

UDK:0/12

EVROPSKA REVIJA

Br. 1 (17), 2023.

**EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
BRČKO, 2023.**

EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT BRČKO 2023.

EVROPSKA REVIJA

Izdavač: Evropski univerzitet Brčko distrikt
Adresa: Brčko, Bijeljinska cesta 72-74
Telefon: 00387 49 590 605
e-mail: evropska.revija@eubd.edu.ba

ISSN 2303-8020 UDK: 0/12 Broj 1 (17), 2023. God. IX, vol. I

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Kojo Simić

Uređivački odbor

Prof. dr Kojo Simić, glavni urednik; akademik prof. dr Miroslav Baljak, zamjenik glavnog urednika; akademik prof. dr Zoran Milošević, član; akademik prof. dr Nedeljko Stanković, član; emeritus prof. dr Radoslav Galić, član; prof. dr Drago Tešanović, član; prof. dr Halid Žigić, član; prof. dr Esed Karić, član; prof. dr Anka Bulatović, član; prof. dr Edin Ramić, član; prof. dr Izet Banda, član.

Sekretar odbora
Prof. dr. Albina Fazlović

Savjet časopisa

Akademik univ. prof. dr. phil. dr. hc. dr. habil. Wolfgang Rohrbach (Austrija); prof. dr. Igor Bogorodicki (Rusija); prof. dr. Kiril Ševčenko (Bjelorusija); prof. dr. Ahmad Gašamoglu (Azerbejdžan); prof. dr. Danilo Kapaso (Italija); akademik prof. dddr. habil. Aleksios Panagopoulos (Grčka); prof. dr. Istvan Laslo Gal (Mađarska); akademik prof. dr. Zdravko Ebling (Hrvatska); prof. dr Mirko Puljić (Bosna i Hercegovina); akademik prof. dr Dževad Termiz (Bosna i Hercegovina) i akademik prof. dr. Branislava Perunić (Bosna i Hercegovina).

Lektor
Prof. dr. Kojo Simić

Prelom i štampa
Markos, Banja Luka
Časopis izlazi dva puta godišnje
Tiraž: 200 primjeraka

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštampavati, bilo u cjelini, bilo u dijelovima, bez izričite saglasnosti izdavača. Ocjene iznesene u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju mišljenje niti uredništva, niti ustanova u kojima su autori zaposleni.

POVODOM SEDAMNAESTOG BROJA EVROPSKE REVIE

Poštovani saradnici i čitaoci „Evropske revije“, neizmjerna sreća našeg Univerziteta ogleda se u tome što imamo vrijedne, dobre i vjerne saradnike. Posebno smo srečni na vašu saradnju i vjernost, a to potvrđuju činjenice da nas niste izdali u proteklih par brojeva kada smo svi radili u otežanim uslovima.

Pred vama je, dragi naši, sedamnaesti broj u kojem su objavljeni radovi sa jako interesantnim ogledima i studijama iz različitih oblasti. Očekujemo da će i u budućem periodu od vas, naših najvrijednijih i najvjernijih saradnika, stizati radovi koji će dati još veću vrijednost i značaj kako bismo našu devetu godinu objavljivanja radova započeli veoma uspješno, kako u prvom, tako i u drugom polugodištu 2023. godine.

Moram javno priznati da ste više nego vrijedni i ažurni, a to potvrđujem činjenicom jer često imamo par radova i za naredni broj. Osim toga, vrijedni i vjerni saradnici veoma često zovu i šalju svoje rade. Tvrdim vam da iz godine u godinu objavljujemo vaše rade s veoma dobrim i značajnim sadržajima, jako interesantnim za oko čitaoca.

I ubuduće se nadamo vašoj saradnji, te pozivamo zaposlene na Evropskom univerzitetu Brčko distrikta, Evropskog univerziteta „Kallos“ Tuzla, kao i vrijedne kolege sa svih Univerziteta Bosne i Hercegovine i šire da šalju svoje rade radi objavljivanja u časopisu. Za svaku pohvalu su vrijedne kolege iz Republike Hrvatske i Republike Srbije koji redovno i u zavidnom broju šalju rade koji se objavljaju u našoj Reviji.

Moram napomenuti i to da, obavljati dužnost glavnog i odgovornog urednika časopisa, nije nimalo jednostavno, te zbog toga pozivamo i molimo sve autore da se pridržavaju *Uputstva autorima*, a koje se nalazi, kako na stranici Univerziteta, tako i u svakom broju našeg časopisa. Poštjući navedeno svi ćemo biti zadovoljniji i radovi će biti blagovremeno, prema predviđenoj dinamici, objavljivani.

Kao što sam već naveo u prošlom broju, tako želim napomenuti i sada, da ne pravimo bilo kakvu selekciju kako bi nečiji rad bio na prvom, a nečiji na posljednjem mjestu. U časopis rade unosimo onim redom kako koji, uvaženi, autor pošalje. Svi rade prolaze recenzentski postupak.

Zahvaljujemo se na razumijevanju, unaprijed se radujemo nastavku neprekidne uspješne saradnje i još jednom pozivamo autore da svojim radovima i dalje obogaćuju teoriju i praksu vaspitno-obrazovnog procesa.

Glavni i odgovorni urednik:
prof. dr Kojo Simić

S A D R Ž A J

Jadranka Stojanović BOSNA I HERCEGOVINA NA BALKANSKOJ RUTI.....	6
Željko Petrović PERSONALNE I REALNE UNIJE	29
Izet Banda, Mirsad Nalić, Damir Šarić, Mirela Avdić UTICAJ DIREKTNIH STRANIH INVESTICIJA NA EKONOMSKI RAST	39
Damir Šarić, Izet Banda, Azira Osmanović PROCJENA I UPRAVLJANJE POSLOVNIM RIZICIMA U MALIM I SREDNJIM PREDUZEĆIMA	59
Azira Osmanović, Damir Šarić, Mirela Avdić, Izet Banda MOTIVI I POSLJEDICE RAČUNOVODSTVENIH PREVARA	73
Alois Riegler STROMERZEUGUNG AUS ERNEUERBARER ENERGIE	82
Sanela Talović AEROZAGAĐENJE - UTICAJ INDUSTRIJE NA OKOLIŠ I NJENE MJERE SANACIJE	111
Željko Petrović OGRANIČENJA I ZABRANE NAČINA RATOVANJA S OBZIROM NA SVOJSTO OBJEKTA	125
Lidija Vučićević, Marija Brković KONCEPT MARKETINŠKIH AKTIVNOSTI PRILAGOĐEN TRENDOVIMA POSLOVANJA I OKRUŽENJA	143
Azra Sadadinović Fazlić, Izet Banda REVIZIJA UČINKA – USPOSTAVA I FUNKCIONISANJE INTERNE REVIZIJE U JAVNOM SEKTORU U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE.....	164
Gerhard Wilfinger LIVING STANDARD AND QUALITY OF LIFE IN URBAN	180

Sandra Šokčević, Domagoj Ćorić, Andreja Rudančić	
ULOGA EUROPSKE SREDIŠNJE BANKE TIJEKOM GRČKE DUŽNIČKE KRIZE.....	195
UPUTSTVO AUTORIMA	214

Ma Jadranka Stojanović¹

BOSNA I HERCEGOVINA NA BALKANSKOJ RUTI

Apstrakt: *Masovne i nekontrolisane migracije, gledajući sa pozicije tranzitnih i zemalja odredišta, predstavljaju velik, često i izuzetno teško savladiv izazov kojeg mnogi akteri posmatraju na različite načine, čime se stvara nepotpuna slika o samoj pojavi. Međutim, kao rezultat dešavanja na Bliskom istoku u posljednjoj deceniji, prije svega „Arapskog proljeća“, ratna dešavanja kojima su bile zahvaćene Sirija i Irak, zategnuti odnosi između Pakistana i Indije, te siromaštvo koje je jako zastupljeno u većem broju zemalja, aktuelizirale su migracije, odnosno kretanje stanovništva, velikim talasom, prema državama Evropske unije, što je dovelo do krize, jer se države Evropske unije, kao i države tranzita (Bosna i Hercegovina), počinju suočavati sa posljedicama za koje nisu direktni krivac.*

U namjeri da pronađu bezbjednost za sebe, u bezbjednosnom i ekonomskom smislu, stanovništvo tih država odlučuje da se kreće prema državama Evropske unije. Premda države članice Evropske unije zbog demografske obnove i nedostatka radne snage trebaju velik broj useljenika, te države kao ni Unija u cjelini nemaju efikasne i provedive strateške planove, razvijene sposobnosti ni kapacitete za prihvaćanje velikog broja migranata, čemu smo i danas svjedoci.

Ključne riječi: migracije, migranti, migrantska kriza, krijumčarenje, ljudska prava.

Uvod

Zašto ljudi migriraju, odnosno u većini slučajeva bježe iz područja Bliskog istoka, Afrike i dijelova Azije? Zašto se uglavnom nastoje domoći Evrope, pritom riskirajući puno toga, pa čak i život, zašto kao krajnju destinaciju imaju tek nekoliko zemalja unutar Evropske unije? Kako na ove izazove reaguju navedene države i Evropska unija? Zašto se migranti ne zadržavaju u državama poput Bosne i Hercegovine u kojoj bi svakako imali bolje uvjete života nego u zemljama iz kojih bježe?

“Svaka migracija uključuje kretanje, ali svako kretanje nije migracija” (Mesić, 2002: 54). “Migracija, drugim nazivom mehaničko kretanje stanovništva (emigracija i imigracija) glavna je odrednica broja stanovnika na nekom području, uz natalitet i mortalitet koji se smatraju prirodnim kretanjem stanovništva” (Penava, 2011: 336). Ovakvom definicijom objašnjeno je opšte značenje pojma migracije, ali nisu pojašnjeni elementi

¹Eling, Svetog Save 87, Teslić, e-mail: s.jadranka70@gmail.com

same migracije. Prvi, pojam mobilnosti implicira fizičko kretanje od jednog do drugog mjesto, što znači promjenu fizičkog područja na stanovitoj razdaljini. Drugi aspekt kretanja kroz prostor ili napuštanja nekog prostora odnosi se na razdaljinu. Ona se često svodi na puki pomak u prostoru mјeren kilometrima, pri čemu se arbitrazno određuje minimalna razdaljina koja se smatra migracijom (Mesić, 2002: 11). Osim što migracije određuju broj stanovnika nekog područja one također imaju i svoj određeni uticaj u određivanju potencijalne količine rada definisanog područja.

Pojedinačne i migracije manjih skupina istorijska su konstanta i ljudska potreba, zaslužne su za brojna dostignuća, ali i negativne pojave koje su se događale tokom istorije. Migracije su svakodnevni događaj i proces koji ima uticaj na globalno tržište rada i radne snage (Richard, 2005: 169). One ne predstavljaju preveliki izazov za države ishodišta, tranzita i odredišne zemlje jer su uglavnom razvijeni mehanizmi i instrumenti regulacije, a u razvijenijim državama postoje i određene mjere integracije. Tokom istorije su se događale i masovne migracije, ali ne tako učestalo, uzrokovali su ih posebni razlozi te su se događale u drugačijim društveno-ekonomskim kontekstima. No koliko god bile učestale, zabrinjavajući je nedostatak institucionalne memorije o tome kako se pristupalo masovnim migracijama, koje su najbolje i najpraktičnije lekcije identifikovane i naučene. Posebno zabrinjava izostanak politika, normativnih akata, planova, procedura, smjernica, sposobnosti i kapaciteta potrebnih za pružanje adekvatnog odgovora.

Kriza uslijed masovnih migracija s kojima su se Evropska unija, odnosno njezine članice, države na tranzitnoj ruti i svi ostali akteri suočili tokom 2015. i početkom 2016. godine, posljedica je desetljeća politika koje su u jednom dijelu uzrokovale situaciju zbog koje ljudi bježe, dok se s druge strane otkiva spoznaja o kompleksnosti prepoznavanja prioriteta, određivanja načina realizacije, kao i činjenica kako ni na jednoj razini ne postoji dovoljna integracija progresivnih snaga, znanja i sposobnosti u odgovoru na savremene izazove današnjice.

Barah Mikail smatra kako se novi izazovi vezani uz migrante, izbjeglice i interno raseljene osobe moraju shvatiti kao dio geopolitike regije sjeverne Afrike i Bliskog istoka nakon Arapskog proljeća, te da će posljedice za sve, pa tako i tranzitne zemlje, biti značajne, ukoliko situacija ne bude riješena na ispravan način (Barah, 2013: 1).

U početku, države Evropske unije su imale razumijevanje prema stanovnicima država iz kojih su dolazili migranti, pri tome imajući u vidu da je jedan od razloga za takvo razumijevanje pored prihvata migranata, potreba za radnom snagom. U početku migrantske krize 2014/2015 godine, u

migrantskoj populaciji pojavljivale su se kompletne porodice sa opravdanim razlozima odlaska iz vlastite države, koje su izražavale namjeru i podnosile zahtjev za azil u državama krajnjeg odredišta, što je odgovaralo može se reći i državi odredišta, ali i stanovništvu koje je migriralo.

U takvoj politici prema migracijama prednjačila je Njemačka, koja je zagovarala pristup „otvorenih vrata“, pozivajući migrante da prihvate njeno gostoprimstvo i zaštitu, dok je Švedska država koja je prihvatile najveći broj migranata po glavi stanovništva. Italija se godinama gotovo u potpunosti sama nosi s velikim dnevnim priljevom migranata na svoje obale (trend je nastavljen i u ovoj godini kada je ruta preko Grčke gotovo zatvorena).

Samo u 2016. više od 350.000 migranata pristiglo je u Italiju. U pogledu Grčke, premda je članica Evropske unije i Schengenskog prostora, dojam je kako je vrlo malo učinila na kontroli migracijskog toka i sprječavanju ilegalnih migracija preko svog teritorija.

Povezanost kriza i velikog talasa migracija

Procjenjuje se kako je 2000. godine bilo oko 150 miliona migranata u svijetu, deset godina kasnije 214 miliona uz pretpostavku rasta na 405 milijuna do 2050.(IOM, 2010). Migracije su istorijska konstanta, u uzročno-posljedičnoj vezi su s nizom drugih faktora te se njihova tematika aktualizuje u određenim kritičnim trenucima. Međunarodne migracije pojavljuju se većinom u tri oblika:

1. Zakonske ili slobodne migracije pojedinaca koji po vlastitoj volji i u okviru postojećih zakona mijenjaju državu svoga prebivališta ili boravišta;
2. Prisilne migracije, kad ljudi bježe ili kao pojedinci u strahu ispred progona ili masovno zbog straha pred kršenjem ljudskih prava ili humanitarnog prava te drugih okolnosti koje su prouzrokovane različitim konfliktima ili katastrofama;
3. Nezakonite migracije, koje uključuju nedopuštene prelaska granica te nedopušteni ulazak odnosno boravak u drugoj državi.

Današnje migracije su u stalnom porastu zbog kombinacije tzv. push i pull faktora. Push i pull faktori djeluju kao neophodni motivacijski faktori zbog kojih se osobe odlučuju na migracije. Push faktori oličuju razloge napuštanje određenog područja, dok pull faktori privlače migrante prema određenim zemljama ili područjima. Nadražaji šireg konteksta društvenih promjena mogu imati različite dimenzije uzroka čiji efekti mijenjaju sudbine miliona ljudi i pogoduju velikim migracijskim talasima. Primjer takve situacije predstavlja više od trideset godina ratnih razaranja Avganistana i sudbine njegovih stanovnika. U navedenom razdoblju, a pogotovo tokom

tvrde talibanske vladavine (od druge polovine devedesetih godina 20. vijeka do pred kraj 2001. godine), došlo je do višemilijunskih zbjegova stanovništva, prvenstveno u Pakistan i Iran, kao i do velikoga broja interno raseljenih osoba. Posljedično, stvoren je jednosmjeran migracijski tok iz Avganistana koji traje desetcima godina. Posljednjih godina stotine hiljada ljudi iz Avganistana, ali i izbjegličkih kampova u Pakistanu i Iranu, u kojima su bili privremeno smješteni, perspektivu pokušavaju pronaći u zemljama Evropske unije. Time su postali jedna od najbrojnijih skupina migranata s kojima se Evropa susreće.

Zbivanja koja su hiljadama kilometara udaljena od Evrope i događaju se na prostoru koji ne predstavlja "prirodni" izvor migracija u Euvropu, imaju za rezultat kontinuiran priljev migranata te velikim pravno-institucionalnim poteškoćama za Uniju (Dragović, Mikač, 2012:19). Direktni poticaji ("događaji okidači"), trenutno nepovratno mijenjaju situaciju u pojedinom području i uzrokuju ogromne talase migranata prema drugim prostorima. Jedan takav moment zbio se u prvoj polovini 2011. godine. S južne strane Mediterana, nešto što je tinjalo iznenadilo je sve i eruptiralo u vidu arapskog proljeća, gdje su obespravljene mase ustale protiv autoritarnih režima. Navedeno je za posljedicu imalo dodatne i pojačane talase migranata prema obalalma najbližih sjeverno-mediteranskih zemalja (Tadić, Dragović, Tadić, T. 2016:16). Kao jedan od rezultata prihvata ljudi koji su primarno bježali od rata, a sekundarno od bijede i neimaštine 2011. godine zbila se politička kriza na najvišoj razini između Italije i Francuske, te institucionalna prijetnja ukidanja Schengenskih granica². Francuska je prema Italiji uspostavila graničnu kontrolu koja je imala za rezultat ukidanje uspostavljenog prava o slobodnom kretanju osoba između država Schengenskog sporazuma. Iste godine i Danska je na određeno razdoblje uvela graničnu kontrolu prema Njemačkoj i Švedskoj, navodeći kao opravdanje nastojanje smanjenja kriminala, dok je pozadina bila izravno povezana s pitanjem kontrole ko od ilegalnih migranata ulazi na njenu teritoriju. Gotovo paralelno s navedenim događajima u okviru arapskog proljeća, političke vođe najsnažnijih i etnički vrlo heterogenih evropskih zemalja, njemačka kancelarka Angela Merkel, francuski predsjednik Nicolas Sarkozy i britanski premijer David Cameron ujednačenom retorikom i u kratkom vremenskom razmaku izjavili su kako smatraju da je koncept multikulturalnosti u njihovim zemljama neuspješan (Merkel, 2021).

²Prema sporazumu potpisanim 2008. godine između Italije i Libije, Italija se tokom 20 godina obvezala Libiji isplatiti pet milijardi dolara u zamjenu za zaustavljanje imigracije iz te zemlje u Italiju. Početkom arapskog proljeća i rušenja režima u Libiji, broj migranata je znatno porastao, pa je Italija migrantima izdavala dozvoleza kretanje i velika većina ih je odlazila u Francusku.

Poruke su se najizravnije odnosile na „strance“ koji koriste gostoprимstvo navedenih država i izvorno rođenjem ne pripadaju starosjedilačkim etničkim korpusima. Na taj način, osobama koje se nisu „dovoljno integrisale“ i njihova razlika je prevelika, koliko god zemlje primateljice i njihova društva bila tolerantna, poslana je vrlo snažna poruka. Navedena poruka poslana je i prema područjima koja su izvori kako zakonskih tako i nezakonskih migracija prema visokorazvijenim zemljama Evropske unije. Najveći događaji koji su uzrokovali masovne migracije prema Evropi bila su ratna razaranja na području Sirije i Iraka unatrag nekoliko godina (Tadić, Dragović, Tadić, T. 2016:21).

Milioni ljudi izbjegli su iz svojih domova te su ili interno raseljene osobe ili su privremeni smještaj pronašli u okolnim državama poput Jordana, Libana i Turske. Nakon svojevrsnog poziva od strane njemačke kancelarke Angele Merkel kako će Njemačka primiti ljude koji su izbjegli iz svojih domova, pokrenut je masovni migracijski talas prema zapadnoj Evropi, koji nije bio koordinisan ni usklađen te je pokazao veliku neorganizovanost duž Balkanske rute i uzrokovao brojne izazove i probleme. Veliki broj migranata koji s ciljem ulaska u Evropsku uniju (velika većina je željela ići u Njemačku) prelazi granice bez obavljenе granične kontrole, rušenje ograda, prevoženje te smještaj migranata u kampovima, slike su koje su obišle svijet i pokazale nepostojanje cjelovitih planova postupanja.

Rute kretanja migranata prema Evropi

Migracije koje se događaju na području Evrope nisu novija pojava. Evropske države već su duže vrijeme poželjna destinacija migrantima koji iz siromašnih država, uglavnom Bliskog istoka i sjeverne Afrike dolaze na područje Evrope u nadi da će u razvijenim zapadnim državama, tačnije razvijenim članicama Evropske unije, dobiti priliku za bolji život, posao te samim tim i bolju egzistenciju. Evropska unija na temelju tih događaja polako je kreirala svoju zajedničku politiku kako bi regulisala ulazak ilegalnih migranata. U medijima je bilo teško zaobići teme dolaska ilegalnih migranata putem Sredozemnog mora prema obalama Italije, a zatim dalje prema ostalim državama Evrope. Evropska unija sa svojim institucijama tom problemu je pristupila bez većeg angažmana, te je djelovala, moglo bi se reći usporeno. Upravo zbog toga našla se pred velikim problemom kada je osim siromaštva, u državama Bliskog istoka i sjeverne Afrike došlo do učestalih oružanih sukoba zbog čega je veliki dio stanovništva odlučio da novi život potraži upravo u evropskim državama, kada se egzodus stanovništva pretvorio u najveću izbjegličku, a tako i humanitarnu krizu modernog doba.

Vremenski period u kojem je migrantska kriza počela dobijati razmjere jedne od najvećih humanitarnih kriza je period ljeta i jeseni 2015.

Izbjeglice su se u sve većem broju odlučivale za opasan put prema Evropi. Ruta kojom su najčešće dolazili do evropskog tla bila je morskim putem do Italije ili preko turske granice, nakon čega bi im glavna destinacija bila grad Izmir. Nakon grada Izmira, odabirali bi morski put do grčkih otoka. Grčke vlasti bi ih nakon pristizanja trajektima prevozili do Makedonije te su njihovo kretanje usmjeravalo prema takozvanoj „Balkanskoj ruti”³.

Nekoliko zemalja EU tražilo je da se priliv izbjeglica zaustavi na granici Makedonije i Grčke, ali na Balkanu su već postojali i alternativni putevi kojima su se kretale izbjeglice kao i migranti.

Slika 1. Balkanska ruta <https://www.dw.com/sr/balkanska-ruta-i-njeni-ogranci/a-19054026>

Glavna ruta - Makedonija je ogradom od dva reda zatvorila 37 kilometara granice s Grčkom. Ideja je bila da se zatvori „kritično područje“ granice oko Đevđelije u dolini Vardara. Ostatak bi trebalo da odradi priroda jer i ka istoku i ka zapadu teren postaje nepristupačniji planine neprohodnije, a jezera veća. Takav teren ne obećava uspjeh ni ilegalnim migrantima. Uz to granicu s makedonskim kolegama nadziru i policajci iz zemalja Višegradske grupe⁴. Od novembra Balkanskom rutom propuštaju se još samo izbjeglice iz Sirije, Iraka i Avganistana koji su tretirani kao izbjeglice iz „ratnih područja“. Ostali uglavnom iz država sjeverne Afrike pokušavaju da makedonsku granicu pređu pomoću falsifikovanih papira, da pretrče zelenu granicu ili da angažuju krijumčara. Ali i „prave“ izbjeglice moraju da računaju sa sve više čekanja na grčkim benzinskim pumpama i u kampovima jer Makedonija

³ Balkanska ruta je pojam koji se najčešće koristi kada se govori o dolasku izbjeglica sa Bliskog istoka preko Balkana do Evrope.

⁴ Višegradska grupa - Naziv udruženja četiri srednjoevropske države i to Mađarske, Slovačke, Češke i Poljske. Ranije se ovaj savez nazivao Višegradskim trokutom jer su ga činile tri države (Čehoslovačka se razdvojila 1992. godine)

dnevno propušta najviše 2.000 ljudi. Teško je shvatiti po kom sistemu zemlja otvara i zatvara prolaz, ali se to često pravdalo navodnim manjkom transportnih i smještajnih kapaciteta u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji.

Bugarski ogrank - Oko 9% ljudi koji dođu u Srbiju uopšte ne idu preko Makedonije, već iz Bugarske (Rujević i sur., 2022: 44). Ako je udio zaista takav, to bi značilo da su preko Bugarske već prošle desetine hiljada ljudi. Kada pogledamo geografsku kartu, pravac preko Bugarske djeluje logično: zemlja s Turskom dijeli 240 kilometara kopnene granice koja je još ni izbliza nije zatvorena ogradom iako je to bila namjera zvanične Sofije. Prolazom preko Istanbula i Jedrena pa dalje u Bugarsku migranti izbjegavaju opasan put preko mora. Ali za poznavaoce prilika ova ruta je upravo neologična iz razloga brutalnosti bugarskih policajaca prema izbjeglicama, te je Sofija na meti oštrih kritika organizacije *Pro Asyl*⁵.

Na pojedinim internet-forumima koje posjećuju izbjeglice Bugarska je zauzimala prvo mjesto na listi zemalja koje je poželjno izbjegavati (u oktobru 2015. je bugarski policajac hicima ubio jednog avganistanskog izbjeglicu koji je prešao granicu s Turskom). Prema podacima UN-a to je jedino ubistvo izbjeglica u aktualnoj krizi. Izbjeglice kažu da kroz Bugarsku, zemlju Evropske Unije, nemaju nikakvih prava te da se Bugarska prema njima odnosi slično kao talibani. Ako se zemlje Evropske unije zatvore za izbjeglice, „bugarski model“ će se proširiti na sve strane. Problemi izbjeglica će se povećati i još više gurnuti pod tepih, upozoravaju iz udruženja za zaštitu ljudskih prava (Graessler, 2016: 74).

Istočnobalkanska ruta - Rumunija je imala znatno manje izbjeglica od susjednih zemalja, ali su zato načini na koji izbjeglice ulaze u Rumuniju raznovrsni. U januaru je uhapšena grupa od 60 ljudi iz Pakistana, Iraka, Maroka, Avganistana i Somalije koji su opremljeni uređajima za noćno osmatranje ušli iz Srbije i htjeli ka Mađarskoj. Od prošlog juna su stotine migranata uhvaćene u pokušaju da pređu preko jednog od dva magistralna dunavska mosta koji spajaju Rumuniju i Bugarsku. U posljednje vrijeme vlasti u Bukureštu prijavljuju sve više ilegalnih ulazaka iz Moldavije i Ukrajine u pitanju su uglavnom Avganistanci koji dolaze preko centralne Azije.

Jadranska ruta - Otvorene su i nove rute preko Albanije i Crne Gore, koje bi dalje trebalo da idu prema Hrvatskoj, što pokušavamo da spriječimo. (Ostojić. 2014: 25). Hrvatski stručnjak za migracije Andelko

⁵PRO ASYL je najveća njemačka organizacija za zagovaranje imigracije. Osnovali su je 1986. protestantski pastor Jurgen Micksch, katolički sveštenik Herbert Leuninger i drugi, organizacija ima preko 18.000 članova i godišnji budžet od više od 3.400.000 evra. Podržava azil u Njemačkoj, Evropi i širom svijeta.

Milardović u septembru je rekao *Jutarnjem listu*: „Sa zimom valja očekivati promjenu smjera ići će Sredozemljem preko Crne Gore i prema Dubrovniku.“ Doduše, to bi značilo prolazak koje granice više. Redale bi se zemlje koje imaju obalu: Grčka, Albanija, Crna Gora, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, opet Hrvatska, Slovenija (Miloradović, 2021. 89). Ipak, do sada je prolazak ovom rutom na nivou statističke greške.

Preko Kosova?- Da su izbjeglice zaista morale da zaobiđu Makedoniju, zamislivabi bila i ruta preko Albanije i Kosova do Srbije pa dalje uobičajenom trasom. Tu bi postojala jedna začkoljica Srbija koja je prema najavama premijera Vučića spremna i da zatvori granice teško bi mogla da vidljivo kontroliše granicu s Kosovom. To ionako u zvaničnom jeziku Beograda nije granica nego „administrativna linija“ kao što je i Kosovo „južna pokrajina“. Ipak, stručnjaci drže da je malo vjerovatno da će izbjeglička struja skrenuti tim putem.

Najveći broj izbjeglica dolazio je i dolazi iz zemalja poput Sirije, Afganistana, Iraka, Pakistana, Alžira, Maroka, Indije, Bangladeša i Irana (u vrijeme dok je na snazio bio potpisani sporazum Srbije i Irana o bezviznom režimu ove dvije države). Pored stanovništva za koje se može reći da se radi o izbjeglicama, na njihovoј ruti priključili su im se ekonomski migranti, iskoristivši tako izbjegličku krizu kako bi se domogli evropskog teritorija i života u evropskim državama.

Evropska unija, prije svega Njemačka na samom početku masovnog priliva stanovništva zalagala se za tzv. „politiku otvorenih vrata“ prema migrantima. Prije same eskalacije migrantske krize države članice Evropske unije uglavnom su se slagale sa stavom njemačke vlade te su bile spremne pomoći migrantima tako da im se ponudi privremena zaštita i azil.

Međutim, eskalacijom migrantske krize te do tada nezamislivim brojem dolazaka stanovništva na granice same Evropske unije, u pitanje se dovela kompletan Dablimska konvencija⁶, koja je predstavljala propise o azilu kojih su se pridržavale sve države članice Evropske unije te je stupilo na snagu izvanredno ukidanje Schengenskog prostora.

Ukidanje Schengenskog prostora poslužilo je kao uvid u ozbiljnost situacije, budući da se Evropska unija temelji na slobodi prohodnosti i otvorenosti njezinih granica zbog što lakše trgovine među članicama. Njemačka je to pravdala kao nužnost, budući da ostale države članice nisu do kraja pokazale spremnost na kompromis i saradnju. Naime, prema Uredbi

⁶Dablimska konvencija je međunarodni ugovor Evropske unije (EU) koji određuje koja je država članica EU odgovorna za ispitivanje zahtjeva za azil, koje su podnijele osobe koje traže međunarodnu zaštitu prema Ženevsкоj konvenciji i Direktivi o kvalifikacijama EU unutar Evropske unije.

(Odluka o ratifikaciji Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, „Službeni glasnik BiH, broj: 31/02) izbjeglice i migranti su dužni vratiti se, odnosno prihvati azil u prvoj državi članici u koju su ušli. To bi prema propisima Uredbe dovelo do ravnomjernije raspodjele izbjeglica odnosno njihovog prihvata u svim državama članicama Evropske unije. Međutim, sa sve većim brojem dolaska izbjeglica, sve je više država počelo zatvarati granice, za zaštitu vlastite nacionalne bezbjednosti.

Nedovoljna saradnja i nedostatak želje među državama članicama Evropske unije u preuzimanju odgovornosti i podjele tereta prijema migranata na vlastitoj teritoriji dovelo je do rigoroznih odluka vlada pojedinih članica država Evropske unije, čiji su potezi postavili ostale države članice u nepovoljan položaj. Tako je burne reakcije i podijeljena mišljena izazvalo postavljanje žičanih ograda od strane Mađarske i Slovenije, što je Mađarska pravdala prekoračanjem kapaciteta primljenih migranata, te kako više nije u mogućnosti nastaviti primati izbjeglice, dok je Slovenija podizanje ograde opravdala kao mjere predostrožnosti u odbrani vlastite nacionalne bezbjednosti. Slovenija ne želi postati tampon zona između Evropske unije i ostalih evropskih država iz kojih izbjeglice pristižu. Ovakve odluke Mađarske i Slovenije su promijenile tok kretanja ilegalnih migranata, zbog čega se otvaraju nove rute kretanja, na kojima se od 2016. godine pa do danas aktivno nalazi i BiH. Migrantima je glavni cilj doći do razvijenih zapadnoevropskih država poput Njemačke, Švedske, Austrije, Italije i drugih.

BIH u talasu migrantske krize

U početku migrantske krize BiH kao država tranzita nije imala veliki broj migranata koji su prelazili preko njenog teritorija, ulazeći i izlazeći na nezakonit način iz nje. Države Evropske unije kao krajnje odredište migranata postale su opterećene, politika država u kojima vlast čine desničarske stranke su zagovarale potpuno zatvaranje granice uz primjenu restriktivnih mijera. Države Evropske unije nisu mogle da postignu zajednički dogovor o odnosu i prihvatu migranata. Od 2016. godine BiH se počinje susretati sa prvim ozbiljnijim brojkama migranata koji nezakonito ulaze u BiH iz pravca Srbije i Crne Gore, a koji su prethodno došli iz pravca Grčke države članice Evropske unije.

Zahtjevima država članica Evropske unije za pojačanim nadzorom i kontrolom granice u sprečavanju migranata da nezakonito pređu granice, pojačanim aktivnostima mnogih država na sprečavanju ulazaka migranata, BiH se našla na putu kao država, koja je posljednja destinacija prije ulaska u Evropsku uniju, odnosno prelazak pretposljednje prepreke granice, do ulaska u prostor Shengena, Slovenije, Italije i Mađarske.

Uzimajući u obzir konfiguraciju terena granice između BiH i Srbije i Crne Gore koju je otežano nadzirati, odnosno za čije nadziranje su potrebni veoma veliki napor u angažovanju ljudskih i materijalno-teničkih resursa, koje BiH odnosno Granična policija BiH tada nije posjedovala. BiH se našla kao jedna od država preko čije teritorije je počelo da prelazi sve veći broj migranata i to posebno od 2017. godine. Pojačanim aktivnostima na sprečavanju pokušaja nezakonitih ulazaka migranata u BiH čiju populaciju u posljednjem vremenskom periodu čine muškarci mlađe starosne dobi, do cca 35 godina, veoma aktivne su postale organizovane kriminalne grupe, koje se bave krijumčarenjem ilegalnih migranata. Njihove kriminalne aktivnosti imaju i međunarodni karakter, te su se tako BiH i njene bezbjednosne agencije našle pred velikim izazovima, kada je u pitanju borba u suprotstavljanju ovom bezbjednosnom problemu. Ovaj problem daje posebnu dimenziju, imajući u vidu aspiracije BiH za dobijanjem kandidatskog statusa za pristup i ulazak u Evropsku uniju. BiH se počela suočavati sa problemima kao što su:

1. Prihvati i obrada ilegalnih migranata od strane službenika Službe za poslove sa strancima, kada migranti u skladu sa važećim propisima u BiH izražavaju namjeru da podnesu zahtjev za azil;
2. Zloupotreba instituta azila od strane migranata u BiH koji nemaju namjeru da se zadrže u BiH, te problemi nadležnosti u postupku rješavanja problema zbog složenog uređenju BiH;
3. Problemi vezani za formiranje prihvavnih centara i smještajnih kapaciteta;
4. Načini postupanja prema migrantima;
5. Nedostatak materijalno finansijskih sredstava, koji su posebno ostavili traga i još uvijek ostavljaju na životne procese, prije svega, na području lokalnih zajednica, Bihaća i Velike Kladuše, gdje je najveći broj ilegalnih migranata trenutno nastanjen u namjeri da dođe do željenog odredišta. Boraveći na tom području, migranti postaju sigurnosni problem za nadležne agencije za provođenje zakona na području Unsko-Sanskog kantona, kada je u pitanju održavanje javnog reda i mira.

Zbog svega gore navedenog umjesto termina migranti opšteprihvaćen je postao termin ilegalni migrant. Gotovo u svim sferama koje imaju veze sa ilegalnim migracijama u BiH uzimajući u obzir da se radi o osobama koje na nezakonit način ulaze u BiH na mjestima gdje nije predviđen prelazak državne granice. Pri tome ne ispunjavaju uslove za zakonit ulazak u BiH kod sebe ne posjeduju nikakve putne isprave niti identifikacione dokumente, stoga će se u daljem dijelu rada koristiti termin ilegalni migranti.

Nadzor granice BiH kao i sam njen prelazak obavljaju policijski službenici Granične policije BiH na osnovu Zakona o graničnoj kontroli. U skladu sa svojim ovlaštenjima preduzimaju odgovarajuće mjere i radnje s ciljem spričavanja neovlaštenih prelazaka državne granice, suzbijanja prekograničnog kriminala te preduzimanja mjera prema osobama koje su prešle državnu granicu na nedozvoljen način. Prelazak državne granice dozvoljen je na graničnim prelazima u vrijeme i na način koji je u skladu s namjenom graničnih prelaza i sa važećim propisima i putnim ispravama. Kada postoje odstupanja, odnosno kada su prekršene odredbe o načinu prelaska državne granice, onda se može govoriti o nezakonitom prelasku državne granice, za koje postoje propisane sankcije.

Nezakonite prelaske državne granice možemo posmatrati iz dva ugla, i to nezakoniti prelazak državne granice samostalno od strane jedne ili više osoba, bez nečije pomoći, i nezakonit prelazak državne granice uz nečiju pomoć, radi sticanja neke koristi te tada govorimo o krijumčarenju ljudi, odnosno migranata. Povreda državne granice može biti učinjena i od strane stranih državnih tijela tada govorimo o graničnom incidentu i povredi državne granice, preduzetim aktivnostima stranih državnih tijela i drugih osoba na državnoj granici ili u njenoj neposrednoj blizini, koja nije dopuštena međunarodnim konvencijama, ugovorima ili propisima BiH kao i svako drugo narušavanje nepovredivosti državne granice.

Uzimajući u obzir naprijed navedeno proizilazi da je veoma značajan odgovor nadležnih institucija u suzbijanju ilegalnih migracija odnosno krijumčarenju migranata prije svega na ulazu u BiH, štiteći granice BiH od izvora ugroženost kao i postupanju u procesu prihvata i smještaja ilegalnih migranata koji uspjevaju da uđu na teritorij BiH, čije rješavanje problema, pored nadležnih institucija države, zahtijeva uključivanje i šire društvene i akademske zajednice.

Krijumčarenje kao oblik organizovanog kriminaliteta sa osrvtom na krijumčarenje migranata

Krijumčarenje je oblik profesionalnog kriminala koji podrazumjeva ilegalno prenošenje robe preko državne granice, uz izbjegavanje carinskog nadzora (Žarković, Mijalković. 2012:54). Sama državna granica se može preći na određenom graničnom prelazu, ili van njega. Izbjegavanje carinskog nadzora na graničnom prelazu može se vršiti skrivanjem ili kamuflažom robe, korupcijom pripadnika graničnih službi u vidu davanja, primanja mita, dovođenjem u zabludu ili upotrebatim prinude. Kada se roba prenosi van graničnog prelaza, državna granica se tada prelazi ilegalno. Jedan od savremenih oblika krijumčarenja upravo predstavlja krijumčarenje migranata.

Krijumčarenje migranata može se definisati kao obezbjeđivanje ilegalnog ulaska u određenu stranu državu licima koja nisu njeni državljanin, ili nemaju stalni boravak, a sve sa ciljem sticanja, na neposredan ili posredan način, finansijske ili neke druge materijalne koristi. Ilegalni prelazak podrazumjeva svaki prelazak državne granice, bez pridržavanja i poštovanja neophodnih uslova za legalan ulaz u zemlju prijema. Ova djelatnost, kao vid organizovanog kriminaliteta u određenom obliku predstavlja i posredničku djelatnost kojom se omogućava ilegalan ulazak u stranu zemlju uz saglasnost lica koja su predmet krijumčarenja. Iz tog razloga naziva se još i organizovanom ilegalnom imigracijom. Istovremeno, treba imati na umu i to da tamo gdje su migracije i upravljanje granicama ugroženi nasrtajima organizovanog kriminaliteta, mora uspostaviti efikasan mehanizam sprovođenja zakona koji bi djelovao brzo u cilju odbrane ljudskih prava građana i migranata, ali i obezbeđenja stabilnosti i adekvatnog upravljanja državom (IOM.2005).

Migrant je lice koje se privremeno ili trajno preseljava iz jednog sociokulturnog ambijenta u drugi, odnosno iz jedne zemlje (emigrant) u drugu (imigrant) (Mijalković. 2009:47) Jako je bitno praviti razliku između krijumčarenog i prokrijumčarenog migranta. Pojam *krijumčarenog migranta* je šireg obima od pojma prokrijumčarenog migranta. U prvom slučaju, riječ je o svakom migrantu koji se upusti u proces krijumčarenja, a u drugom slučaju pod pojmom *prokrijumčareni migrant* podrazumjeva se samo onaj koji je preveden preko državne granice, tj. koji je stigao na željenu destinaciju.

Geoprostor u okviru kojeg se prostire BiH je važan segment evropske mreže ilegalnih migracija stoga je definisanje ilegalnog ulaska od izuzetnog značaja. Kada govorimo o području Balkana neophodno je nešto više reći o balkanskoj ruti. Balkanska ruta ima svoja dva kraka i to *centralnu balkansku rutu*, koja vodi iz kavkaskih zemalja, Azije i jugoistočne Evrope, preko država centralnog Balkana i Mađarske do država Evropske unije i *južnu balkansku rutu* koja se proteže iz kavkaskih zemalja, Azije, i jugoistočne Evrope, preko Moldavije, Rumunije, Srbije, Crne Gore, ili preko Bugarske, Makedonije i Albanije, tj. Italije i Grčke u zemlje Evropske unije.

Krijumčarenje migranata preko graničnih prelaza nije rijetka pojava. Krijumčari najčešće posjeduju ispravne putne isprave, koje su potrebne za prelazak državne granice, što nije slučaj sa krijumčarenim migrantima. Ovaj način krijumčarenja se realizuje uz pomoć falsifikovanih putnih isprava, pasoša, ličnih karti, dozvoli boravka, viza i drugih dokumenata sa kojima se može preći državna granica na graničnim prelazima, u skladu sa važećim propisima. Povećanje krivotvorenih putnih isprava danas se vezuje za povećanje obima krijumčarenja migranata, a radi se najčešće o falsifikatima

visokog kvaliteta. Falsifikovane isprave mogu se klasifikovati na izmjenjeni originalni pasoš, izdavanje potpuno falsifikovanog pasoša, popunjeni ukradeni prazni pasoš, fantomski pasoš, pasoši izdati na osnovu falsifikovanih ličnih dokumenata (Bojanić. 2002:173-174).

Suština krijumčarenja migranata je omogućavanje da se državna granica pređe na ilegalan način. Međutim u nekim situacijama ilegalni migranti legalno prelaze državnu granicu, i to u slučajevima kada osobe na osnovu turističke vize legalno ulaze u stranu državu, gdje ostaju poslije isteka vize, čime stiču status ilegalnog migranta. U takvim slučajevima ne može se govoriti o krijumčarenju ljudi, odnosno migranata. Također, moguće su kombinovane situacije krijumčarenja ljudi, odnosno migranata. Ilegalni migranti se mogu prokrijumčariti preko graničnih prelaza, van graničnog prelaza, odnosno na mjestu na kojem nije predviđen prelazak državne granice, na kopnu, preko vodenih površina ili sredstvima vazdušnog saobraćaja.

Krijumčarenje migranata preko graničnih prelaza nije rijetka pojava. Krijumčari najčešće posjeduju ispravne putne isprave, koje su potrebne za prelazak državne granice, što nije slučaj sa krijumčarenim migrantima. Ovaj način krijumčarenja se realizuje uz pomoć falsifikovanih putnih isprava: pasoša, ličnih karti, dozvoli boravka, viza i drugih dokumenata sa kojima se može preći državna granica na graničnim prelazima, u skladu sa važećim propisima. Povećanje krivotvorenih putnih isprava danas se vezuje za povećanje obima krijumčarenja migranata, a radi se najčešće o falsifikatima visokog kvaliteta. Falsifikovane isprave mogu se klasifikovati na izmjenjeni originalni pasoš, izdavanje potpuno falsifikovanog pasoša, popunjeni ukradeni prazni pasoš, fantomski pasoš, pasoši izdati na osnovu falsifikovanih ličnih dokumenata (KZ BiH „Sl. glasnik BiH“). Falsifikati mogu da budu totalni, odnosno falsifikovanje cijele putne isprave, i djelomični falsifikati, odnosno falsifikovanje nekih dijelova putne isprave. Praksa policijskih službenika u agencijama za provođenje zakona u BiH je do sada pokazala višestruke načine krijumčarenja migranata kopnom - zelenom granicom, preko vodenih površina - plavom granicom, i vazdušnim putem.

Na **kopnu - zelenoj granici**, migranti se krijumčare preko državne granice BiH na ulazu u BiH i na izlazu iz BiH, tako što ih krijumčari nezakonito prevode na mjestu na kojem nije predviđen prelazak države granice, pješačenjem, ako se radi o graničnom pojusu, i dalje prevoženjem prevoznim sredstavima. Na kopnu se također, može smatrati i krijumčarenje preko graničnih prelaza, na način da krijumčari obezbjeđuju lažne, odnosno falsifikovane putne isprave ilegalnim migrantima, sa kojima prelaze državne granicu, na ulazu, odnosno na izlazu iz BiH.

Na ulazu u BiH, falsifikovane putne isprave koriste ilegalni migranti koji ne mogu zakonito ući i boraviti u BiH, najčešće se radi o osobama koje dolaze iz država visokog migracionog rizika, a sa kojima BiH nema potpisane sporazume o bezviznom režimu. Na izlazu iz BiH falsifikovane putne isprave koriste ilegalni migranti koji su ušli u BiH i na zakonit i na nezakonit način. Najveći broj osoba koje zakonito uđu u BiH, a pokušavaju da iziđu iz nje na nezakonit način u graničnom pojasu, odnosno na mjestima na kojima nije predviđen prelazak državne granice, kao i na graničnim prelazima, sa falsifikovanim putnim ispravama iz BiH jesu državljeni Turske sa kojom BiH ima potpisani bezvizni režim. Državljeni Turske ulaze na zakonit način u BiH na graničnim prelazima na kopnu ili vazdušnim putem, zatim pokušavaju nezakonito da iziđu iz BiH. Falsifikovane putne isprave koje koriste prilikom pokušaja nezakonitog izlaza iz BiH najčešće preuzimaju u BiH, tako što prethodno falsifikovane putne isprave iz Turske dođu u BiH putem brze pošte ili krijumčarskim kanalima u ličnom prtljagu osoba koje su anagžovane od krijumčarskih kanala.

Na **vodenim površinama** - plavoj granici, krijumčarenje se vrši na ulazu i na izlazu iz BiH uz pomoć čamaca kojima krijumčarenje ilegalnih migranata vrše najčešće domaće domicilno stanovništvo koje angažuju krijumčarske grupe uz rijeke koje se nalaze na granici BiH sa susjednim državama.

U **vazduhu** - avionima, najčešći oblik krijumčarenja jeste krijumčarenje sa falsifikovanim putnim ispravama tako što ilegalni migranti iz država sa kojima BiH nema potpisani bezvizni režim pokušavaju da uđu u BiH sa falsifikovanim ispravama uz pomoć krijumčara te pokušavaju da i iziđu iz BiH sa falsifikovanim putnim ispravama, i to u najvećem broju na granici između BiH i Hrvatske, u namjeri da dođu do država zapadne Evrope, odnosno Evropske unije.

Uzimajući u obzir naprijed opisano i navedeno, u borbi protiv krijumčarenja migranata posebno u ovim okolnostima koje su aktuelne može se konstatovati da je poznavanje bitnih karakteristika pojedinih oblika krijumčarenja migranata odnosno načina krijumčarenja migranata bitan uslov za identifikaciju ovih složenih i dinamičnih pojava i praksi (Mijalković. 2009:95).

Krijumčarenje u KZ BiH

Krivičnim zakonom BiH u članu 189. propisano je krivično djelo „Krijumčarenje ljudi” i članom 189a. „Organizovanje grupe ili udruženja za izvršenje krivičnog djela krijumčarenja migranata” koja spadaju u glavu krivičnih djela Krivičnog zakona BiH „Protiv čovječnosti i vrijednosti

zaštićenih međunarodnim pravom” (KZ BiH „Sl. glasnik BiH“). U skladu sa važećim zakonima o Sudu BiH i Tužilaštvu BiH nadležni sud i tužilaštvo za postupanje po navedenim krivičnim djelima su Sud BiH i Tužilaštvo BiH.

Domaćim zakonodavstvom u BiH je dobro određeno krivično djelo „krijumčarenja ljudi” što se efektivno pokazalo u momentu ekspanzije ilegalnih migracija. Imajući u vidu da pojedine države okruženja do unatrag nekoliko mjeseci ili godina nisu imale jasno definisana obilježja krivičnog djela „krijumčarenja ljudi”, već se to definisalo i procesuiralo kroz nezakonit prelazak državne granice. Prema krivičnom zakonodavstvu BiH, „krijumčarenje ljudi“ se definiše, kao namjera pribavljanja za sebe ili drugog neke koristi, nedozvoljenim prevođenjem ili omogućavanjem prevođenja jednog ili više migranata ili drugih lica preko državne granice (čl.189 i čl.189a, KZ BiH) ili u tu svrhu sačinjavanje, nabavljanje ili posjedovanje lažne putne ili lične isprave. Pored ove kažnjive radnje izvršenja krivičnog djela „krijumčarenja ljudi”, predviđena je i sankcija za radnje vrbovanja, prevoza, sakrivanja, pružanja zaštite ili na drugi način omogućavanje boravka krijumčarenih osoba u BiH.

Kada su u pitanju sankcije za ovo kažnjivo djelo jedna vrsta sankcija je predviđena za naprijed opisane radnje izvršenja krivičnog djela, dok su teže sankcije predviđene ako je krivično djelo počinjeno u sastavu organizovane grupe ili grupe za organizovani kriminal, zloupotrebom službenog položaja ili na način kojim se ugrožava život, zdravlje ili sigurnost krijumčarenih lica ili je prema njima postupano u svrhu iskorištavanja ili na drugi nečovječan ili ponižavajući način, te ako je nastupila smrt jednog ili više krijumčarenih lica.

Da se radi o krivičnom djelu koje zakonodavstvo jako ozbiljno tretira pokazuje i činjenica da se ista nalaze u glavi krivičnog zakona protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravima, što je bilo i određujuće kada je u jednom trenutku u BiH, Ustavni sud BiH donio odluku kojom su naređene izmjene i dopune Zakona o krivičnom postupku BiH, u pogledu primjene posebnih istražnih radnji za pojedina krivična djela, čime nije bila ograničena primjena posebnih istražnih radnji za krivično djelo „Krijumčarenje ljudi”. Takođe, ozbiljnost shvatanja ovog krivičnog djela može se vidjeti i kroz određenje posebnog kvalifikatornog krivičnog djela kroz organizovani oblik, iako se posebnim članom zakona tretira i organizovani kriminal.

Dakle, u ovom krivičnom djelu kao radnje izvršenja su nedozvoljeno prevođenje ili omogućavanje prevođenja migranta ili druge osobe preko državne granice, ili prevoz, sakrivanje, pružanje zaštite ili na drugi način omogućavanje nezakonitog boravka krijumčarenih osoba u BiH, dok je motiv

koristljublje, odnosno finansijska ili druga dobit, pri čemu bitno napomenuti da u ovom krivičnom djelu nije presudna prisila, jer se radi o dobrovoljnom stupanju u kontakt krijumčarenih osoba sa izvršiocima ovog krivičnog djela.

Agencije za provođenje zakona u borbi protiv krijumčarenja migranata u BiH

U skladu sa Zakonom o Graničnoj policiji BiH i Zakonom o Državnoj agenciji za istrage i zaštitu, propisano je da se radi o vodećim agencijama kada je u pitanju borba protiv krijumčarenja ljudi, migranata, i to posebno kada je u pitanju Granična policija BiH koja ima za glavni zadatak i cilj zaštitu granice BiH gdje se kao jedan od izvora ugroženosti pojavljuje krijumčarenje ljudi, migranata. Takođe, sve policijske agencije u vezi sa ovom problematikom dužne su da razmjenjuju informacije sa Službom za poslove sa strancima i Obavještajno sigurnosnom agencijom (OSA) BiH ako se radi o organizovanom obliku krijumčarenja migranata.

Prema zakonskim nadležnostima, u skladu sa članom 7. Zakona o Graničnoj policiji BiH (Zakon o Graničnoj policiji BiH „Službeni glasnik BiH“ 50/04:01, 59/09), između ostalog Granična policija BiH je nadležna za sprečavanje, otkrivanje i istraživanje djela koja su propisana krivičnim zakonima u Bosni i Hercegovini kada su ta krivična djela usmjereni protiv bezbjednosti državne granice ili protiv izvršenja poslova i zadataka iz nadležnosti Granične policije BiH među kojima se nalaze i krivična djela iz člana 189. „Krijumčarenje ljudi“ i člana 189a, „Organizovanje grupe ili udruženja za izvršenje krivičnog djela krijumčarenja migranata“. Prema zakonskim nadležnostima, u skladu sa članom 3. Zakona o Državnoj agenciji za istrage i zaštitu (SIPA), je nadležna za sprečavanje, otkrivanje i istraživanje krivičnih djela iz nadležnosti Suda BiH, a posebno organizovanog kriminala, terorizma, ratnih zločina, trgovine ljudima i drugih krivičnih djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, te teškog finansijskog kriminala (Zakon o Državnoj agenciji za istrage i zaštitu „Službeni glasnik BiH“ 27/04:01), među kojima se nalaze i krivična djela 189. „Krijumčarenje ljudi“ i 189a. „Organizovanje grupe ili udruženja za izvršenje krivičnog djela krijumčarenja migranata“.

Prema unutrašnjoj organizaciji u Graničnoj policiji BiH postoji lokalni, regionalni i centralni nivo rada. Lokalni nivo postupanja odnosi se na Jedinice Granične policije BiH koje imaju nadležnost postupanja u zoni graničnog pojasa do 10 km od granice sa susjednim državama prema unutrašnjosti BiH. Na centralnom nivou nalazi se i organizaciona jedinica pod nazivom Centralni istražni ured Granične policije BiH, koji je nadležan za postupanje na cjelokupnom teritoriju BiH, i to posebno u složenim istragama, kada se radi o krivičnim djelima koji imaju organizovani oblik

izvršenja od strane organizovanih kriminalnih grupa. Na lokalnom nivou postupanja, policijski službenici u Jedinicama Granične policije BiH primjenjuju zakonom predviđena ovlaštenja na otkrivanju, istraživanju i dokazivanju krivičnih djela krijumčarenja migranata, pri čemu primjenjuju niz operativno taktičkih mjera i radnji na otkrivanju krijumčarenja migranata (zasjede, osmatranje, rad policije u lokalnoj zajednici, sektorski rad i dr.), uz korištenje specijalističke opreme (termovizijske kamere za osmatranje, dvogledi za dnevno i noćno osmatranje, senzori za detekciju kretanja i dr.). O svim bitnim saznanjima koja mogu biti korisna u radu centralnog nivoa, lokalni nivo obavještava Centralni istražni ured Granične policije BiH i obrnuto, pri čemu postoji kompletan ciklus razmjene podataka u skladu sa nivoima nadležnosti.

Kada su u pitanju istraživanja organizovanog oblika krijumčarenja migranata u Graničnoj policiji BiH prevashodnu nadležnost ima Centralni istražni ured Granične policije BiH koji se sastoji od četiri odsjeka sa sjedištem u Sarajevu kao i specijalizovanih jedinica za nadzor i osmatranje, a koje imaju svoje sjedište u Sarajevu i Bosanskom Grahovu. Za istraživanje organizovanih oblika krijumčarenja migranata koji imaju međunarodni element primjenjuje se veći broj posebnih istražnih radnji u skladu sa odredbama Zakona o krivičnom postupku BiH pod nadzorom Tužilaštva BiH a po naredbi Suda BiH gdje se ostvaruje međunarodna saradnja sa agencijama za provođenje zakona u susjednim državama preko međunarodnih policijskih organizacija European Police Office (EUROPOL) agencija za provedbu zakona isključivo za Europsku uniju i njezine članove i Centar za saradnju u oblasti Evropskog prava za Jugoistočnu Evropu SELEC (Instrukcije ““Službeni glasnik BiH” broj 8/21). Istraživanje organizovanih oblika krijumčarenja migranata Centralni istražni ured Granične policije BiH primjenom posebnih istražnih radnji provodi na cjelokupnoj teritoriji BiH, najčešće posebne istražne radnje koje se primjenjuju jesu „Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija“, „Tajno praćenje i tehničko snimanje osoba, transportnih sredstava i predmeta koji stoje u vezi s njima“. On što je vrlo bitno, i što ukazuje o ozbiljnosti krivično pravnih odrebi krijumčarenja migranata, jeste da provođenje posebnih istražnih radnji nije bilo dovedeno u pitanje odlukom Ustavnog Suda BiH, broj U 5/16, jer se radi o krivičnim djelima protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom.

Međunarodna saradnja u borbi protiv krijumčarenja migranata

Međunarodnu pomoć i saradnju u borbi protiv kriminala, pa tako i krijumčarenja migranata, mogu da iniciraju i sprovode prije svega policija i tužilaštvo što je veoma važno posebno u namjeri da se ostvare kvalitetni i efikasni rezultati u prikupljanju korisnih saznanja i podataka o sprečavanju i

otkrivanju krivičnih djela posebno kada se radi i organizovanim oblicima izvršenja krivičnog djela, sa međunarodnim elementom, što je vrlo česta pojava kada je u pitanju krijumčarenje migranata (Mijalković. 2009:421). Pored saradnje koju ostvaruju policijske agencije i tužilaštva u fazi predistrage i istrage, veoma je važno i pružanje međunarodne pravne pomoći. Policijske agencije u BiH, međunarodnu policijsku saradnju sa agencijama drugih država, u krivičnim stvarima, ostvaruju preko Direkcije za koordinaciju policijskih tijela (Zakon o Direkciji za koordinaciju policijskih tijela BiH, „Službeni glasnik BiH“ 2008). BiH i o agencijama za podršku policijskoj strukturi BiH. Preko Direkcije za koordinaciju policijskih tijela BiH policijske agencije u BiH ostvaruju bilateralnu i multilateralnu saradnju, ali i komunikaciju i razmjenu podataka preko međunarodnih policijskih tijela, kao što su Međunarodna kriminalističko policijska organizacija (Interpol), Agencija Evropske unije za suradnju u provođenju zakona (Europol), Selec i druga međunarodna policijska tijela, vodeći računa o zaštiti državljanima BiH, zaštiti ličnih i tajnih podataka.

Pored međunarodne saradnje u krivičnim stvarima preko Direkcije za koordinaciju policijskih tijela BiH među kojom se nalaze i međunarodna saradnja u borbi protiv krijumčarenja migranata. Granična policija važnu saradnju ostvaruje sa Agencijom za evropsku graničnu i obalnu stražu (Frontex). Policijske agencije ostvaruju veoma značajanu međunarodnu saradnju u razmjeni podataka, zajedničkim istražnim timovima, paralelnim istragama gdje policijske agencije u BiH pored razmijene podataka imaju veoma značajnu podršku Europolu u materijalnom i finansijskom pogledu. Međunardona saradnja u borbi protiv krijumčarenja migranata kao i organizovanog kriminala je definisana većim brojem međunarodnih akata, sporazuma i konvencija, među kojima su jedni od najvažnijih „Konvencija Ujedinjenih naroda protiv transnacionalnog organizovanog kriminala“, „Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom“ koji predstavlja dopunu Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, „Konvencija o međunarodnoj policijskoj saradnji u jugoistočnoj Evropi“. Imajući u vidu ozbiljnost situacije u vezi sa ilegalnim migracijama nakon eskalacije migrantske krize u Europolu su formirani timovi koji su zaduženi isključivo za praćenje stanja u oblasti ilegalnih migracija i krijumčarenja migranata.

Kao jedna od vrlo efikasnih mjera u istraživanju međunarodnih kriminalnih grupa jeste formiranje zajedničkih istražnih timova, na osnovu bilateralnih ili multilateralnih sporazuma u odnosu na stvari koje su predmet istraga, krivičnih gonjenja ili sudskih postupaka u jednoj ili više država, s tim da zainteresovani nadležni organi mogu da formiraju zajedničke istražne timove. U odsustvu takvih sporazuma, zajedničke istrage se mogu

preduzimati na osnovu dogovora za svaki pojedinačan slučaj, pri tome se države učesnice u zajedničkoj istrazi staraju da se u potpunosti poštuju suvereniteti država potpisnica na čijoj teritoriji se istraga treba preduzimati.

Konvencijom o policijskoj saradnji u jugoistočnoj Evropi daje se mogućnost formiranja zajedničkih tijela, s ciljem sprovođenja međunarodnih aktivnosti. Timovi se formiraju na određeni period, koji može da se produži uz uzajamni pristanak s ciljem sprovođenja policijske istrage u jednoj ili više država koje su formirale timove. Zajednički istražni tim može da se formira kada je istraga krivičnog djela koju sprovodi jedna ugovorna strana teška, zahtjevna i povezana sa drugim državama, odnosno kada izvjestan broj država sprovodi istragu krivičnih djela čije okolnosti nalažu koordiniranu i usmenu akciju uključenih ugovornih strana. Tim se formira u jednoj od ugovornih strana u kojoj se očekuje sprovođenje istrage. Ukoliko je potrebno pored predstavnika timova članica koje su učestvovali u formiranju tima u tim mogu da se uključe i predstavnici međunarodnih organizacija koje ugovorne strane priznaju (Mijalković, 2009:427-429). Države bi trebalo da na osnovu važećih zakona, ugovora i sporazuma zamoljene države, ne narušavajući domaće zakone pruže drugoj državi najširu moguću pravnu pomoć u istrazi, gonjenju u sudskom postupku u vezi sa krivičnim djelima transnacionalnog organizovanog kriminala kaоi da dobiju recipročnu uzajamnu pomoć.

Razlozi za uspostavljanje uzajamne pravne pomoći mogu da budu različiti kao što je uzimanje dokaza ili izjava, uručenje sudskega dokumenta, zapljena i zamrzavanje sredstava, pregled predmeta i mesta, dostavljanje informacija, dokaznog materijala i nalaza vještaka, i dr., koja nije u suprotnosti sa zakonima zamoljene strane.

Sadržaj zahtjeva za uzajamnu pravnu pomoć, način izvršenja zahtjeva, kao i uslovi pod kojima se pravna pomoć može odbiti predviđeni su Konvencijom UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Inače, međunarodna pravna pomoć obuhvata izvršenje pojedinih dokaznih radnji, kao što su saslušanje svjedoka, osumnjičenog i vještaka, uviđaj, pretresanje prostorija i osoba, privremeno oduzimanje predmeta, kao i dostavljanje akata, pismenih materijala i drugih koji su u vezi sa pretkrivičnim i krivičnim postupkom u državi moliteljici (Mijalković, 2009:434-435). Prema Zakonu o pružanju međunarodne pravne pomoći u krivičnim stvarima u BiH nadležne institucije koje su uključene u pružanje međunarodne pravne pomoći, kao moliteljice ili kao zamoljena strana, komunikaciju vrše preko Ministarstva pravde BiH. Pored Ministarstva pravde BiH, komunikacija se može vršiti i direktno, kada je to regulisano međunarodnim ugovorima, ali kopija zamolnice ide Ministarstvu pravde BiH. Također, pored direktne komunikacije, ako ne

postoje potpisani sporazumi u određenim situacijama pružanje međunarodne pravne pomoći se može vršiti i preko Interpola.

Zaključak

Kriza na evropskom tlu vezana uz masovni dolazak migranta traje već nekoliko godina. U tom pogledu nedostaju dosljedni odgovori i politike, velika većina evropskih političara zanemarivala je ovu temu sve do događaja 2015. i 2016. godine, koji su ogolili surovu relanost neusklađenosti svih institucionalnih razina od Bruxellesa do glavnih gradova država članica Unije. Ad hoc reakcije spriječile su humanitarnu katastrofu, no nisu riješile ni otklonile krizu.

Ilegalne migracije kao bezbjednosni problemimaju veliku progresiju, ilegalni migrant postaj preokupacija velikog dijela društvene zajednice i zvaničnih institucija država koje se susreću sa ovim problemom ali i institucija Evropske unije koja i jeste krajnji cilj ilegalnim migrantima. Na putu u potrazi za boljim životom formirale su se migrantske rute na kojima se nalazi veliki broj država. Te države nemaju nikakvog udjela i krivice za stanje u državama iz kojih dolaze ilegalni migranti, a moraju da se suočavaju sa posljedicama migrantske krize.

Potrebitno je istaknuti kako su njemačka pravosudna tijela ocijenila da Grčka kroz provedbu svoje politike azila krši dogovorene norme, te da ista nije sigurna zemlja. Mađarska je u usporedbi sa svim drugim državama članicama Unije, unajvećoj mjeri sekuritizovala pitanje masovnih migracija postavljajući žicu prema južnim susjedima, ali tek nakon mjeseci pokušaja da se ovo pitanje riješi na evropskoj razini. Zemlje Evropske unije svaka na svoj način obilježile su migrantsku krizu svojim politikama prema migrantima, te su služile kao svojevrstan bilo pozitivan bilo negativan primjer drugim državama u pristupu prema navedenom izazovu.

Zemlje na Balkanskoj ruti bez obzira bile članice ili aspirantice za članstvo u EU u nedostatku smjernica i jasnih politika na razini Evropske unije, izazovu su pristupile svaka na različit način u pogledu provedbe misije omogućavanja prolaza migranata prema zapadnoj Evropi. Razvoj događaja pokazao je da ne postoji zajednički mehanizmi kojima bi se moglo odgovoriti na masovan priljev migranata, niti razvijeni kapaciteti za njihov prihvrat.

Ilegalni migranti predstavljaju bezbjednosni rizik i prijetnju bezbjednosti državne granice BiH, što zahtijeva adekvatan odgovor prije svega Granične policije BiH kako u sprečavanju ilegalnih prelazaka državne granice, tako i identifikaciji, otkrivanju i dokazivanju krivičnih djela u vezi sa krijumčarenjem ilegalnih migranata. Samo sa strateški planiranim

aktivnostima, kroz provođenje akcionalih planova, po različitim segmentima djelovanja, institucije države BiH a prije svega Granična policija BiH, kroz jačanje kapaciteta, ljudskih, materijalno-tehničkih i finansijskih, te efikasnu saradnju na domaćem i međunarodnom nivou, zajedno sa Službom za poslove sa strancima i ostalim agencijama za provođenje zakona u BiH može da ublaži posljedice ovog bezbjednosnog problema kog osjća šira društvena zajednica u BiH, a koji će prema relevantnim podacima međunarodnih institucija trajati najmanje još nekoliko godina.

Trenutno, u snažnoj sjeni ukrajinske izbjegličke krize migrantska kriza u Bosni i Hercegovini došla je u drugi plan, velikim dijelom i zbog činjenice da su migranti suočeni sa poteškoćama u prelazu granice Hrvatske počeli drugdje tražiti povoljnije alternative za ulazak u zemlje Evropske unije.

Literatura

1. Barah, M. (2013). *Refugees in the MENA region: what geopolitical consequences?*. FRIDE, POLICY BRIEF – № 162 - JULY 2013.
2. Bojanić, N. (2002). *Krivotvorene putne isprave – kriminalistički aspekt*. Sarajevo: Kriminalističke teme broj III–IV.
3. Dragović, F, Mikač, R. (2012). *Migration Impacts Security*. George C. Marshall Center: per Concordiam.
4. Mijalković, S. (2009). *Suprotstavljanje trgovini ljudima i krijumčarenju migranata*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
5. Mesić, M. (2002). *Suvremene europske migracije i (nacionalno) državljanstvo*. Zagreb:Naklada Jesenski i Turk.
6. Mesić, M. (2002). *Međunarodne migracije, tokovi i teorije*. Zagreb: Societas biblioteka Zavoda za sociologiju.
7. Penava M. (2011). *Utjecaj migracija na europsko tržište rada*. Zagreb: Ekonomski misao i praksa dbk.god XX. br. 2.
8. Rischard J. F. (2005). *Točno u podne (20 globalnih problema-20 godina za rješavanje)*. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga.
9. Tadić, J, Dragović, F, Tadić, T. (2016). *Migracijska i izbjeglička kriza – Sigurnosni izazovi za EU*. Zagreb: Policija i sigurnost.
10. Žarković, M, Mijalković, S. (2012). *Ilegalne migracije i trgovina ljudima*. Beograd: Kriminalističko Policijska Akademija.
11. KZ BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 3/2003, 32/2003 - ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 i 46/2021.).
12. Zakon o Graničnoj policiji BiH („Službeni glasnik BiH“ 50/04:01, 59/09).

13. Zakon o Državnoj agenciji za istrage i zaštitu („Službeni glasnik BiH“27/04:01).
14. Zakon o Direkciji za koordinaciju policijskih tijela BiH, („Službeni glasnik BiH“ 2008).
15. Odluka o ratifikaciji Konvencije ujedinjenih naroda protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, Njujork, 15. novembra 2000. godine („Službeni glasnik BiH, broj: 31/02),
16. Odluka o ratifikaciji Protokola protiv krijumčarenja migranata kopnenim, morskim i vazdušnim putem, kojim se dopunjuje konvencija ujedinjenih naroda protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, Njujork, 15. novembar 2000.godine („Službeni glasnik BiH, broj: 31/02)
17. Instrukcija o postupanju u cilju provedbe sporazuma o operativno-strateškoj saradnji između BiH i EUROPOL-a („Službeni glasnik BiH“ broj 8/21.)
18. Instrukcija o postupanju u cilju provedbe sporazuma o operativno-strateškoj saradnji između BiH i EUROPOL-a („Službeni glasnik BiH“ broj 8/21.)
19. Priručnik za obuku za policiju i članove pravosuđa o borbi protiv ilegalne migracije i krijumčarenja ljudi za region Zapadnog Balkana, IOM Brisel, 2005.
20. IOM 2010. Preuzeto 16. oktobra 2022. sa https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2010_english.pdf
21. Milardović A. Preuzeto 24. oktobra 2022. sa https://www.jutarnji.hr/tag/An%C4%91elko_Milardovi%C4%87
22. Šokantan plan Angele Merkel. Preuzeto 1. novembra 2022. sa <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/10/31/merkel-o-prilivu-izbjeglica-2015>.
23. Rujević/Švarc, Andrejev, Georgievski, Cani. Preuzeto 14. oktobra 2022. sa <https://p.dw.com/p/1Hwp0> 8.02.2016
24. Graessler, B. *Kompromis u svađi oko azilanata*. Preuzeto 18. oktobra 2022. sa <https://www.dw.com/bs/kompromis-u-sva%C4%91i-oko-azilanata/a-19011351>
25. Balkanska ruta. Preuzeto 14. oktobra 2022. sa <https://www.dw.com/sr/balkanska-ruta-i-njeni-ogranci/a-19054026>.

Abstract:Mass and uncontrolled migrations, seen from the position of transit and destination countries, represent a big, often and extremely difficult challenge that many actors look at in different ways, which creates an incomplete picture of the phenomenon itself. However, as a result of the events in the Middle East in the last decade, above all the "Arab Spring", the war events that affected Syria and Iraq, the strained relations between Pakistan and India, and the poverty that is very prevalent in a large number of countries, migrations became actualized, that is, the movement

of the population, in a big wave, towards the countries of the European Union, which led to a crisis, because the countries of the European Union, as well as the countries of transit, (Bosnia and Herzegovina) are beginning to face consequences for which they are not directly to blame.

In order to find security for themselves, in terms of security and economy, the population of those countries decide to move towards the countries of the European Union. Although the member states of the European Union need a large number of immigrants due to demographic renewal and the lack of labor force, those states as well as the Union as a whole do not have effective and implementable strategic plans, developed abilities and capacities to accept a large number of migrants, which we are still witnessing today.

Keywords: migration, migrants, migrant crisis, smuggling, human rights.

Doc. dr Željko Petrović¹

PERSONALNE I REALNE UNIJE

Apstrakt: Savremena država je oblik organizovanja koji se po mnogo čemu razlikuje u odnosu na ranije oblike državnog organizovanja, a njena posebna specifičnost jeste upravo njena uloga koju ima u međunarodnoj zajednici odnosno njen status međunarodnog subjekta u obliku koji danas ima. Savremena država kao subjekt međunarodnog prava predstavlja ključni subjekt svih odnosa u međunarodnoj zajednici kako politički tako i ekonomskih. Države se mogu podijeliti prema različitim kriterijumima, a sa stanovišta međunarodnog prava osnovna je podjela koja polazi od kriterijuma koji određuje položaj države u međunarodnoj zajednici. Poseban oblik jesu personalne i realne unije. Ove oblici više su istorijski i imaju niz varijacija.

Značaj države kao i činjenica da je njena uloga sve veća sa razvojem međunarodnih odnosa dovodi do potrebe detaljnije obrade ove problematike, imajući u vidu današnju raznovrsnost državnih oblika i povezivanja. Cilj rada jeste da se dođe do originalnog i sveobuhvatnog naučnog saznanja o personalnim i realnim unijama kako bi se omogućilo bolje razumijevanje kompleksnih odnosa u međunarodnoj zajednici u kojima učestvuju države koje se po mnogo čemu razlikuju, ali ipak imaju zajedničku crtu koja je karakteristična za sve učesnike u međunarodnoj politici. Nejasnoće i različita tumačenja brojnih aspekata ove teme upućuju na potrebu njene analize kako bi krajnji rezultat bio jedan stručan i objektivan stav odnosno saznanje.

Ključne riječi: država, unija, međunarodno pravo, ustav, međunarodni ugovor, komonvelt.

Uvod

Subjekti međunarodnog prava predstavljaju glavne nosioce aktivnosti na međunarodnoj sceni. Država je najstariji i najvažniji subjekt međunarodnog prava. Sve do 19. vijeka subjektima međunarodnog prava smatrali su se vladari država, a tokom 19. vijeka jedino se smatralo da država ima to svojstvo. Danas se ne smatraju samo države subjektima međunarodnog prava. Pored država kaže se da svojstvo subjekata imaju međunarodne organizacije i priznati ustanici koji se bore za uspostavljanje

¹Fakultet za međunarodne odnose i diplomaciju, Sveučilište Hercegovina, Mostar, e-mail: petroviczh@yahoo.com

svoje države ili za vlast u određenoj državi. Neki smatraju i međunarodnu zajednicu subjektom međunarodnog prava. Međunarodna zajednica kao cjelina ipak ne može biti nosilac prava i obaveza po međunarodnom pravu niti može isticati zahtjeve u sopstveno ime. Međunarodna zajednica se sastoji od država koje imaju svojstvo subjekata međunarodnog prava. Složenost međunarodnih odnosa dovele je do toga da je kod pojedinih država, posebno država na prostoru Evrope došlo do povećanja političke i ekonomske međuzavisnosti (Stiglic, 2002: 23).

Međunarodna zajednica sastavljena je od nacionalnih zajednica, odnosno država čiji se putevi ukrštaju. Države su povezane prirodnom svakodnevni problemima i procesima, od kretanja ideja i kulturnih dobara, pa sve do postizanja finansijske stabilnosti, opšte bezbjednosti i drugih oblasti koje dotiču sve države (Todorović, 2006: 180).

Personalna i realna unija kao dva oblika povezivanja suverenih država na prvi pogled nemaju velike razlike. Personalna unija kao zajednica dvije ili država ima zajedničkog poglavara što je regulisano ustavima svake od država. Unija nije država jer države koje ulaze u njen sastav imaju punu suverenost kako u unutrašnjim tako i u spoljnim poslovima. Nekad se personalna unija poistovjećuje sa nekim federalno uređenim državam. Bliži je tvrdnji da su SAD personalna unija, kao i Bosna i Hercegovina. Međutim riječ je o federacijama u kojima savezne države odnosno entiteti nisu subjekti međunarodnog prava nego država u čijem su sastavu. Dok federalne jedinice za razliku od članica personalne unije mogu da imaju samo ograničen međunarodnopravni subjektivitet, te se tako ne smatraju samostalnim državam u međunarodnom pravu.

Realna unija je zajednica više država sa zajedničkim poglavarem, koja nastaje na osnovu međunarodnog ugovora između država koje ulaze u njen sastav ili ustavnom transformacijom neke države. U slučaju realne unije spoljni poslovi su najčešće u nadležnosti unije, ali i neki drugi poslovi kao što je zajednička odbrana. I pored činjenice da relata unija nastupa u međunarodnim odnosima kao jedan subjekt ipak se radi o posebnim državama u njenom sastavu. Takođe postoje tvrdnje za današnju Bosnu i Hercegovinu da je realna unija imajući u vidu da je nastala na osnovu međunarodnog ugovora Dejtonskog mirovnog sporazuma, kao i na osnovu ustavne transformacije dotadašnje Republike Bosne i Hercegovine. Realna unija je čvršći oblik povezivanja država, imajući u vidu obim zajedničkih poslova i stalnost veze prema zajedničkom poglavaru. Međutim ovaj oblik složene države ne može se sresti u savremenoj međunarodnoj zajednici i predstavlja istorijsku kategoriju.

Podjela država od značaja za međunarodno pravo

Države se mogu podijeliti prema različitim kriterijumima, a sa stanovišta međunarodnog prava osnovna je podjela koja polazi od kriterijuma koji određuje položaj države u međunarodnoj zajednici. Od značaja za međunarodno pravo je podjela država na jedinstvene države i saveze država. Jedinstvena država postoji kada je najviša vlast skoncentrisana na jednom mjestu. Jedinstvene države mogu se podijeliti na unitarne i složene države. Složene jedinstvene države dijele se na regionale i federalne države. Složene države su takve države koje u sebi sadrže više država, članica sa različitim ovlašćenjima na određenim teritorijama u okviru iste države. U složenoj državi postoji savezna država koja djeluje na čitavoj teritoriji, te bar dvije države članice koje djeluju na dijelovima teritorije savezne države (Visković, 1995: 58).

Savezi država nemaju jedinstvene vlasti nego je ona podijeljena, te se radi o savezu dvije ili više jedinstvenih država. Savezi država se mogu podijeliti na konfederaciju, personalnu i realnu uniju. Za međunarodno pravo od značaja je činjenica ko je subjekt međunarodnog prava država kao cjelina ili njene članice ukoliko ih ima.

Prve države su bile centralistički i unitarno uređene, sa jednim, jedinstvenim centrom državnog i političkog rukovođenja i odlučivanja. Takve unitarne i centralističke države bile su bliže i samom pojmu države kao jedinstvene i pravno uboličene i uređene zajednice jer su donijele sa sobom neophodno jedinstvo, efikasnost, racionalnost, relativnu jednostavnost organizacije vlasti i dr. Tek krajem 18. vijeka pojavljuje se i federalno uređena država koja je odgovarala potrebi modernizovanja i demokratizovanja vlasti kao i idejnim i političkim tendencijama i doktrinama koje su obilježile revolucionarno doba u Evropi i Americi tog vremena (Jovičić, 1996: 14).

Oblik državnog uređenja je način na koji je organizovan odnos centralnih i necentralnih organa državne vlasti. On se određuje utvrđivanjem broja i načina na koji je organizovana državna teritorija, tako što se utvrđuje da li postoji jedna ili više organizacija sa elementima državne vlasti unutar jedne državne organizacije. Upravo prema tom kriterijumu države se dijele na unitarne i složene države. Unitarna država ima samo jednu državnu organizaciju i u njoj su samo izraženi centralni organi vlasti, dok u složenoj državi postoje dvije ili više državnih organizacija i postoji izražena uloga necentralnih organa vlasti. U širem smislu svaka država je složena s obzirom na organizaciju elementa državne vlasti. Centralni organi vrše vlast na cijeloj teritoriji države, dok necentralni vrše na jednom dijelu teritorije države. Postoje slučajevi kada je država unitarna, odnosno uređena centralistički, ali

da ima pored toga razvijene oblike decentralizacije i autonomije, kao što je slučaj u Engleskoj i skandinavskim državama. Savremenu državu karakteriše centralizacija iz razloga što takav sistem obezbeđuje brzinu i efikasnost u donošenju odluka dok su necentralni organi dužni da postupaju po tim odlukama (Simić i sar., 2010: 133-136).

Od posebnog značaja za međunarodno pravo jeste podjela država na sljedeće vrste: unitarna država, regionalna država, federacija, konfederacija, realna unija i personalna unija.

Realna unija

Realna ili stvarna unija je zajednica više samostalnih i suverenih država koje imaju zajedničkog poglavara i nastaju zaključenjem međunarodnog ugovora između država ili ustavnom transformacijom neke države. Države uspostavljaju zajednicu zbog poslova koje žele zajedno da obavljaju. Države u sastavu realne unije imaju svoju unutrašnju autonomiju, imaju samostalnost u oblasti zakonodavstva, sudstva i uprave, dok najvažniji poslovi, a prije svega spoljna politika, vojska i finasije su u nadležnosti zajedničkih organa svih država članica. Države u sastavu realne unije posebnim sporazumom mogu prenosi određene poslove iz nadležnosti država članica na uniju, a i sa unije na države članice. One imaju veću slobodu na unutrašnjem planu dok u međunarodnoj zajednici posmatraju se kao jedan subjekt međunarodnog prava (Avramov, Kreća, 1996). Danas u međunarodnoj zajednici ne postoji istinska realna unija. Svojevrstan oblik ove unije danas predstavljaju Ujedinjeni Arapski Emirati.

Realna unija je složena država u kojoj postoji labava veza između država članica. Najčešće su u realne unije ulazile dvije države i najčešće na njihovom čelu je bio monarh. Imajući u vidu da njihov značaj posebno dolazi do izražaja u odnosima sa drugim državama, tako je za njih karakteristično uspostavljanje zajedničke carinske politike, pa su nastajale i carinske unije kao što je carinska unija Švajcarske i Lihenštajna.

Personalna unija ima sličnost sa konfederacijom, jer obje nastaju na osnovu međunarodnog ugovora, samo što kod personalne unije poglavar se ne određuje ugovorom već nastaje slučajno. Kako je personalna unija samostalan subjekt međunarodnog prava, tako se ona razlikuje od konfederacije koja je zajednica nezavisnih država od kojih svaka ima međunarodopravni subjektivitet. Personalna unija slična je federaciji u smislu da obje imaju puni međunarodopravni subjektivitet, dok sa druge strane razlikuje se od federacije jer nema suverenost nad državama članicama, odnosno njenim građanima. Sva ovlašćenja koja ima prenose se od strane država članica i proizilaze iz njihovog suvereniteta (Vuković, 2010:

140). Ona u pogledu određenih karakteristika je mješavina federacija i konfederacije, jer nastaje na osnovu međunarodnog ugovora između samostalnih država kao konfederacije, dok ima punu nadležnost u spoljnoj politici kao federacija, odnosno jedinstven je subjekt međunarodnog prava.

Državna zajednica ovog oblika postojala je između Švedske i Norveške 1814. godine do 1905. godine. Ova zajednica je nastala tako što je vojnom okupacijom Švedska prinudila Norvešku na formiranje realne unije. To je istovremeno bio i poslednji put da je Švedska direktno učestvovala u ratu, a raspadom ove realne unije 1905. Godine Švedska je za nesvrstanu politiku u vrijeme mira i neutralnu politiku u vrijeme rata.

Između Danske i Islanda sporazumom formirana je realna unija 1918. godine. Ovome je prethodio dugogodišnji zavisni položaj od Danske. Tako je raspadom zajednice između Norveške i Danske 1814. godine, Island bio zavisna teritorija Danske, a od 1874. godine imao je ograničenu autonomiju. Proklamacijom realne unije 1918. godine dobio je suverenost u unutrašnjim pitanjima. Danski kralj bio je suveren u obje države, a primat u ovoj zajednici imala je Danska i ova zajednica je imala za cilj očuvanje danske dominacije u Islandu. Zajednica se raspala 1944. godine uslijed okupacije Danske od strane Njemačke i okupacije Islanda od strane saveznika. Takođe zajednica Srbije i Crne Gore predstavljala je jedan oblik realne unije, jer je predstavljala savez dvije suverene države.

Najpoznatiji primjer realne unije bila je Austro-Ugarska monarhija, koja je nastala nagodbom 1867. Godine između Austrije i Ugarske. Austrijski car Franjo Josip I u Ugarskoj okrunjen je za kralja. Ova zajednica bila je rezultat kompromisa između Austrije i Ugarske i potvrđena je na unutrašnjem planu zakonima i ujednoj i drugoj državi. Dotadašnja Austrijska carevina ili Habsburška monarhija transformisala se u Austro-Ugarsku monarhiju u cilju zadovoljavanja težnji Ugarske za autonomijom. Austro-Ugarska monarhija imala je i zajedničko zastupničko tijelo, carevinsko vijeće u kome su bili predstavnici iz austrijskog i ugarskog parlamenta. Ona je imala zajedničko ministarstvo spoljnih poslova, vojske i finansija. Povremeno su se formirale i posebne komisije parlamenta Austrije i Ugarske koje su uskladivale njihovo zakonodavstvo. Ova zajednica se raspala po završetku Prvog svjetskog rata 1918. godine. Zanimljivo je da je Austrija bila carevina, a Ugarska kraljevina, te se radilo o posebnoj carsko-kraljevskoj monarhiji koja je imala jednog monarha koji je u Austriji imao titulu cara, a u Ugarskoj kralja. Ove dvije države koje su bile u uniji su vodile zajedničku spoljnu politiku i imale su zajedničku vojsku, dok su finansije bile zajedničke u mjeri kako bi se finansirala zajednička vojska i mornarica. Vlada, zakonodavstvo i sudovi bili su potpuno odvojeni uz određene oblike saradnje.

Personalna unija

Personalna ili lična unija je zajednica dvije ili više država koje vezuje samo ličnost istog poglavara, što je određeno ustavom svake od tih država. Ustav kao najveći pravni akt određuje da države koje su u zajednici imaju istu ličnost za poglavara i za takav status ne postoji nikakav ugovorni odnos. Države uspostavljaju zajednicu zbog zajedničke ličnosti koja se nalazi na čelu države. Države koje se nalaze u sastavu personalne unije su potpuno samostalne države i samostalno i nezavisno nastupaju kako na unutrašnjem planu tako i u spoljnoj politici. Personalna unija sa stanovišta međunarodnog prava nije sama po sebi država, već se države u njenom sastavu smatraju kao posebne države u međunarodnoj zajednici. Ona ne posjeduje samostalan međunarodnopravni subjektivitet, nego je on sadržan u njenim državama članicama. Između država u personalnoj uniji postoji nejaka veza i ona se jedino zasniva u zajedničkom nastupanju poglavara, čija su ovlašćenja često simbolična i bez većeg uticaja. Bez obzira na postojanje zajednice između država to su zasebene države koje zadržavaju svoj međunarodnopravni subjektivitet i potpuno slobodno nastupaju na međunarodnom planu bez uticaja jedne na drugu. Personalna unija karakteristična je za države sa monarhističkim državnim uređenjem (Kulić, 2015: 55).

Personalna unija nastaje poklapanjem nasljednog reda vladajućih dinastija, ali može da nastane i aneksijom. Personalna unija može da bude zakonska, gdje je ustavom regulisana i ustavom se određuje da će se određene države udružiti i imati zajedničkog poglavara, ali može i da bude nezakonska kada se može lako prekinuti različitim nasljednim pravilima (Lukić, Košutić, 2004: 94). Razlozi za nastanak personalnih unija mogu biti jako različiti od slučajnosti do aneksije. Regulisane su zakonom odnosno ustavom kao najvišim pravnim aktom, pa do toga da nisu formalno regulisane, kada su potpuno labave zajednice koje lako mogu prestati da postoje.

Svaka od država u personalnoj uniji ima svoju posebnu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Nezavisno jedna od druge vode spoljnu politiku, mada u praksi članice personalne unije su gledale da imaju jednaku spoljnu politiku, tako ako jedna stupi u rat i druga je stupala, mada to nije obavezno.

Između personalne unije i federacije postoje izvjesne sličnosti, ali treba praviti razliku između njih. Personalna unija vremenom ako ne dođe do njenog raspada obično preraste u federaciju. Ona je danas rijetkost i gotovo je isključivo karakteristična za monarhije, imajući u vidu da se predsjednici republika biraju od strane građana u državi. Smanjivanjem broja monarhija u 19. i 20. vijeku smanjivao se i broj personalnih unija, tako da su one danas samo simbolične. One su naročito postojale na prelazu iz feudalizma u

kapitalizam, kao i u ranom kapitalizmu. Personalne unije obično nisu dugo trajale upravo zbog razlika koje su postojale u državama koje su ulazile u njihov sastav, tako da su se smrću poglavara, kao jedine vezivne komponente tih država obično gasile.

Jednu od najstarijih personalnih unija, koja se održala od 1607. Godine predstavlja unija između Andore i Francuske gdje je danas francuski predsjednik, a ranije dok je francuska bila monarhija, francuski kralj bio jedan od državnih poglavara Andore. Prema Ustavu iz 1993. godine Andora je kneževina sa parlamentarnim sistemom vlasti. Ono što je specifično da položaj šefa države zajednički obavljaju francuski predsjednik i biskup španjolskoga grada Urgela, ali s ustavno ograničenim, ceremonijalnim ovlašćenjima.

U periodu od 1714. do 1837. Godine postojala je personalna unija između Engleske i Hanovera. Ona je nastala kada je na engleski prijesto došao kralj Džordž I koji je ostao i kralj Hanovera. Ova personalna unija prestala je da postoji kada je na engleski prijesto došla kraljica Viktorija, a prijesto u Hanoveru je preuzeo njen stric jer prema osnovnim zakonima Hanovera samo muškarac je mogao da bude kralj.

Primjer personalne unije koji nije opštepriznat, jer nije nastao poklapanjem nasljednih redova već nasilnim putem i okupacijom, je zajednica Italije i Etiopije koja je postojala od 1936. do 1941. godine. Austro-Ugarska monarhija i pored činjenice da je predstavljala realnu uniju, ona je bila i personalna unija jer član habzburške dinastije bio u isto vrijeme i car Austrije i kralj Ugarske. Personalna unija između Belgije i slobodne države Kongo koja je postojala od 1885. do 1908. godine specifična je po tome što su obje države bile monarhije, ali je Belgija bila parlamentarna, a slobodna država Kongo apsolutistička monarhija.

Personalna unija Hrvatske i Ugarske trajala je u period od 1102. do 1527. godine, do čijeg je nastanka dovela sukcesijska kriza i rat. Hrvatska i Ugarska su imale zajedničkog kralja Kolomana koji se okrunio za 1102. godine za hrvatsko-dalmatinskoga kralja. Njih je vezivao samo zajednički poglavar, što je regulisano sporazumom, tako da je Hrvatska imala svog bana, sabor, unutrašnju upravu, sopstveni novac, poreze itd.(Font, 2005: 33).

Rijedak primjer personalne unije između država sa republikanskim oblikom vladavine, jeste unija Perua, Kolumbije i Veneceule pod predsjedništvom čuvenog Simona de Bolivara.

Poseban oblik personalne unije predstavlja Komonvelt, koji je službeno personalna unija od 1927. godine. Komonvelt predstavlja specifičnu zajednicu Velike Britanije i njenih nekadašnjih kolonijalnih posjeda koji su

od zavisnih kolonija postajale samo upravne kolonije, dominoni i na kraju nezavisne države. Velika Britanija je prve pokušaje njenih kolonija za većom autonomijom, pokušala da spriječi vojnom silom, to je dovelo do potpunog odvajanja pobunjenih kolonija u Sjevernoj Americi i formiranja samostalne države SAD (Bačić, 2009: 46). Međutim kako je došlo do promjene političkih okolnosti Velika Britanija je dobrovoljno davala autonomiju svojim kolonijama. Došlo je do izmjene odnosa matice i kolonija i od dotadašnjeg odnosa podčinjanja, subordinacije, došlo je do nastanka odnosa koordinacije. Tako su Australija, Novi Zeland, Kanada, Indija i Južna Afrika učestvovale i u potpisivanju Versajskog mirovnog ugovora po završetku Prvog svjetskog rata. Tu je ulogu odigrao i politički faktor, što je Velika Britanija nastojala da ima više glasova prilikom potpisivanja mirovnog ugovora, kao i kasnije u Društvu naroda, ali i potreba za davanjem suverenih prava njenim kolonijalnim osjedima. Londonskom deklaracijom 1929. godine uzima se da nastaje savremeni Komonvelt kada je ozvaničeno da su njegove članice nezavisne suverene države, te se daje novi naziv Komonvelt nacija. Vestimenskim statutom iz 1931. Godine ovoj personalnoj uniji dat je naziv Britanski Komonvelt nacija i istaknut je stav da je to unija jednakih država koje su podređene jednom poglavaru. Iako je na brojnim konvencijama strogo naglašeno da Komonvelt nema nikakve sličnosti sa nekadašnjom Britanskom Imperijom, činjenica je da je Komonvelt nezvanični sukcesor raspadnute imperije. Danas Komonvelt ima 53 članice, koje u svakom trenutku mogu da napuste ovu zajednicu, dok 13 članica prihvata britanskog monarha kao zvaničnog poglavara, a većina članica ima sopstvene šefove država. Glavna poveznica Komonvelta jeste Sekretarijat Komonvelta na čijem se čelu nalazi generalni sekretar. Sve članice Komonvelta danas su suverene i potpuno nezavisne države koje nemaju nikakva ograničenja u spoljnoj politici i u odbrani. Visoki komesari koji predstavljaju jednu državu članicu u drugoj izjednačeni su sa diplomatskim predstavnicima od 1952. godine. Komonvelt nikad nije bio federacija, konfederacija ili neka naddržava. On predstavlja nadnacionalni savez nezavisnih i jednakih država. Većina članica Komonvelta su republike, ali priznaju kraljicu kao poglavara Komonvelta. Sve ove države imaju sličnu političku tradiciju i političke institucije uz određene izuzetke. Komonvelt nema ustava niti ugovora o osnivanju, a sve odluke donose se konsenzusom. Sjedište Komonvelta od 1965. godine nalazi se u Londonu.

Zaključak

Za međunarodno pravo najvažnija podjela država jeste ona koja polazi od položaja države u međunarodnoj zajednici. U tom kontekstu bitno je da li određena zajednica ima međunarodnopravni subjektivitet, odnosno da li se može smatrati subjektom međunarodnog prava. Personalne i realne unije

dan su više istorijske kategorije, dok se njihov značaj ogleda prije svega u pogledu postojanja raznovrsnosti država, kao i povezivanja država. I personalna i realna unija su sastavljene od dvije ili više država koje imaju zajedničkog poglavara. Personalna unija nema međunarodnopravni subjektivitet, već su subjekti međunarodnog prava države koje ulaze u njen sastav. Realna unija je čvršća zajednica koja nastaje najčešće na osnovu međunarodnog ugovora, te nosilac spoljne politike je unija, odnosno ona u međunarodnoj zajednici nastupa kao jedna država, ali i pored te činjenice sve države u njenom sastavu imaju punu suverenost. Personalne i realne unije iako su istorijske kategorije njihovo poznavanje je bitno iz razloga postojanja veoma sličnih državnih oblika, a posebne sličnosti sa konfederacijama i federacijama. Imajući u vidu postojanje sveopšte međuzavisnosti i povezanosti država u međunarodnoj zajednici, možemo govoriti da se stvaraju novi oblici unija koji kao vezivnu komponentu umjesto zajedničkog poglavara uzimaju neki drugi faktor, ali sa istim motivom kao i nekadašnje unije, radi ostvarenja nekih zajedničkih ciljeva i interesa.

Literatura

1. Avramov, S., Kreća, M. (1996). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
2. Bačić, P. (2009). *Novi commonwealthski model konstitucionalizma* (Kanada, Australija i Indija), Politička misao, 46(4).
3. Font, M. (2005). *Ugarsko Kraljevstvo i Hrvatska u srednjem vijeku, Povijesni prilozi*, 24(28).
4. Jovičić, M. (1996). *Regionalna država, ustavnopravna studija*. Beograd: Vajat.
5. Kulić, Ž., Kulić, M. (2015). *Uvod u pravo*. Brčko: Evropski univerzitet Brčko distrikta.
6. Lukić, R., Košutić, B. (2004). *Uvod u pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
7. Simić, M., Đorđević, S., Matić, D. (2010). *Uvod u pravo*. Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu.
8. Stiglic, E., Dž. (2002). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM.
9. Todorović, D. (2006). *Terrorizam i ideologija, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope - Knjiga I*, Stanko Bejatović, Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
10. Visković, N. (1995). *Država i pravo*. Zagreb: CDO.
11. Vuković, M. (2010). *Pravni karakter unija kroz istorijske i savremene primjere, Hrvatska i komparativna javna uprava*, 10(1).

Abstract: *The modern state is a form of organization that differs in many respects from earlier forms of state organization, and its special specificity is precisely its role in the international community, that is, its status as an international subject in the form it has today. The modern state as a subject of international law represents the key subject of all relations in the international community, both political and economic. States can be divided according to different criteria, and from the point of view of international law, the basic division is based on the criteria that determine the state's position in the international community. Personal and real unions are a special form. These forms are more historical and have a number of variations. The importance of the state, as well as the fact that its role is increasing with the development of international relations, leads to the need for a more detailed treatment of this issue, bearing in mind today's variety of state forms and connections. The goal of the work is to reach original and comprehensive scientific knowledge about personal and real unions in order to enable a better understanding of the complex relations in the international community in which states that differ in many ways, but still have a common feature that is characteristic of all participants, participate in international politics. Ambiguities and different interpretations of numerous aspects of this topic point to the need for its analysis so that the end result is a professional and objective attitude, that is, knowledge.*

Keywords: *state, union, international law, constitution, international treaty, commonwealth.*

Prof. dr Izet Banda¹
Doc. dr Mirsad Nalić²
Doc. dr Damir Šarić³
Mr Mirela Avdić⁴

UTICAJ DIREKTNIH STRANIH INVESTICIJA NA EKONOMSKI RAST

Apstrakt: U ovom radu obrađen je uticaj direktnih stranih investicija na ekonomski rast zemalja na globalnom nivou sa posebnim akcentom na uticaj na ekonomski rast Bosne i Hercegovine. O ovoj temi obrađene su mnogobrojne stručne analize koje su dokazivale da li direktnе strane investicije stvaraju pozitivne ili negativne efekte za zemlju domaćina, pa čak ima i analiza koje nisu pronašle nikakav efekat. Pozitivni efekti manifestuju se u povećavaju produktivnosti zemalja domaćina, stvaraju pozitivne eksterne efekte kroz usvajanje strane tehnologije, znanja, povećavaju zaposlenosti i izvoza, dok se negativni efekti priliva direktnih stranih investicija odnose na ograničene lokalne uslove kao što su razvoj lokalnih finansijskih tržišta ili nivo obrazovanja zemlje, odnosno apsorpcijski kapaciteti. Sveukupne koristi od direktnih stranih investicija za zemlje u razvoju i zemalja u tranziciji ekonomije su dobro dokumentovane. S obzirom na odgovarajuće politike zemlje domaćina i osnovni nivo razvoja, studije pokazuju da direktnе strane investicije izazivaju prelivanje tehnologije, pomažu formiranje ljudskog kapitala, doprinosi integraciji međunarodne trgovine, pomaže u stvaranju konkurentnijeg poslovnog okruženja i unapređuje poslovanje. Sve ovo doprinosi većem ekonomskom rastu, koji je najmoćnije sredstvo za ublažavanje siromaštva u zemljama u razvoju.

Na bazi analize uticaja direktnih stranih investicija od strane OECD-a na razvoj potencijalni nedostaci uključuju pogoršanje platnog bilansa, nedostatak pozitivne veze sa lokalnim zajednicama, potencijalno štetan uticaj stranih direktnih investicija na životnu sredinu, posebno u ekstraktivne i teške industrije, društveni poremećaji ubrzane komercijalizacije u manje razvijenim zemljama, i efekte na konkurenčiju na nacionalnim tržištima. Štaviše, neke vlasti zemlje domaćina uočavaju povećanje zavisnosti od međunarodnih preduzeća koja predstavlja gubitak političkog suvereniteta.

Stručne analize dokazale su da povećanje udjela direktnih stranih investicija dovodi do većeg dodatnog rasta u finansijski razvijenim ekonomijama u odnosu na

¹Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet „Kallos“Tuzla, e-mail: izet.banda@gmail.com

²Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet „Kallos“Tuzla, e-mail: nalic.mirsad@gmail.com

³Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet „Kallos“Tuzla, e-mail: damir-saric@gmail.com

⁴Doktorant, MUP TK, e-mail: nabavke.up@muptk.ba

finansijski nedovoljno razvijene ekonomije. Studije su dokazale takođe da su efekti veći na duži rok u odnosu na efekte u kratkom roku.

U ovom radu analiziran je i uticaj direktnih stranih investicija na ekonomski rast BiH koji je dokazao na bazi korelace i regresione analize da postoje pozitivni efekti na BDP i izvoz.

Ključne riječi: strane direktne investicije, ekonomski rast, BiH, podaci za analizu

Uvod

Tema ovog rada je uticaj direktnih stranih investicija (kr.DSI) na ekonomski rast na globalnom nivou sa akcentom na uticaj DSI na ekonomski rast BiH.Uticaj DSI na ekonomski rast BiH analiziran je koreacionom i regresionom analizom. Ekonomski rast se uglavnom izražava indikatorom bruto domaćim proizvodom (kr.BDP), odnosno preciznije BDP po stanovniku (kr. lat. Per capita). DSI jedan su od najvažnijih oblika međunarodnog kretanja kapitala. U prvom dijelu rada prezentirane su DSI na globalnom nivou. Globalni priliv direktnih stranih investicija prema UNCTAD-aovom Izvještaju o svjetskim ulaganjima za 2022. godinu iznosili su 1,582 milijardi USD u 2021. godini i bili su veći za 64 % u odnosu na 2020. godinu. Globalni odliv direktnih stranih investicija iznosio je 1,708 milijardi USD u 2021. godini i predstavljao je veći odliv za 118,8 % u odnosu na prethodni period. Prilivi DSI u područje OECD-a povećani su na 488 milijardi USD, što je za 28% više u odnosu na drugu polovicu 2021. godine. Odlivi iz područja OECD-a u 1.polovini 2022. godine porasli su na 838 milijardi USD što je najviši polugodišnji nivo od 2013. godine prema UNCTAD-a ovom Izvještaju o svjetskim ulaganjima za 2022. godinu. Prilivi DSI u razvijenijim ekonomijama iznosili su 745,7 milijardi USD u 2021. g. i bili su veći za 133,6 % u odnosu na 2020. godinu. Odlivi DSI u razvijenijim ekonomijama iznosili su 1,269 milijardi USD u 2021. godini i bili su veći za 110,9 % u odnosu na prethodni period. Pozitivan uticaj DSI na ekonomije u razvoju potvrdili su mnogi istraživači DSI su posebno važne za zemlje u tranziciji jer ove ekonomije nemaju dovoljno rezervi i tehnologije i kapitala potrebnih kako bi se podstakao ekonomski rast. Sjedinjene Američke države (SAD) su bile vodeći primalac stranih direktnih investicija u svijetu (367,4 mlrd USD u 2021. g), a slijede ih Kina (180,9mlrd USD) i Singapur (90 mlrd USD). SAD su takođe bile najveći investitor širom svijeta (403 mlrd USD), a slijede Njemačka (152 mlrd USD) i Japan (147 mlrd USD). Prilivi DSI u regionu Evrope iznosili su 219 milijardi USD u 2021. g.i bili su veći za 171,1 % u odnosu na prethodni period. Zemlje EU ostvarile su pad priliva DSI u 2021. g. za 34,4 %, dok su kod odliva DSI ostvarile veći odliv za 498,7 %. U drugom dijelu ovog rada prezentiran je uticaj DSI na ekonomski rast BiH i to

konkretno na BDP i na izvoz.Uticaj je obrađen korelacionom i regresionom analizom koja je dokazala postojanje jake veze između analiziranih varijabli. Na kraju rada prezentiran je zaključak i korištena literatura u cilju kvalitetnije izrade ovog rada.

Direktne strane investicije na globalnom nivou

Globalni priliv direktnih stranih investicija prema UNCTAD-aovom Izvještaju o svjetskim ulaganjima za 2022. Godinuiznosili su 1,582 milijardi USD u 2021.godini ibili su veći za 64 % u odnosu na 2020.godinu.Globalni odliv direktni stranih investicija iznosio je 1,708 milijardi USD u 2021.godini i predstavljao je veći odliv za 118,8 % u odnosu na prethodni period.

Globalni tokovi stranih direktnih investicija su se vratili na 972 milijarde USD u prvoj polovini 2022. godine.Međutim, veći dio povećanja došlo u prvom kvartalu, dok su globalni tokovi DSI opali za 22% u drugom kvartalu (Q2) 2022.g. u poređenju saprethodnim kvartalom. Ovaj pad nije predstavljao iznenađenje s obzirom na rastuću inflaciju i kamatne stope, porast cijena energetika prourovane invazijom Rusije na Ukrajinu.

PriliviDSI u područje OECD-a povećani su na 488 milijardi USD, što je za 28% više u odnosu na drugu polovicu2021.godine. Nakon povećanja od 59% u 1.kvartalu (Q1) 2022, ovi tokovi su opali za 38% u 2.kvartalu (Q2), uglavnom zbogkretanja unutarkompanijskih dugova, dok su prilivi kapitala i reinvestirani prihodi porasli.

Odlivi iz područja OECD-a u 1.polovini 2022.godine porasli su na 838 milijardi USD što je najviši polugodišnji nivo od 2013. godine prema UNCTAD-aovom Izvještaju o svjetskim ulaganjima za 2022. godinu.U tabeli 1 prezentira se komparativni pregled priliva DSI na globalnom nivou po regijama i ekonomijama u periodu 1990-2021.godina u mlrd USD.

Tabela 1: Komparativni pregled priliva DSI na globalnom nivou po regijama i ekonomijama u periodu 1990-2021.godina mlrd USD

REGIJE/EKONOMIJE	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.	2020.	2021.
Svijet	205	345	1,357	953	1,391	2,064	963	1,582
Razvijene zemlje	171	228	1,134	630	761	1,323	319	746
Evropa	103	142	711	506	483	764	81	219
EU	65	111	565	297	336	624	209	137
Ostali dio Evrope	38	30	146	209	147	140	129	81
Sjeverna Amerika Od toga	56	68	381	130	226	511	174	427

SAD	48	59	314	105	198	467	151	367
Druge razvijene ekonomije	12,6	18,6	42	5,8	52	47	64	99,6
Zemlje u razvoju	33,6	116,7	222,7	322,8	629,6	741	644	836,6
Afrika	2,8	5,6	10,4	29,3	47,2	57,9	38,9	83
Azija	22	80,7	132,4	216	422,6	530,8	518,9	619
Latinska Amerika i karipske zemlje	8,5	29,8	79,8	77,2	160,8	152,8	86,2	134,5
Južna i Centralna Amerika	8,1	29	77,7	74,4	157,8	149,4	83,4	130,6
Karibi	0,4	0,9	2,1	2,8	3	3,4	2,7	3,8
Okeanija	0,3	0,5	0,1	0,3	-0,9	-0,6	-0,07	0,1
LDCs 46 najmanje razvijene zemlje	0,5	1,7	4,6	5,8	23,2	38,1	23	26

U tabeli 2 prezentira se komparativni pregled odliva DSI na globalnom nivou po regijama i ekonomijama u periodu 1990-2021.godina u mlrd USD.

Tabela 2: Komparativni pregled odliva DSI na globalnom nivou po regijama i ekonomijama u periodu 1990-2021. godina u mlrd USD

REGIJE/EKONOMIJE	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.	2020.	2021.
Svijet	244	361	1,162	837	1,392	1,723	783	1,708
Razvijene zemlje	232	313	1,078	734	1,055	1,339	408	1,269
Evropa	141	178	848	671	629	846	-21	551
EU	114	114	559	490	436	763	66	398
Ostali dio Evrope	26	64	289	181	193	83	-87	154
Sjeverna Amerika od toga:	36	103	187	43	312	332	281	493
SAD	31	92	143	15	278	264	235	403
Druge razvijene ekonomije	55	31	43	20	113	161	147	225
Zemlje u razvoju	12	48	84	103	337	384	372	438
Afrika	0,6	3	1,5	2	10	9,5	-0,6	2,6
Azija	9,9	41,6	74	82	272	356	378	394
Latinska Amerika i karipske zemlje	1,4	3,8	8,2	18,8	55	16,6	-4,7	42
Južna i Centralna Amerika	1,3	3,7	8,1	18,4	55	16,4	-4,7	41
Karibi	0,03	0,07	0,1	0,4	0,06	0,2	0,01	0,1

Okeanija	0,01	-0,02	0,02	0,07	0,13	-0,1	-0,8	-0,02
LDCs 46 najmanje razvijene zemlje	-0,005	0,001	0,8	0,7	4,3	0,7	1,5	-0,1

PriliviDSI u razvijenijim ekonomijama iznosili su 745,7 milijardi USD u 2021.g. i bili su veći za 133,6 % u odnosu na 2020.godinu.Odlivi DSi u razvijenijim ekonomijama iznosili su 1,269 milijardi USD u 2021.godini i bili su veći za 110,9 % u odnosu na prethodni period.

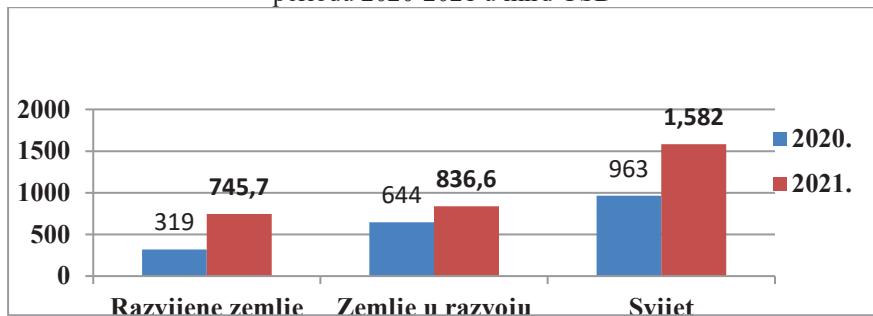
Pozitivan uticaj DSi na ekonomije u razvoju potvrđili su mnogi istraživači (Schneider I Frey, 2005 Carković i Levine, 2002, Garibaldi i dr. 2002 Neuhaus, 2006). DSi su posebno važne za zemlje u tranziciji jer ove ekonomije nemaju dovoljno rezervi i tehnologije i kapitalapotrebnih kako bi se podstakao ekonomski rast. (Bilington, 1999, Bevan i Estrin, 2000).

Sjedinjene Američke države (SAD) su bile vodeći primalac stranih direktnih investicija u svijetu (367,4 mlrd USD u 2021.g.), a slijede ih Kina (180,9 mlrd USD) i Brazil (50,4 mlrd USD). SAD su takođe bile najveći investitor širom svijeta (403 mlrd USD), a slijede Japan (147 mlrd USD) i Kina (145 mlrd USD). Učešće DSi putem priliva na globalnom nivou i po ekonomijama, tj. razvijenim zemljama i zemljama u razvoju u periodu 2020-2021 prezentirani su u tabelarnom pregledu 3. kao i u grafikonu 1.

Tabela 3:DSI-prilivi na globalnom nivou i ekonomijama u periodu 2020-2021 u mlrd USD

Regije/ekonomije	2020.		2021.		Rast 2021/2020 u %
	U mlrd	U %	U mlrd	U %	
Razvijene zemlje	319	33,13	745,7	47,13	133,6
Zemlje u razvoju	644	66,87	836,6	52,87	30
Svijet	963	100	1,582,3	100	64

Grafikon 1: Komparativni pregled DSi priliva na globalnom nivou i po ekonomijama u periodu 2020-2021 u mlrd USD

Prilivi DSi u regionu Evrope iznosili su 219 milijardi USD u 2021. g. i bili su veći za 171,1 % u odnosu na prethodni period. Zemlje EU ostvarile

su pad priliva DSU u 2021.g.za 34,4 %, dok su kod odliva DSU ostvarile veći odliv za 498,7 %.

Uticaj DSU na ekonomski rast EU zone kao i procjena efekata DSU na privredni rast u zemljama eurozone u periodu 2002–2012 analiziran je studijom objavljenoj u časopisu Ekonomskih asimetrija, (tom 12, broj 2, 2015, str. 124-132). Empirijska analiza otkrila je da postoji pozitivna dugoročna kointegraciona veza između zaliha SDU i ekonomskog rasta.

Rezultati analize takođe ukazuju da je stanje stranih direktnih investicija značajan faktor koji pozitivno utiče na privredni rast u zemljama evrozone.

Prilivi DSU na afričkom kontinentu prezentirani su u tabeli 6. Direktne strane investicije (DSU) u afričke zemlje dostigle su rekordnih 83 milijarde dolara u 2021. g. prema UNCTAD-ovom Izvještaju o svjetskim ulaganjima za 2022. godinu.

Ovo je više nego dvostruko više od iznosa ostvarenog u 2020. godine, kada je pandemija COVID-19 teško opteretila tokove investicija na kontinentu.

Uprkos snažnom rastu, investicioni tokovi u Afriku činili su samo 5,2% globalnih SDU, u odnosu na 4,1% u 2020.godinu.

Što se tiče podregija, južna Afrika, istočna Afrika i zapadna Afrika su zabilježile rast svojih tokova ulaganja, dok su ulaganja u Centralnu Afriku ostali nepromijenjeni, a Sjeverna Afrika je zabilježila pad.

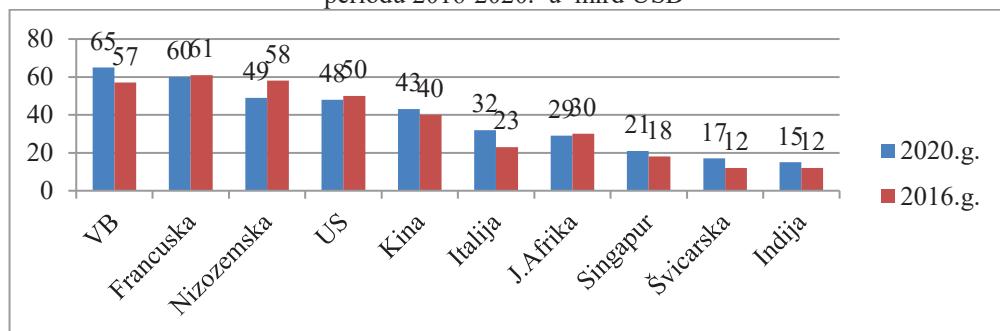
Najveći vlasnici strane imovine u Africi prema izvještaju UNCTAD-a ostali su Evropljani, predvođeni investitorima u Ujedinjenom Kraljevstvu (65 milijardi dolara) i Francuskoj (60 milijardi dolara).

Tabela 6: Prilivi direktnih stranih investicija na afričkom kontinentu kao i učešće priliva u GDP u periodu 2020-2021. godine u mlrd USD i u %

Region	2020.	2021.	Index	Učešće priliva u GDP 2021.g.
Afrika	39	83	213	38
Sjeverna Afrika	10	9	111	40,1
Zapadna Afrika	9,3	13,8	148	28,4
Centralna Afrika	10	9	90	67,4
Istočna Afrika	6	8	135	26,6
Južna Afrika	4	42	1050	-

Komparativni pregled top 10 investitora na afričkom kontinentu putem DSU u periodu 2016-2020. u mlrd USD prezentiran je putem grafikona 2.

Grafikon 2: Komparativni pregled top 10 investitora na afričkom kontinentu putem DSI u periodu 2016-2020. u mlrd USD

Uticaj direktnih stranih investicija na ekonomski rast zemlje domaćina u subsaharskoj regiji u Africi u ispitivanju efekta direktnih stranih ulaganja u kratkom i dugom roku u 22 zemlje u podsaharskoj Africi od 1988. do 2019. godine dokazano je studijom(Abdulhamid Sukar, Univerzitet Cameron Syed Ahmed, Cameron Univerzitet Murray Ha State Seid) prema izvještaju UNCTAD-adugoročno gledano, direktne strane investicije imaju povoljan i značajan efekat, ali su u kratkom roku statistički beznačajne. Studija zaključuje da direktna strana ulaganja podstiču dugoročni ekonomski rast. Kao rezultat toga, zemlje podsaharske Afrike trebale bi se fokusirati na privlačenje stranih direktnih investicija.

Prilivi direktnih stranih investicija u Latinskoj Americi Karibima u periodu 2020.-2021. godine u mlrd USD kao i učešće u GDP prezentirani su u tabelma 7 i 8.

Tabela 7: Prilivi direktnih stranih investicija u Latinskoj Americi Karibima u periodu 2020-2021. godine u mlrd USD

Region	2020.	2021.	Index
Latinska Amerika i Karibi	86	134	156
Južna Amerika	51	88	174
Centralna Amerika	33	42	130
Karipske zemlje	3	4	139

Tabela 8: Učešće priliva i odliva direktnih stranih investicija u Latinskoj Americi i Karibima i u svijetu u GDP u periodu 2020-2021. godine

REGION	Učešće u GDP u 2020.g.%	Učešće u GDP u 2021.g.%
Latinska Amerika i Karibi prilivi	11,2	14,0
Latinska Amerika i Karibi odlivi	-0,6	4,8
Svijet-prilivi	4,4	6,4
Svijet-odlivi	3,6	6,9

Priliv SDI u 32 zemlje u razvoju bez izlaza na more (LLDCs) porastao je za 31 % na 18 milijardi USD prema UNCTAD-ovom Izvještaju o svjetskim ulaganjima za 2022.godinu.Tokovi su ostalikoncentrisano u nekoliko ekonomija, sa prvih pet primalaca (Etiopija, Kazahstan, Mongolija, Turkmenistan iUzbekistan) čini više od 71 posto ukupnih SDI u grupi zemalja LLDCs.

Povećali su se tokovi prema LLDC-ima u Africi, Latinskoj Americi i Karibima i Evropi. Smanjeni su su samo prilivi prema LLDC-ima u Centralnoj Aziji.

DSI u LLDC potiču uglavnom iz nekoliko ključnih zemalja investitora. Sa 20 milijardi USD Kina je bila daleko najveći investitor u 2021. (sa 6 milijardi dolara samo u Kazahstanu), a slijede Tajland, Holandija i Kanada prema UNCTAD-ovom Izvještaju o svjetskim ulaganjima za 2022. godinu.

Komparativni pregled priliva DSI zemalja Azije u periodu 1990-2021. godina u mlrd USD prezentirani su u tabeli 9. Uprkos COVID-19, priliv stranih direktnih investicija u region Azije je prema izvještaju UNCTAD-a rastao treću godinu zaredom, pri čemu su ekonomije u razvoju u Aziji primale 40% globalnih priliva stranih investicija. Tokovi direktnih stranih ulaganja u zemlje u razvoju u Aziji porasli su za 19% na rekordnih 619 mlrd USD u 2021. godini, prema UNCTAD-ovom Izvještaju o svjetskim investicijama za 2022. godini.

Iako je uzlazni trend u 2021. zabilježen u većini subregija Azije - Južna Azija je bila jedini izuzetak tj.ostvarila je negativan trend atraktivnosti privlačenja DSI. Samo šest zemalja Azije privuklo je više od 80% priliva SDI.Kina je bila glavni primalac u 2021. g. (181 mlrd USD), a slijede je Hong Kong (141 mlrd USD,), Singapur (99 mlrd USD), Indija (45 mlrd USD), Ujedinjeni Arapski Emirati (21 mlrd USD) i Indonezija (20 mlrd USD).

Tabela 9:Komparativni pregled priliva DSI zemalja Azije u periodu 1990.-2021.godina u mlrd USD

REGIJE/ EKONOMIJE	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2015.	2020.	2021.	U % 2021/2020
Azija	22	81	132	216	423	531	519	619	
Istočna Azija	8	45	100	109	192	313	285	329	+19
Jugoistočna Azija	13	29	22	43	113	119	122	175	+44
Južna Azija	213	2,8	4,9	14,2	34,9	51,2	71	52,4	-26
Zapadna Azija	0,8	2,6	4	47	65	37,2	34,8	55,3	+59
Centralna Azija	0	1,3	1,5	2,6	17,4	9,8	6,3	7	+12

Komparativni pregled DSI u zemljama grupacije BRICS-a u periodu 2020-2021. g. prezentira se u tabeli 10.

Tabela 10: Komparativni pregled DSI-priliva u zemljama grupacije BRICS-a u periodu 2020-2021. g. u mlrd USD

REGION/ZEMLJE	2020.	2021.
BRICS	254	355
Članice:		
Brazil	28	50
Rusija	10	38
Indija	64	45
Kina	149	181
Južna Afrika	3	41
Učešće u svjetskim DSI u %	26,38 %	22,44 %

Grupa ekonomija BRICS-a, Brazil, Rusija, Indija, Kina i Južna Afrika (oko 3,21 mlrd populacije) prepoznate su kao najrazvijenije ekonomije od zemalja u razvoju. BRICS grupa nudi stranim investitorima niz pogodnosti kao što su mlada radna snaga, jeftina radna snaga, prirodne resurse i velika tržišta. U ovim privredama u nastajanju čini se da DSI imaju pozitivan uticaj doprinoseći njihovom razvoju prema studiji koju je objavio UNCTAD. DSI se smatraju aktivnim faktorom ekonomskog razvoja i važnom imovinom za prilagođavanje zahtjevima tržišta, konkurentnost, predstavljajući za ekonomije u razvoju važan element za ekonomski razvoj (Nistor, 2011). U ovim okolnostima Brazil, Rusija, Indija, Kina i Južna Afrika, mogu evoluirati uz pomoć stranih direktnih investicija kako bi dosegla razvijenu ekonomiju.

U tabeli 11 prezentiraju se DSI (prilivi i odlivi) u visoko uspješnim azijskim ekonomijama zemljama (kr.engl.HPAE) koje sačinjavaju zemlje Japan, četiri „tigra“ Hong Kong, Tajvan, Južna Koreja i Singapur i ovim ekonomijama pridružile su se kasnih 70-ih i 80-ih Malezija, Tajland, Indonezija koje su doživjele snažan rast, a Kina spektakularan (Krugman, 2009:252).

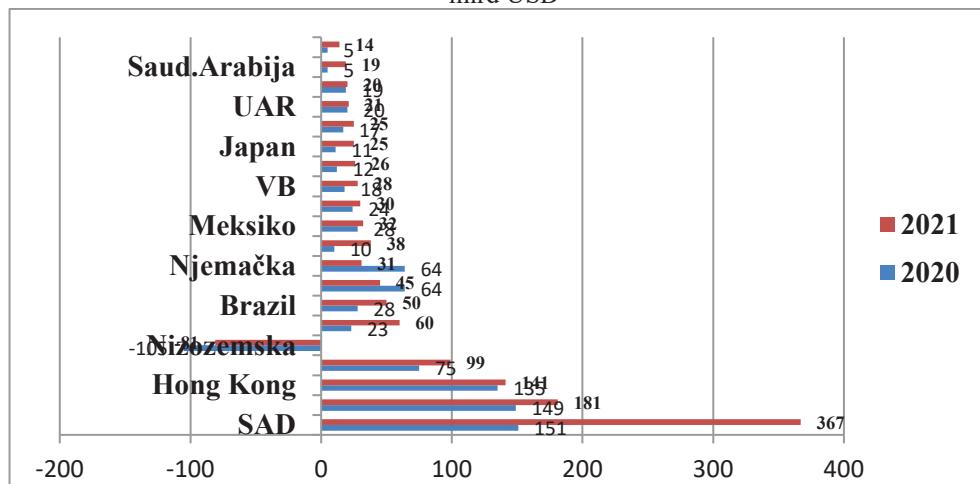
Tabela 11: Komparativni pregled DSI (priliva i odliva) u HPAE u periodu 2020-2021.g.u mlrd USD

ZEMLJE HPAE	2020.		2021.	
	priliv	odliv	priliv	odliv
Japan	10,7	96	24,6	147
Hong Kong	135	101	141	87,5
Tajvan	6	11,5	5	0
Južna Koreja	0,006	35	0,02	61

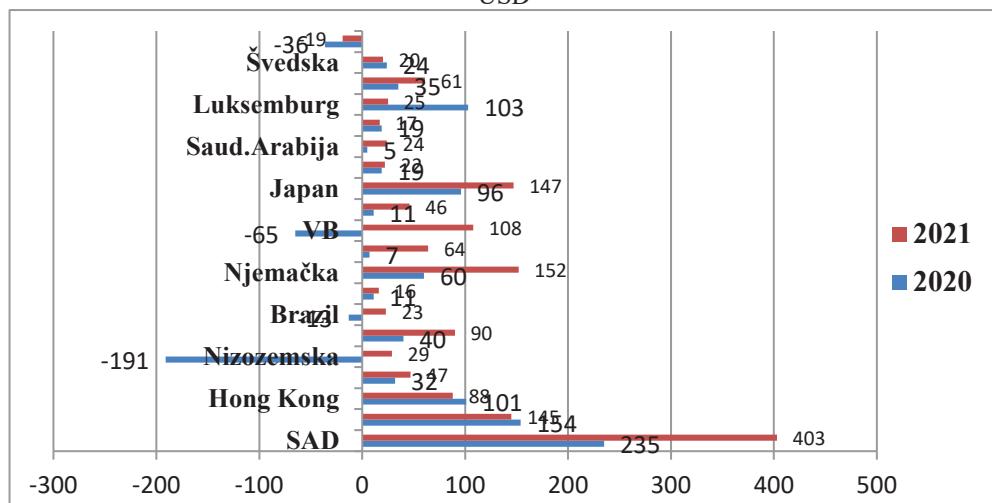
Singapur	75	32	99	47
Malezija	7	2,4	10,5	4,7
Tajland,	-4,8	19	11	17
Indonezija	19	4,4	20	3,6
Kina	149	154	181	145

U grafikonima 3 i 4 prezentiraju se top 10 zemalja po prilivima-odlivima DSI na globalnom nivou.

Grafikon 3:Top 10 zemalja na globalnom nivou po prilivima DSI u periodu 2020-2021 u mlrd USD

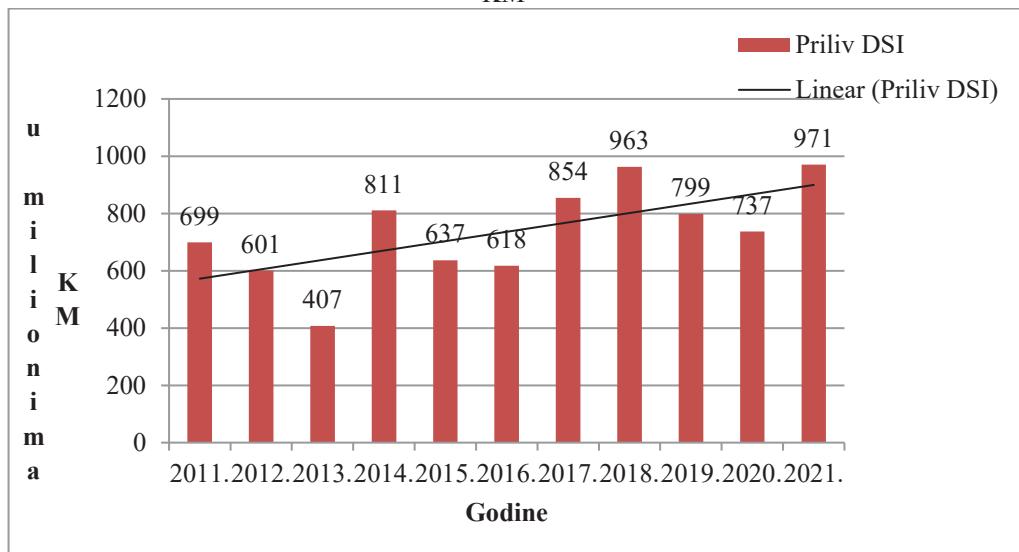
Grafikon 4:Top 10 zemalja na globalnom nivou po prilivima DSI u periodu 2020-2021 umlrd USD

Direktne strane investicije (DSI) u BiH

Prema podacima Centralne banke BiH , DSI u BiH su iznosile 971,2 mln KM. BiH je u 2007.godini imala najveći zabilježeni godišnji iznos DSI od 2,6 mlrd KM zahvaljujući privatizaciji velikih državnih preduzeća. U 2008. godini priliv DSI iznosio je 1,3 mlrd KM i sa pozitivnom strukturon ulaganja, tj. ulaganjem u proizvodni sektor i visoko učešće greenfield ulaganja. Globalna ekonomska kriza je značajno uticala na smanjenje ulaganja u 2009. g. u svijetu pa tako i u BiH. Ukupan priliv DSI u 2009. g. iznosio je 351,9 mln KM. U grafikonu prezentirana su iznosi tokova DSI u periodu 2011-2021.godina.

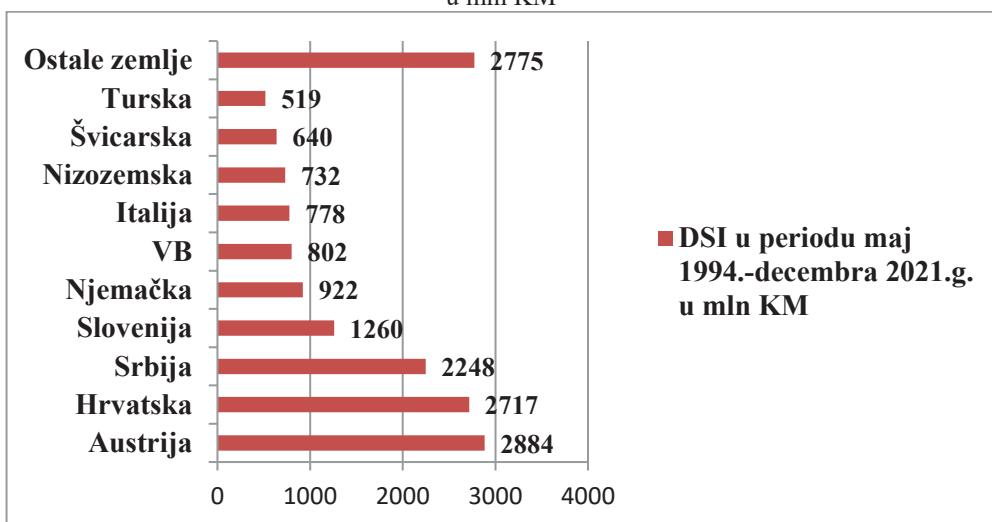
Grafikon 5: Komparativni pregled iznosa tokova DSI u periodu 2011-2021.g. u milionima KM

Trend priliva DSI u periodu od 2011.g. bio je promjenljiv, kao posljedica pandemije COVID -19 registrovan je pad priliva DSI u zadnjem kvartalu 2019. g. i u 2020. godine. Zahvaljujući reinvestiranju investitora u BiH ostvaren je rast priliva DSI u 2021.godini.

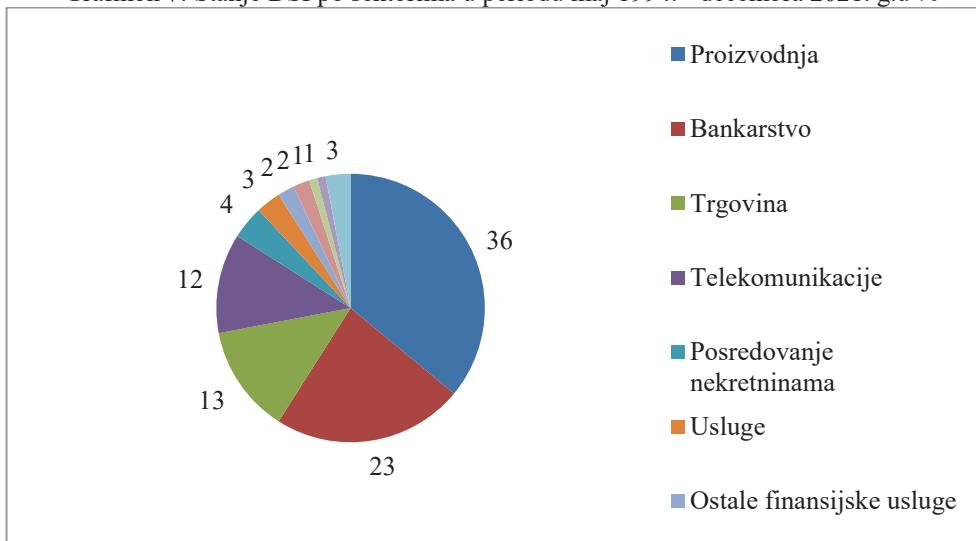
Ukupne DSI-e u BiH, zaključno sa decembrom 2021. g. iznosile su 16,276.4 miliona KM. Struktura ukupnih DSI na kraju 2021. G .predstavljala je 86,20 % vlasničkih udjela i zadržane zarade tj.14,032.4 mln KM i ostali kapital od 13,8%, tj.2,244.1 mln KM. Posmatrano po područjima FBiH učestvovala je u ukupnim DSI sa 62,8 %, RS sa 34,4 % i Distrikt Brčko sa 0,9 %. Top 10 najvećih investitora koji su investirali u BiH u periodu maj 1994. - decembar 2021. g. prema podacima CBBH prezentirani su u sljedećem grafikonu.

Grafikon 6: Top 10 najvećih investitora u BiH, DSI u periodu maj 1994.- decembar 2021.g.
u mln KM

Prema podacima CBBH, avgust 2022. g. najznačajniji investitori bili su Austrija (2,884 mln KM), Hrvatska (2,717), Srbija (2,248) i Slovenija (1,260). Investicije iz EU 27 zemalja predstavljale su 63 % ukupnih DSI u BiH. Stanje DSI po sektorima u periodu maj 1994.-decembra 2021. g. prezentira se u grafikonu.

Grafikon 7: Stanje DSI po sektorima u periodu maj 1994. - decembra 2021. g.u %

Na bazi podataka CBBH prezentiranih u grafikonu ostvareno je najveće ulaganje u sektor proizvodnje 36 % od ukupnih DSI,zatim u bankarski sektor 23 %,sektor trgovine 13 % i u sektor telekomunikacija 12 %.

Atraktivnost poslovnog ambijenta za investiranje u BiH

U cilju analize atraktivnosti DSI ulaganja u BiH u sljedećem tabelarnom pregledu prezentiraju se indikatori lakoće poslovanja po izvještaju Svjetske banke (WB), globalni indeks konkurentnosti po izvještaju Svjetskog ekonomskog foruma (WEF), index percepcije korupcije (CPI index) po izvještaju IT kao i indeks ekonomskih sloboda američke The heritage fondation.

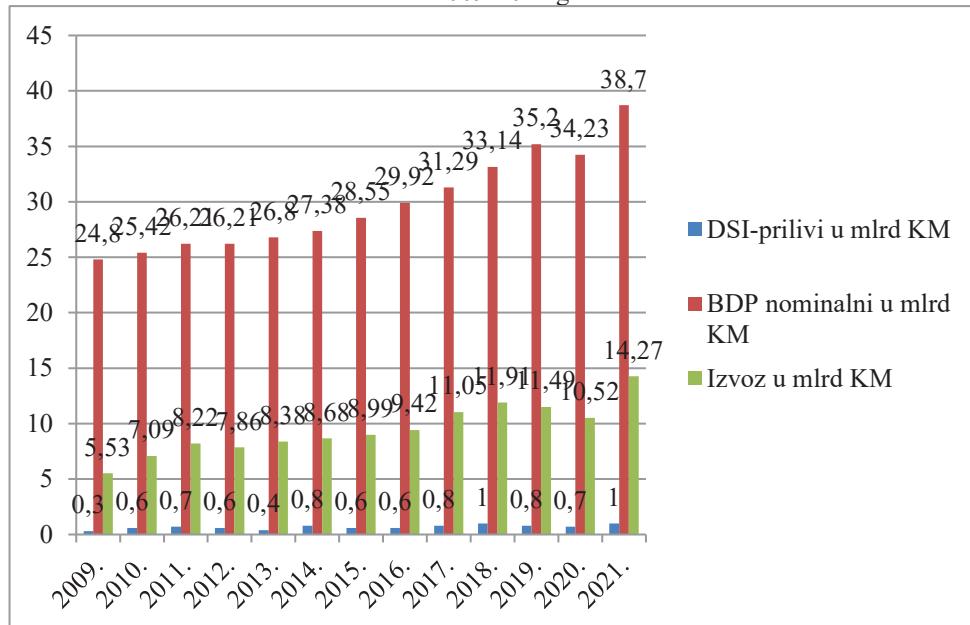
Tabela 13:Indikatori atraktivnosti poslovnog ambijenta za investiranje u BiH

Elementi	BiH	Srbija	Hrvatska	Sj.Makedonija	Crna Gora	Slovenija
Lakoća poslovanja od 190 zemalja u 2019.,WB Doing business	90. pozicija	44.	51.	17.	50.	37.
Globalni index konkurentnosti u 2019. od 141 zemalja,WEF 2019	92. pozicija	72.	63.	82.	73.	35.
Index percepcije korupcije (CPI index) od 180 zemalja u 2020.g.. Izvještaj IT	111. pozicija	94.	63.	111.	67.	35.
Indeks ekonomskih sloboda od 180 država,The heritage fondation	83. pozicija	69.	86.	33.	92.	58.

Na bazi podataka o atraktivnosti poslovnog ambijenta o ulaganjima DSI u BiH evidentno je da BiH od četiri analizirana indikatora zaostaje u

tri indikatora za zemljama okruženja, osim kod indikatora indeksa ekonomskih sloboda po kojem je bolja od Hrvatske i Crne Gore.

Grafikon 8: Komparativni pregled odnosa DSI - priliva, BDP i izvoza u mlrd KM u periodu 2009-2021.g.

Uticaj DSI na ekonomski rast BiH

Uticaj DSI-priliva na ekonomski rast BiH analizira se korelacijskom i regresijskom analizom na bazi podataka iz tabele u periodu od 2009-2021.godine, tj. analiziranjem uticaja DSI na BDP i na izvoz u BiH.

Tabela 14: Komparativni pregled podataka o DSI,BDP i izvozu u mlrd KM u periodu 2009-2021.g

Godine	DSI-prilivi u mlrd KM	Kumulativno stanje priliva u mlrd KM	BDP nominalni u mlrd KM	Izvoz u mlrd KM
2009.	0,3	9,4	24,8	5,53
2010.	0,6	9,8	25,42	7,09
2011.	0,7	10,8	26,21	8,22
2012.	0,6	11,2	26,21	7,86
2013.	0,4	12,1	26,8	8,38
2014.	0,8	12,1	27,38	8,68
2015.	0,6	12,9	28,55	8,99
2016.	0,6	13,2	29,92	9,42
2017.	0,8	13,9	31,29	11,05
2018.	1	14,7	33,14	11,91
2019.	0,8	15,3	35,2	11,49

2020.	0,7	15,4	34,23	10,52
2021.	1	16,3	38,7	14,27

Korelaciona analiza pomoću izračunatog koeficijenta Pearsonove korelacije pokazuje da između GDP-ija i godišnjih tokova DSI - priliva na kraju godine postoji jaka pozitivna veza na što upućuje koeficijent korelacija od 0,746. Uzimajući u obzir da je korelacija veoma visoka, naredni korak koji je proveden jeste regresija.

Correlations

		VAR00002	VAR00001
BDP u m lrd KM-nomin alni	Pearson Correlation	1	,746**
	Sig. (2-tailed)		,003
	N	13	13
DSI -prilivi u m lrd KM	Pearson Correlation	,746**	1
	Sig. (2-tailed)	,003	
	N	13	13

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Obrada autora u SPSS programu

Variables Entered/Removed(b)

Model	Variables Entered	Variables Removed	Method
1	VAR00001(a)	.	Enter

a All requested variables entered.

b Dependent Variable: VAR00002

Prva tabela regresije nam govori koji model je primjenjen,da nema eliminisanih varijabli i da je varijabla BDP unesena kao zavisna.

Model Summary(b)

Model	R	R Square	Adjusted R Square	R	Std. Error of the Estimate
1	,746(a)	,556	,516		3,03032

a Predictors: (Constant), VAR00001

b Dependent Variable: VAR00002

Druga tabela nam pokazuje da je R=0,746,sto znači da DSI-prilivi utiču na zavisnu varijablu tj.na BDP.To objašnjava i Rkoeficijent determinacije 0,556.To potvrđuje i $R^2 = 0,516$ što znači da nezavisna varijabla DSI svojim djelovanjem objašnjava 51,6 % varijanse.

ANOVA(b)

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	126,738	1	126,738	13,802	,003(a)
	Residual	101,011	11	9,183		
	Total	227,749	12			

a Predictors: (Constant), VAR00001

b Dependent Variable: VAR00002

Treća tabela (ANOVA), tj. analiza varijanse pokazuje da F vrijednosti p niža od 0,05 ukazuje da dobiveni regresioni model može da se prihvati kao reprezentativan i signifikantan sa greškom prve vrste 5 %.

Coefficients(a)

Mo del	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	18,901	3,061	6,176	,000
	VAR00001	15,970	4,299	3,715	,003

a Dependent Variable: VAR00002

Četvrta tabela regresije daje nam Beta-koeficijent, koji predstavlja regresijski koeficijent. Regresijski model je sljedeći:

$$Y = 18,901 + 15,970 X$$

Ovakav model ukazuje da ukoliko bi DSI bile ravne nuli, tada bi zavisna varijabla BDP iznosila 18,901 mlrd KM.

Uticaj DSI na izvoz u BiH

Korelaciona analiza pomoću izračunatog koeficijenta Pearsonove korelacije pokazuje da između izvoza BiH i godišnjih tokova DSI - priliva na kraju godine postoji jaka pozitivna veza na što upućuje koeficijent korelacija od 0,853. Uzimajući u obzir da je korelacija veoma visoka, naredni korak koji je proveden jeste regresija.

Correlations

	VAR00002	VAR00001
Izvoz u mldr KM	Pearson Correlation 1	,853(**)
	Sig. (2-tailed) N	,000 13

DSI - prilivi u mld KM	Pearson Correlation	,853(**)	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	13	13

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Variables Entered/Removed(b)

Model	Variables Entered	Variables Removed	Method
1	VAR00001 (a)	.	Enter

a All requested variables entered.

b Dependent Variable: VAR00002

Model Summary(b)

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,853(a)	,728	,703	1,25930

a Predictors: (Constant), VAR00001

b Dependent Variable: VAR00002

Druga tabela nam pokazuje da je R=0,728, što znači da DSI-prilivi utiču na zavisnu varijablu tj. na izvoz. To potvrđuje i koeficijent determinacije $R^2=0,728$, što znači da nezavisna varijabla DSI svojim djelovanjem objašnjava 72,8 % varijanse.

ANOVA(b)

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	46,609	1	46,609	29,391	,000(a)
	Residual	17,444	11	1,586		
	Total	64,054	12			

a Predictors: (Constant), VAR00001

b Dependent Variable: VAR00002

Treća tabela (ANOVA), tj. analiza varijanse pokazuje da F vrijednosti p niža od 0,05 ukazuje da dobiveni regresioni model može da se prihvati kao reprezentativan i signifikantan sa greškom prve vrste 5 %.

Coefficients(a)

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
1 (Constant)	2,863	1,272		2,251	,046
VAR00001	9,685	1,786	,853	5,421	,000

a Dependent Variable: VAR00002

Četvrta tabela regresije daje nam Beta-koeficijent, koji predstavlja regresijski koeficijent. Regresijski model je sljedeći:

$$Y=2,863 + 9,685X$$

Ovakav model ukazuje da ukoliko bi nezavisna varijabla DSI bile ravne nuli, tada bi zavisna varijabla izvoz iznosila 2,863 mlrd KM.

Zaključak

U ovom radu obrađen je uticaj direktnih stranih investicija na ekonomski rast zemalja na globalnom nivou sa posebnim akcentom na uticaj na ekonomski rast Bosne i Hercegovine. O ovoj temi obrađene su mnogobrojne stručne analize koje su dokazivale da li direktnе strane investicije stvaraju pozitivne ili negativne efekte za zemlju domaćina, pa čak ima i analiza koje nisu pronašle nikakav efekat. Pozitivni efekti manifestuju se u povećavaju produktivnosti zemalja domaćina, stvaraju pozitivne eksterne efekte kroz usvajanje strane tehnologije, znanja, povećavaju zaposlenosti i izvoza, dok se negativni efekti priliva direktnih stranih investicija odnose na ograničene lokalne uslove kao što su razvoj lokalnih finansijskih tržišta ili nivo obrazovanja zemlje, odnosno apsorpcijski kapaciteti. Sveukupne koristi od direktnih stranih investicija za zemlje u razvoju i zemalja u tranziciji ekonomije su dobro dokumentovane. S obzirom na odgovarajuće politike zemlje domaćina i osnovni nivo razvoja, studije pokazuju da direktnе strane investicije izazivaju prelivanje tehnologije, pomažu formiranje ljudskog kapitala, doprinosi integraciji međunarodne trgovine, pomaže u stvaranju konkurentnijeg poslovnog okruženja i unapređuje poslovanje. Sve ovo doprinosi većem ekonomskom rastu, koji je najmoćnije sredstvo za ublažavanje siromaštva u zemljama u razvoju. Direktnе strane investicije (DSI) su glavni katalizator razvoja. Brojna istraživanja koja su provedena po pitanju efekata direktnih stranih ulaganja najčešće ukazuju, odnosno potvrđuju, da direktnе strane investicije pozitivno doprinose ekonomskom rastu i razvoju kao što je dokazano i na primjeru BiH iako nije potvrđena atraktivnost poslovnog ambijenta.

Literatura

1. Krugman, P i Obstfeld, (2006). *Međunarodna ekonomija*. Sedmo izdanje, Zagreb: MATE
2. Samuelson, P. i Nordhaus, V. (2009). *Ekonomija*. 18. Izdanje. Zagreb: MATE
3. Thompson,A,Stricland,A.i Gamble,J. (2008). *Strateški menadžment*, 14. izdanje, Zagreb: MATE
4. <http://www3.weforum.org>
5. <http://cbbh.ba>
6. <http://data.worldbank>
7. www.unctad.worldinvestmentreport2022.org
8. <https://www.heritage.org>
9. <https://ti-bih.org>

Abstract: This paper deals with the influence of direct foreign investments on the economic growth of countries at the global level, with a special emphasis on the influence on the economic growth of Bosnia and Herzegovina. On this topic, numerous expert analyzes were discussed that proved whether direct foreign investments create positive or negative effects for host country, and there are even analyzes that found no effect. The positive effects are manifested in increasing the productivity of the host countries, creating positive external effects through the adoption of foreign technology, knowledge, increasing employment and exports, while the negative effects of the inflow of direct foreign investments relate to limited local conditions such as the development of local financial markets or the level of education of the country. or absorption capacities. The overall benefits of foreign direct investment for developing countries and countries with economies in transition are well documented. Given the appropriate policies of the host country and the basic level of development, the study shows that foreign direct investment causes technology spillovers, helps the formation of human capital, contributes to the integration of international trade, helps create a more competitive business environment and improves business. All these contribute to greater economic growth, which is the most powerful tool for poverty alleviation in developing countries.

Based on the OECD's analysis of the impact of foreign direct investment on development, potential disadvantages include the deterioration of the balance of payments, the lack of a positive connection with local communities, the potentially harmful impact of foreign direct investment on the environment, especially in extractive and heavy industries, social disruptions of accelerated commercialization in less developed countries, and effects on competition in national markets. Moreover, some host country

authorities perceive an increase in dependence on international enterprises that represents a loss of political sovereignty.

Expert analyzes have proven that an increase in the share of direct foreign investment leads to greater additional growth in financially developed economies compared to financially underdeveloped economies. Studies have also proven that the effects are greater in the long term compared to the effects in the short term.

In this paper, the influence of direct foreign investments on the economic growth of BiH was analyzed, which proved on the basis of correlation and regression analysis that there are positive effects on GDP and exports.

Key words: *foreign direct investments, economic growth, BiH, data for analysis*

Prof. dr Damir Šarić¹

Prof. dr Izet Banda²

Dr. sc. Azira Osmanović³

PROCJENA I UPRAVLJANJE POSLOVNIM RIZICIMA U MALIM I SREDNJIM PREDUZEĆIMA

Apstrakt: Rizik je bilo koji događaj koji bi se mogao dogoditi i nepovoljno uticati na planirane aktivnosti preduzeća. On uvijek predstavlja potencijalnu opasnost za gubitke u poslovanju i njegovo ignoriranje može dovesti preduzeće do gubitka profita, radne snage, pozicije na tržištu. Ono što je bitno da rizik treba shvatiti kao normalnu pojavu, te na iste pravovremeno i na odgovarajući način reagovati. Kroz poslovanje malih i srednjih preduzeća pojavljuju se različiti rizici i smanjenje njihovog uticaja na uspješno poslovanje prije svega zahtijeva određene aktivnosti. Kao jedna od najvažnijih aktivnosti preduzeća je procjena i upravljanje poslovnim rizicima. Procjena rizika je postupak kojim se na sistemski način obavlja procjena, te utvrđuje vjerodostojnost i učinak nepovoljnih događaja u smislu ostvarenja ciljeva preduzeća. Upravljanje rizicima je cjelokupan proces utvrđivanja, procjenjivanja i praćenja rizika sa aspekta planiranih aktivnosti preduzeća. To je prije svega alat koji menadžmentu pomaže da predviđa novonastale događaje i adekvatno reaguje na njih. Da bi se uspješno upravljalo poslovnim rizicima, prije procjene i upravljanja potrebno je izvršiti identifikaciju rizika. Iako se veliki broj odgovornih ljudi u malim i srednjim preduzećima oslanja na iskustvo i intuiciju kod upravljanja rizicima, ipak je važno raditi na pripremi plana za procjenu i upravljanje poslovnim rizicima u preduzeću. Kroz rad se nastoji ukazati na važnost blagovremene izrade plana procjene i upravljanja poslovnim rizicima u malim i srednjim preduzećima, kao i potrebi kontiniranog educiranja odgovornih osoba na datu problematiku.

Ključne riječi: rizik, procjena rizika, upravljanje rizicima, mala i srednja poduzeća

Uvod

Rizici su uvijek prisutni u svakodnevnim aktivnostima čovjeka. Od nastanka ljudske vrste živimo praktično u rizičnim situacijama. Prvi rizici su se pojavili kada je pračovjek nastojao da osigura hranu za svoju porodicu. S obzirom da su živjeli u pećinama koje nisu pružale dovoljnu zaštitu, te su se tako suočavali sa raznim vremenskim neprilikama. Znatno kasnije, prilikom

¹Zavod zdravstvenog osiguranja Tuzlanskog kantona, e-mail: damir-saric@hotmail.com

²Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet „Kallos“Tuzla, e-mail: izet.banda@gmail.com

³Vitacare d.o.o. Sarajevo, e-mail: azira.osmanovic1@gmail.com

stvaranja organizacije, odnosno kolonija primjetan je napredak. Najveći rizik u to vrijeme bili su napadi od neprijateljskih zajednica. U svrhu smanjenja rizika od napada, počele su se graditi utvrde koje su predstavljale zaštitu od napada. U starom Babilonu javljaju se prve procjene rizika. U to vrijeme bio je prisutan veliki broj pljački prilikom transporta robe, zbog čega su trgovci tražili garanciju za ukradenu robu. Određivanjem garancije za pojedine robe javila se i procjena rizika za pojedine robe, pri čemu je to bio jedini način da se trgovci zaštite. Nadalje, kroz historiju napravljen je značajan iskorak u procjeni rizika, tako da krajem 20. vijeka upravljanje rizikom postaje interesantno poslovnim organizacijama, koje ulazu znatne količine kapitala u razvoj ovog aspekta poslovanja. Mala i srednja preduzeća igraju važnu ulogu u privredi svake zemlje. Njihova veličina im omogućava kreiranje brže razvojne strategije kojima potiču konkurenčiju, a istovremeno potiču i inovacije u okviru svojih djelatnosti. Budući da su kreativnost i inovativnost bitne karakteristike poduzetnika i poduzetništva, veoma je važno da poduzetnici u malim i srednjim preduzećima budu svjesni posljedica neprocjenjivanja i neupravljanja poslovnim rizicima u svojim preduzećima.

Poslovanje u savremenim uslovima karakteriše dinamika i kompleksnost okruženja, odnosno turbulencija koja je neminovna, te sve veća diferencijacija preduzeća. Svakako ti uslovi ograničavaju transparentnost budućih događaja i povećavaju neizvjesnost u svakom segmentu poslovanja. Stoga je povećanje vrijednosti preduzeća kao ciljna funkcija njegova postojanja sve ugroženije, odnosno izloženije raznim oblicima rizika. U praksi postoje brojna dostignuća, kako na naučnom tako i na praktičnom nivou, te se još uvijek traga za standardima odnosa prema rizicima i razumijevanja čitavog kompleksa upravljanja rizicima. Upravljanje poslovnim rizicima utemeljeno je na naučnim postulatima čime se znatno povećava efikasnost poslovanja i ubrzava privredni rast. Neophodnost promjena u pristupu poslovnim rizicima, korekcije i nadopune sistema upravljanja rizicima mogu znatno pridonijeti djelotvornosti bilo koje vrste preduzeća, a time i njihovoј boljoј pripremljenosti za nastup na međunarodnom tržistu. Nedostatak menadžmenta u savremenom poslovanju za širu primjenu upravljanja rizicima u preduzećima uključuje potrebu širenja spoznajnog horizonta korporativnih menadžera, koji mogu doprinijeti smanjenju poslovnog rizika. S tim u vezi u radu su predstavljeni osnovni pojmovi vezani za definiranje poslovnih rizika, kao i vrste rizika u poslovanju. U drugom dijelu date su postavke vezane za upravljanje rizicima, procjene nastanka rizika, postupanje po nastalim rizicima i izvještavanje o rizicima.

Definisanje poslovnih rizika

Opće poznato je da upravljanje preduzećem ili pokretanje novog poslovnog poduhvata, sa sobom nosi određeni broj rizika. Poslovni rizik se odnosi na sve aktivnosti koje na bilo koji način mogu uticati na poslovanje preduzeća, ugroziti njegovu finansijsku stabilnost, i u krajnjem slučaju dovesti do insolventnosti preduzeća. Imajući u vidu da poslovni rizici nastaju iz vanjskih i unutrašnjih izvora, potrebno je znati kada je preduzeće naosjetljivije na određene vrste rizika. Poslovni rizici se mogu definisati kao neizvjesni ili neočekivani događaji koji se ne mogu kontrolisati. Ti su faktori iznad kontrole preduzeća i mogu svakako dovesti do pada prihoda ili potpunog gubitka prihoda preduzeća. Rizik se može definisati i kao kalkulisana prognoza, odnosno vjerovatnost moguće štete, gubitka ili opasnosti. (Andrijanić, Gregurek, Merkaš, 2016., 17). Druga definicija kaže da je rizik „šansa da se nešto dogodi što će imati uticaj na naše ciljeve“. Mjerljive su posljedice i vjerojatnost događaja(Standards Associations of Australia, 2014., 2) .

Norma ISO 31000:2018 definiše rizik kao „učinak nesigurnosti na ciljeve“. Učinak je odstupanje od očekivanog, a može biti pozitivan, negativan ili oboje, te može rezultirati prilikama ili prijetnjama (ISO Standard 31000:2018) .

Na osnovu navedenog, definicija koja bi se mogla odnositi na preduzeće i njegovu svrhu postojanja glasila bi: „Rizik je vjerovatnost da se nešto neće dogoditi na način kao što je namjeravano - rezultat može biti bolji ili gori od očekivanog“.

U korporativnom poslovnom smislu ovo znači da je rizik neispunjavanje postavljenih poslovnih ciljeva i mora uključivati šanse i prijetnje okruženja koje potencijalno mogu doprinijeti rastu i razvoju preduzeća ili spriječiti razvoj, a time ugroziti i sam opstanak preduzeća (Kereta, 2020: 56). Isto tako Vaughan i Vaughan definišu rizik kao stanje u kojem postoji mogućnost negativnog odstupanja od poželjnog ishoda koji se očekuje (Vaughan, 1998: 33). Danas se preduzeća suočavaju s različitim vrstama rizika koji im mogu nanijeti štetu ili predstavljati šansu za pozitivan ishod pa je potrebno njima upravljati. Zbog pojave rizika u različitim kontekstima ne postoji jedinstvena definicija. Jedna od definicija rizika glasi: „Rizik je stanje u kojem odluka ima više od jednog mogućeg ishoda i u kojem je vjerovatnost svakog specifičnog rizika poznata ili se može ocijeniti.“(Pongrac, Majić, 2015: 25). Pojam averzije prema riziku znači da se za veći rizik traži veći prinos od ulaganja. Temeljem toga prilikom izbora različitih ulaganja izabire se najmanje rizično, a najviše profitabilno ulaganje pri prihvatljivom nivou rizika.

Vrste rizika

Dakle, rizik je mogućnost nastanka događaja koji će imati posljedice na ostvarivanje ciljeva preduzeća. Rizikom se smatraju i neiskorištene prilike ili mogućnosti za poboljšanje poslovanja. U uslovima sve neizvjesnijeg poslovnog okruženja mala i srednja preduzeća moraju tražiti nova tržišta i kreirati nove strategije za opstanak na zahtjevnom tržištu. To praktično znači da su prinuđeni preuzimati više rizika na sebe u cilju maksimiziranja dobiti. Ne postoji neka univerzalno primjenjiva klasifikacija rizika. To prvenstveno zavisi od specifičnosti poslovanja svakog preduzeća. U smislu sistematičnog sagledavanja potencijalno neograničenog broja rizika i lakšeg utvrđivanja koji će se nivo menadženta preduzeća baviti kojom kategorijom rizika, korisna je podjela na *strateške i operativne rizike*.

Strateški rizici (Kereta, 2021: 45), su neželjeni događaji koji mogu uticati na ostvarenje dugoročnih i srednjoročnih ciljeva, strateških prioriteta preduzeća. To su rizici koji imaju presudan uticaj na dugoročnu uspješnost poslovanja. Strateški rizici usmjereni su na šire interesne skupine, građane, krajnje korisnike usluga i kao takvi mogu se javiti kao:

- finansijski;
- socijalni;
- tehnološki;
- reputacijski;
- zakonodavstvo;
- okolina.

Finansijski rizici vezuju se za sposobnost preduzeća da obezbijedi dugoročnu finansijsku stabilnost u smislu ispunjavanja dugoročnih finansijskih obaveza, datih garancija i investicionih projekata.

Socijalni rizici vezani su za sposobnost preduzeća da se prilagodi i adekvatno odgovori na promjene u demografskim i socioekonomskim trendovima.

Tehnološki rizici vezani su za tehnološke promjene i sposobnost preduzeća da odgovori na njih, kao i da ih koristi za rješavanje zahtjeva svojih korisnika.

Reputacijski rizici vezani su za podrivanje povjerenja korisnika u situacijama prevare, korupcije i zloupotrebe od strane samog preduzeća.

Zakonodavni rizici vezani su uz aktuelne ili potencijalne promjene nacionalnog ili evropskog zakonodavnog okvira koji može imati uticaj na preduzeća.

Okolišni rizici vezuju se uz klimatske promjene i njihove uticaje na životnu sredinu i kvalitet života građana, zatim trendovi energetske efikasnosti, zagađenja, recikliranja, odlaganja otpada.

Operativni rizici su neželjeni događaji koji mogu nepovoljno uticati na provedbu funkcija, aktivnosti procesa u zadanim rokovima, na nivo kvalitete usluga, na propuste u primjeni zakona i procedura. Operativni rizik je rizik gubitka za preduzeće, a uzroci su: greške računarskih sistema, unutrašnje kontrole, neadekvatnih pravila i događaji poput požara, poplava, povreda na radu i drugo. Velika je uloga profesionalnosti i etičnosti zaposlenika u obavljanju poslova, kao i prilikom zapošljavanja, obuke, unapređivanja, nagrađivanja. Potrebno je naglasiti da se ove dvije kategorije rizika ne mogu posmatrati izolovano jedna od druge iz prostog razloga što operativni rizici mogu biti uzrok ili posljedica strateških rizika i obrnuto.

Sa tehničke strane imamo podjelu na: *inherentni i rezidualni rizik*.

Inherentni rizik je rizik ili skup rizika s kojim se preduzeće suočava ne uzimajući u obzir uspostavljenje kontrole. To je vrsta rizika kod kojeg ne postoje kontrole i faktori koji ublažavaju rizike. Ovi rizici nastaju uslijed uobičajnih aktivnosti koje se provode i mogu biti vanjski i unutrašnji.

Rezidualni rizik je vrsta rizika kod kojeg se uzimaju u obzir postojeće kontrole kod ublažavanja rizika. Dakle, nakon poduzimanja radnji rizik i dalje postoji, što ukazuje na to da se rizik ne može potpuno ukloniti. Rezidualni rizik u praktičnom smislu je rizik koji svjesno preuzimamo i isti rizik je posljedica nemogućnosti potpune eliminacije rizika, a da bi ga svjesno preuzeli to mora biti rizik s kojim smo detaljno upoznati i smanjili smo ga na nama prihvatljiv nivo. Ukoliko on nije umanjen na taj nivo, potrebno je ponoviti proces upravljanja rizikom kako bi pronašli način da se on smanji na traženi nivo. Preostali rizik (Košutić, 2022) je rizik koji ostaje nakon tretmana rizika. Nakon što identificiramo rizike i ublažimo rizike koje smatramo neprihvatljivim, nećemo u potpunosti eliminisati sve rizike, jer je to jednostavno nemoguće. Preostali rizici se obično procjenjuju na isti način kao što vršimo početnu procjenu rizika koristeći istu metodologiju.

Svrha rezidualnih rizika je da se utvrdi da li je planirani tretman dovoljan, gdje se javlja pitanje za menadžment preduzeća kako znati šta je dovoljno? Tu dolazi do izražaja koncept prihvatljivog nivoa rizika koji nije ništa drugo nego odlučivanje o tome koliki „apetit za rizikom“ neka organizacija ima, ili drugim riječima da li menadžment misli da je u redu da preduzeće posluje u visoko rizičnom okruženju u kojem je mnogo veća vjerovatnoća da će se nešto dogoditi, ili menadžment želi viši nivo sigurnosti koji uključuje niži nivo rizika. U takvim situacijama imamo sljedeće opcije:

1. Ako je nivo rizika ispod prihvatljivog nivoa rizika, onda ništa ne činimo i menadžment mora formalno prihvati te rizike.
2. Ako je nivo rizika iznad prihvatljivog nivoa rizika, onda moramo pronaći neke nove, bolje načine za ublažavanje tih rizika, što znači da ćemo morati ponovo procijeniti preostale rizike.
3. Ukoliko je nivo rizika iznad prihvatljivog nivoa rizika, a troškovi smanjenja takvih rizika bi bili veći od samog uticaja, potrebno je predložiti menadžmentu da prihvati ove visoke rizike.

Takav sistematican način osigurava da je menadžment uključen u donošenje najvažnijih odluka i da se ništa ne previdi. Menadžment treba znati sa kojim rizicima će se preduzeće suočiti čak i nakon primjene različitih metoda ublažavanja. Ovo je bitno iz razloga što menadžment nije odgovoran samo za poslovni rezultat preduzeća, već i za njegovu održivost.

Upravljanje rizicima

Proces upravljanja rizicima jest strukturirani okvir za uključivanje upravljanja rizikom u šire procese upravljanja preduzećem. Pristup će varirati od preduzeća do preduzeća, te zavisi o vrsti aktivnosti. Drugim riječima, primjena procesa upravljanja rizicima ovisi o kontekstu. Proces upravljanja rizicima može se primijeniti u svakom trenutku ili aktivnosti. Trebao bi se primjenjivati, gdje je moguće, na početku svake nove poslovne aktivnosti ili promjene u operativnoj okolini (npr. novi prijedlog poslovne politike ili promjena proizvodnog programa). Proces upravljanja rizicima može se primjenjivati na svim nivoima preduzeća – strateškom, taktičkom i operativnom (Kereta, 2020). Sam proces upravljanja poslovnim rizicima ne definiše jednoobrazno što predstavlja problem preduzećima, prvenstveno malim i srednjim preduzećima koja trebaju raditi na povećanju efektivnosti na tržištu korištenjem upravljanja poslovnim rizicima. Mnoga mala i srednja preduzeća zbog nedostatka kadrovskih resursa ne primjenjuju prakse upravljanja rizikom ili ih ne primjenjuju na odgovarajući način.

Proces upravljanja rizicima potrebno je podijeliti u faze kako bismo stvorili okvir za donošenje odluka. Ritchie i Marshall navode slijedeće faze: prikupljanje podataka, proces informiranja, procjena neizvjesnosti, donošenje odluka i poduzimanje aktivnosti upravljanja rizicima i neizvjesnosti, stvaranje iskustva, učenje i povratni uticaj na razvoj sistema upravljanja rizicima(Ritchie, Marshall,1993., 276).

Opšti model upravljanja rizicima, koji se uspostavlja, sastoji se od četiri koraka: identifikacija rizika, procjena rizika, postupanje po rizicima, praćenje i izvještavanje o rizicima.

Identifikacija rizika

U ovoj fazi nastoje se identificirati rizici kojima treba upravljati, gdje je važna jasna identifikacija uz dobro strukturirani sistematski proces, jer je potencijalni rizik koji nije identifikovan u toj fazi isključen iz daljnje analize. Identifikacija bi trebala uključivati sve rizike, bez obzira na to jesu li ili nisu pod kontrolom preduzeća, a ovaj korak zahtijeva identifikaciju rizika koji proizlaze iz svih aspekata okoline identificirane u prijašnjoj fazi. U složenim situacijama moglo bi biti vrlo malo ljudi koji razumiju sve elemente, te najbolje rezultate daje timski rad. Pritom je važno izabrati odgovarajući metodu identifikacije rizika, utvrditi moguće izvore i njihova područja uticaja. Pomoć u ovoj fazi mogu biti odgovori na ključna pitanja, a pri identifikaciji rizika moguće je primijeniti neke od sljedećih metoda: *brainstorming*, ankete, upitnike, Delfi tehniku, lično iskustvo ili prošlo organizacijsko iskustvo, analizu scenarija („što ako”), stablo odlučivanja, SWOT analizu, inženjerske tehnike i operativno modeliranje (Burke, 1999: 236).

Neidentifikovani rizik može predstavljati veliku prijetnju poduzeću te je zbog toga važno da bude identificirano što je više moguće rizika, dok sa druge strane identifikacija rizika uključuje ispitivanje svih izvora rizika i viđenje svih učesnika procesa, i vanjskih i internih. Važno je identifikovati svaki izvor rizika tako da analiza može pokazati svaki doprinos s obzirom na vjerovatnost i posljedice rizika. Procjena rizika može biti koncentrisana na jedno ili više mogućih područja uticaja relevantnih za preduzeće ili pojedinu aktivnost, ali treba primjenjivati standardnu metodologiju za sve funkcije. Pravodobna i valjana informacija važna je za identifikovanje rizika i razumijevanje vjerojatnosti i posljedica rizika. Iako nije uvijek moguće imati najbolje ili sve informacije, one moraju biti relevantne, jasne, tačne i aktualne onoliko koliko to izvori dozvoljavaju. Treba pristupiti postojećim izvorima informacija, a gdje je potrebno, razviti i nove izvore podataka. Neke rizike neće biti lako objektivno analizirati ili posmatrati, a trošak prikupljanja podataka mogao bi biti veći od koristi. Važno je da osoblje koje poduzima ovaj korak poznaje poslovnu politiku, program, proces ili aktivnost koju pregledava.

Ključna pitanja kod identificiranja rizika (Standards Associations of Australia, 2014): Kad, gdje, zašto i kako nastaje rizik i ko bi mogao biti uključen? Koji je izvor svakog rizika? Koje su posljedice rizika? Koliki je potencijalni trošak u pogledu vremena, novaca i ometanja klijenata kod svakog rizika? Koje trenutačno postojeće kontrole mogu smanjiti rizik? Kakvi su mehanizmi odgovornosti – interni ili vanjski? Kakva je potreba istraživanja specifičnih rizika? Što obuhvaća ovo istraživanje? Koji su izvori

potrebni za provođenje istraživanja? Koliko su pouzdane informacije? Koja su očekivanja sudionika s obzirom na poslovanje preduzeća?

U ovoj fazi upravljanja rizicima detaljnije se pojašnjavaju pristup i metode utvrđivanja rizika te opis rizika. Dva su osnovna pristupa koja se mogu koristiti za utvrđivanje rizika: pristup „odozgo prema dole“ i pristup „odozdo prema gore“. Pristup „odozgo prema dole“ najčešće se koristi za utvrđivanje strateških rizika, odnosno rizika vezanih uz realizaciju strateških ciljeva, prioriteta u poslovanju, ključnih programa, kapitalnih investicijskih projekata i slično. Pristup „odozdo prema gore“ najčešće se koristi za utvrđivanje operativnih rizika, odnosno rizika vezanih uz poslovne procese, funkcije, projekte, aktivnosti. Utvrđivanje rizika, zahtijeva kombinaciju oba pristupa. Kod kombinovanog pristupa treba se voditi računa da najviše rukovodstvo ima informacije o operativnim rizicima koji mogu uticati na realizaciju strateških ciljeva i obratno. Za utvrđivanje rizika najčešće se koriste slijedeće metode: a) analize podataka/informacija iz planskih dokumenata, izvještaja, regulativa b) upitnici za utvrđivanje rizika c) zajednički sastanci/radionice („brainstorming“).

Identifikovane rizike potrebno je opisati na način da opis rizika obavezno sadrži informacije o uzrocima rizika i posljedicama rizika. Opis rizika predstavlja završetak faze utvrđivanja rizika i početak faze procjene rizika. Detaljnije informacije o uzrocima i posljedicama rizika omogućit će kvalitetniju i objektivniju procjenu rizika, kao i utvrđivanje mjera za ublažavanje rizika. Kao primjer, detaljnije razrađene informacije o uzrocima rizika, omogućit će lakšu procjenu vjerojatnosti nastanka rizika i utvrđivanje mjera koje trebaju biti usmjerene na otklanjanje uzroka rizika. Informacije o mogućim posljedicama rizika omogućit će lakšu procjenu učinka rizika.

Dakle, ne postoji optimalan broj rizika koji bi trebalo identifikovati u fazi utvrđivanja rizika. Preduzeća treba da odrede razuman broj rizika koje mogu adekvatno procijeniti shodno raspoloživim kapacitetima.

Procjena rizika

Nakon što se utvrde, rizike je potrebno procijeniti kako bi se rangirali, utvrdili prioriteti i pružile neophodno informacije prilikom donošenja odluka o onim rizicima na koje se treba usmjeriti. Procjena rizika uključuje procjenu uticaja i vjerovatnosti nastanka rizika. Procjena rizika uključuje poređenje stepena rizika određenog tokom procesa analize prema prethodno utvrđenim kriterijima rizika. Analizu rizika i kriterije prema kojima se rizici uspoređuju u procesu procjene rizika potrebno je razmotriti na istoj osnovi. Kvalitativna procjena uključuje poređenje kvalitativnog stepena rizika uz kvalitativne kriterije, a kvantitativna analiza uključuje poređenje numeričkog stepna

rizika s kriterijima koji mogu biti izraženi kao specifičan broj kao što je fatalnost, učestalost i novčana vrijednost. Ovim se korakom odlučuje jesu li rizici prihvatljivi ili ne, odnosno hoće li rizik biti aktivno tretiran u sljedećoj fazi. Definisati rizik kao prihvatljiv ne znači da je rizik i beznačajan. Procjena bi trebala uzeti u obzir stepen kontrole nad svakim rizikom, trošak, prednosti, te mogućnosti rizika. Treba također razmotriti i rizike koje snose ostali sudionici koji imaju koristi od rizika. Treba razmotriti značajnost rizika i važnost poslovne politike, programa, procesa ili aktivnosti kod odlučivanja o prihvatljivosti rizika. Postoji nekoliko razloga zašto rizik može biti prihvaćen: nivo rizika je tako nizak da određeni tretman u sklopu raspoloživih izvora nije prikidan; rizik je takav da nema raspoloživog postupka; trošak postupka, uključujući trošak osiguranja, pretjeran je u usporedbi s prihvaćanjem kao jedinom opcijom; predviđene mogućnosti (koristi) nadilaze opasnosti (štete) u tolikoj mjeri da je rizik opravдан.

Procjena rizika uključuje procjenu učinka i vjerovatnosti nastanka rizika. Rizike treba procijeniti kako bi se mogli: - rangirati - utvrditi prioritetni rizici – osigurati informacije za donošenje odluka o postupanju s rizicima.⁴ Procjena rizika treba biti temeljena na kvalitetnim analizama mogućih uzroka i posljedica rizika, faktora rizičnosti i pokazatelja rizika. Kvalitetne analize pružaju podlogu za objektivniju procjenu rizika i određivanje adekvatnih mjera za postupanje po rizicima. Faktori rizičnosti uključuju događaje, okolnosti, trendove, karakteristike vezane za instituciju, njeno poslovanje i okruženje koji ne moraju nužno biti u direktnoj uzročno-posljetičnoj vezi s rizicima, ali kroz korelacijske odnose mogu povećati vjerovatnost nastanka i učinka rizika.

Primjera radi, trend porasta neplaćenih obaveza ili trend porasta nenaplaćenih potraživanja ne mora nužno biti uzrok rizika dugoročne finansijske neodrživosti. Uzrok ovog rizika može biti loše pripremljena kapitalna investicija koja u budućnosti ne ostvaruje planirane prihode već generira velike finansijske gubitke. Međutim trend porasta neplaćenih obaveza ili trend porasta nenaplaćenih potraživanja ukazuje na veću vjerovatnost nastanka rizika finansijskih gubitaka i kao takav povećava rizičnost finansijske stabilnosti. Također česte izmjene regulative, mogu se smatrati faktorom rizičnosti koji povećava vjerovatnost pojave rizika određenih propusta u primjeni nove regulative. Izmjena regulative sama po sebi nije uzrok navedenog rizika, rizik propusta u primjeni nove regulative može uzrokovati nepoznavanje i/ili nemogućnost praćenja svih promjena od strane institucije na koje se regulativa odnosi. Međutim, činjenica da se

⁴ https://mint.gov.hr/UserDocsImages/AA_2018_cdokumenti/181115_Strategija_upravljenja_rizicima.pdf, pristupljeno 08.02.2022.

regulativa često mijenja povećava vjerovatnost nastanka rizika i kao takva predstavlja faktor rizika. Procjena rizika vrši se na temelju dvije vrste ulaznih informacija - o procjeni učinka rizika i procjeni vjerovatnosti pojave rizika, a temeljiti će se na matrici za mjerjenje rizika 3x3. Ukupna izloženost riziku dobiva se množenjem bodova za učinak s bodovima za vjerovatnost (tako se rizik s najvećim učinkom i najvećom vjerovatnošću, koje budujemo ocjenom tri, može procijeniti s najviše devet bodova).

Postupanje po rizicima

U procesu upravljanja cijelokupnim poslovanjem, pa tako i upravljanja rizicima, menadžerima su na raspolaganju razne tehnike i metode koje im olakšavaju donošenje odluka u savremenim uslovima poslovanja koje karakteriše turbulentnost, česta promjenjivost i nestabilnost okoline. S obzirom na način iskazivanja vjerovatnosti i posljedica događaja, tehnike dijelimo na kvalitativne i kvantitativne.

Kvalitativne tehnike kao sredstvo izražavanja upotrebljavaju riječi ili opisne skale, dok su kod kvantitativnih posljedice i vjerovatnost matematički mjerljivi i iskazuju se numeričkim vrijednostima (Kereta, 2020.).

Postupanje s rizikom uključuje identifikovanje opcija za postupke, procjenu tih opcija, pripremu planova za tretiranje rizika i njihovu implementaciju. Ovaj se korak bavi razmatranjem opcija za postupanje s rizikom koje se u prethodnom koraku nisu smatrale prihvatljivima. Opcije postupanja s rizicima mogu biti (Osmanagić-Bedenik, 2000: 121): prihvatanje rizika (ući u rizik), izbjegavanje (neprihvatanje nekog posla, aktivnosti), smanjivanje (udruživanje s partnerom) ili prevajljivanje (osiguranje). Slične opcije postupanja s rizicima navode i Ritchie i Marshall: ignorisanje rizika, odlaganje odluke odnosno izbjegavanje rizika, prijenos rizika drugima, te prihvatanje rizika putem detaljnih planova postupanja (Ritchie, Marshall, 1993: 269). Pri identifikovanju opcija za postupanje s rizikom treba utvrditi kriterije koji utiču na stepen finansiranja rizika na početku procesa upravljanja rizikom u sklopu strateškog, organizacijskog konteksta upravljanja rizikom. Vjerovatnost i učinak rizika smanjuje se izborom prikladnog odgovora na rizik. Odluka zavisi o važnosti rizika te o toleranciji i stavu prema riziku. Za svaki rizik treba izabrati jedan od sljedećih odgovora na rizik: - izbjegavanje rizika - na način da se određene aktivnosti izvode drugačije, - prenošenje rizika - putem konvencionalnog osiguranja ili prijenos na treću stranu, - prihvatanje rizika - kada su mogućnosti za poduzimanje određenih mjera ograničene ili su troškovi poduzimanja nerazmjeri u odnosu na moguće koristi, s tim da rizik treba pratiti kako bi se osiguralo da ostane na prihvatljivom nivou, - smanjivanje/ublažavanje rizika - poduzeti mјere da se smanji vjerovatnost ili

učinak rizika. Treba osigurati da je za svaku radnju (odgovor na rizik) odgovornost za izvršenje dodijeljena pojedincu, po imenu, uz naznaku rokova provedbe. Isto se definiše u Registru rizika. Iz procijenjenog popisa prioriteta rizika treba identificirati različite raspoložive opcije postupka koje uključuju izbjegavanje, smanjenje, prijenos (transfer) i prihvatanje. (Standards Associations of Australia, 2014)

U određenim slučajevima, u kojima se s rizikom može postupati odmah ili u kratkom roku, nije potreban razrađeni plan postupanja. Strategije razvoja, rizici vezani uz ljudske resurse ili finansijske aspekte zahtijevaju razmatranje na najvišem nivou upravljanja kako bi se osigurao koordinirani način rješavanja rizika.⁵

Praćenje i izvještavanje o rizicima

Da bi se poboljšala učinkovitost upravljanja rizicima i osiguralo da su ključni rizici identificirani i tretirani, uspostavlja se odgovarajući sistem praćenja i izvještavanje o rizicima. Potrebni su sastanci na mjesecnom nivou ukoliko se nađe na izuzetno značajan rizik, radi odluke o mjerama za smanjivanje izloženosti riziku, o rokovima i osobama koje će biti odgovorne za izvršenje potrebnih radnji. Izvještavanje o realizaciji mera koje se odnose na smanjenje operativnih rizika može biti sastavni dio izvještaja o realizaciji operativnih planskih dokumenata, kao što su izvještaji o realizaciji godišnjih planova rada, realizaciji planova investicijskih održavanja, planova nabavke i slično. Praćenje i izvještavanje o strateškim rizicima može se provoditi i u okviru redovnih aktivnosti kolegija preduzeća, a praćenje i izvještavanje o operativnim rizicima u okviru redovnih sastanaka rukovodstva preduzeća.⁶

Na sastancima rukovodstva može se raspravljati o adekvatnosti poduzetih mera za ublažavanje rizika, mogu se predlagati i donositi odluke o novim mjerama za smanjenje izloženosti riziku, o rokovima i odgovornim osobama za izvršenje potrebnih mera. Informacije koje se prikupljaju kroz praćenje i izvještavanje o rizicima koriste se za ažuriranje podataka u registru rizika ukoliko su dogovorene nove mjerne za ublažavanje rizika, novi rokovi i odgovorne osobe.

Zaključak

Rizici su potencijalni neželjeni događaji koji mogu ugroziti realizaciju strateških i operativnih ciljeva preduzeća, njihov odnos sa poslovnim partnerima, reputaciju preduzeća, kao i na sposobnost preduzeća da upravlja

⁵ https://mint.gov.hr/UserDocsImages/AA_2018_cdokumenti/181115_Strategija_upravljanja_rizicima.pdf, pristupljeno 08.02.2022.

⁶ Isto

izmijenjenim okolnostima na način da umanji ili spriječi negativne efekte na poslovanje preduzeća. Postoje brojne vrste rizika kojima je potrebno upravljati u poslovanju preduzeća i koji se javlja u svim oblicima. Rizik se u većini slučajeva posmatrao kao prijetnja koja uzrokuje štete za preduzeće, ali savremeni pristupi vidi rizik kao priliku što predstavlja pozitivan ishod za preduzeće. Proces upravljanja rizicima zavisi i od veličine preduzeća ili organizacije i može se implementirati na različite načine, a cilj je smanjiti negativan uticaj, te ostvariti ciljeve i povećati vrijednost preduzeća. Poslovanje u savremenim uslovima karakteriše dinamika i kompleksnost okruženja, odnosno turbulencija koja je neminovna, te sve veća diferencijacija preduzeća. Svakako ti uslovi ograničavaju transparentnost budućih događaja i povećavaju neizvjesnost u svakom segmentu poslovanja. Stoga je povećanje vrijednosti preduzeća kao ciljna funkcija njegova postojanja sve ugroženije, odnosno izloženije raznim oblicima rizika. U uslovima sve neizvjesnijeg poslovnog okuženja mala i srednja preduzeća moraju tražiti nova tržišta i kreirati nove strategije za opstanak na zahtjevnom tržištu. To praktično znači da su prinuđeni preuzimati više rizika na sebe u cilju maksimiziranja dobiti. Ne postoji neka univerzalno primjenjiva klasifikacija rizika. Opšti model upravljanja rizicima, koji se uspostavlja, sastoji se od četiri koraka: identifikacija rizika, procjena rizika, postupanje po rizicima, praćenje i izvještavanje o rizicima.

Literatura

1. Andrijanić, I., Gregurek, M., Merkaš, Z. (2016). *Upravljanje poslovnim rizicima*. Zagreb: Libertas – Plejada.
2. Baričević, M. (2019). *Metode upravljanja rizicima*. Split: Visoka škola za inspekcijski i kadrovski menadžment u Splitu.
3. Burke, R. (1999). *Project Management: Planning and Control Techniques*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
4. Kereta, J. (2020). *Sustav ranog upozorenja na strateške rizike u međunarodnom poslovanju*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
5. Kereta, J. (2021). *Upravljanje rizicima: priručnik za studente*, Veleučilište Zaprešić.
6. Kloman, H. F. (1998). *The Risk Spectrum. Risk Management Reports*
7. Miloš, S. D., Puškar, J., Zec, I. (2019). Primjena modela integriranog upravljanja rizicima - Zbirka poslovnih slučajeva, Ekonomski fakultet Zagreb.
8. Osmanagić-Bedenik, N. (2000). *Sustav upravljanja rizicima – zakonska obveza zauprave njemačkih preduzeća*. RRIF br. 10/2000.

9. Pongrac, B., Majić, T. (2015). Upravljanje poslovnim rizicima: Tehnički glasnik, 9 (1), 94-98.
10. Ritchie, B., Marshall, D. (1993). *Business Risk Management*, London: Chapman & Hall.
11. Standards Associations of Australia. (2014). *Risk Management (AS/NZS4360:2014)*. Strathfield.
12. Vaughan, E., Vaughan, T. (1998). *Rizici i upravljanje rizicima. Poslovni savjetnik* 11-12/98.
13. ISO Standard 31000:2018.
14. <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1:en> (06.02.2022.).
15. <https://advisera.com/27001academy/knowledgebase/why-is-residual-risk-so-important/> (08.02.2022).
16. https://mint.gov.hr/UserDocsImages/AA_2018_cdokumenti/181115_Strategija_upravlj_rizicima.pdf (08.02.2022).
17. Andrijanić, I., Gregurek, M., Merkaš, Z. (2016). *Upravljanje poslovnim rizicima*. Zagreb: Libertas – Plejada.
18. Baričević, M. (2019). *Metode upravljanja rizicima*. Split: Visoka škola za inspekcijski i kadrovski menadžment u Splitu.
19. Burke, R. (1999). *Project Management: Planning and Control Techniques*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
20. Kereta, J. (2020). *Sustav ranog upozorenja na strateške rizike u međunarodnom poslovanju*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
21. Kereta, J. (2021). *Upravljanje rizicima: priručnik za studente*, Veleučilište Zaprešić.
22. Kloman, H. F. (1998). *The Risk Spectrum. Risk Management Reports*
23. Miloš, S. D., Puškar, J., Zec, I. (2019). Primjena modela integriranog upravljanja rizicima - Zbirka poslovnih slučajeva, Ekonomski fakultet Zagreb.
24. Osmanagić-Bedenik, N. (2000). *Sustav upravljanja rizicima – zakonska obveza za uprave njemačkih preduzeća*. RRIF br. 10/2000.
25. Pongrac, B., Majić, T. (2015). Upravljanje poslovnim rizicima: Tehnički glasnik, 9 (1), 94-98.
26. Ritchie, B., Marshall, D. (1993). *Business Risk Management*, London: Chapman & Hall.
27. Standards Associations of Australia. (2014). *Risk Management (AS/NZS 4360:2014)*. Strathfield.

28. Vaughan, E., Vaughan, T. (1998). *Rizici i upravljanje rizicima. Poslovni savjetnik* 11-12/98.
29. ISO Standard 31000:2018.
30. <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1:en> (06.02.2022.).
31. <https://advisera.com/27001academy/knowledgebase/why-is-residual-risk-so-important/> (08.02.2022).
32. https://mint.gov.hr/UserDocsImages/AA_2018_cdokumenti/181115_Strategija_upravlj_rizicima.pdf (08.02.2022).

Abstract: *Risk is any event that could occur and adversely affect the planned activities of the company. It always poses a potential threat to business losses and ignoring it can lead a company to loss of profits, employees, market position. It is important to understand that risk is a normal occurrence, and it is important to react to risk immediately and in the right way. The occurrence of various risks in the business of small and medium enterprises is normal, and if you want to reduce their impact on successful business, it is necessary to take determine actions. One of the most important activities of the company is the assessment and management of business risks. Risk assessment is a procedure that systematically determines the effect of adverse events on the achievement of planned results in the company. Risk management is the entire process of identifying, assessing and monitoring risks from the aspect of planned activities of the company. It is primarily a tool that helps management to anticipate new events and respond adequately to them. If we want to successfully manage business risks, it is necessary to perform risk identification. Despite the fact that many responsible people in small and medium enterprises rely on experience and intuition in risk management, it is important to work on developing a plan for assessing and managing business risks in the company. This paper will try to point out the importance of timely development of a plan for assessment and management of business risks in small and medium enterprises, and this paper will point to the need for continuous education of responsible persons on this issue.*

Keywords: *risk, risk assessment, risk management, small and medium enterprises*

Dr. sc. Azira Osmanović¹

Prof. dr Damir Šarić²

Mr Mirela Avdić³

Prof. dr Izet Banda⁴

MOTIVI I POSLJEDICE RAČUNOVODSTVENIH PREVARA

Apstrakt: Posao računovoda podrazumijeva rad po definisanim računovodstvenim načelima. Finansijski izvještaji trebali bi biti pouzdani, realni, i prikazivati samo stvarno stanje u preduzeću, jer samo u tom slučaju opravdavaju svoju ulogu, međutim oni su podložni brojnim manipulacijama. Manipulacije sa pozicijama u bilansima za posljedicu mogu imati izbjegavanje primjene zakonskih propisa. Prostor za manipulacije pronalazi se u računovodstvenim standardima, ali i zakonskim propisima. Standardi su često vrlo nejasni korisnicima i često su jako složeni. S druge strane i zakonski propisi su takođe jako složeni i neusklađeni jedni sa drugima, prije svega oni doneseni na nivou države, entiteta ili kantona. Zbog toga nema sumnje da je ostavljen prostor za računovodstvene prevare koje sa sobom nose brojne posljedice, i da se računovodstvenim prevarama treba posvetiti mnogo veća pažnja.

Ključne riječi: računovodstvene prevare, finansijski izvještaji, prihodi, rashodi, dobitak

Uvod

Informacije koje se dobijaju iz finansijskih izvještaja potrebne su za interne, ali i za eksterne korisnike kao što su banke, osiguravajuće i leasing kuće, kupce, dobavljače, državne institucije ili neke druge korisnike. Korisnici finansijskih izvještaja služe se finansijskim informacijama u cilju procjene kvaliteta ostvarenog rezultata preduzeća. Svaki korisnik finansijskih izvještaja želi da finansijski izvještaji daju objektivne, istinite i fer informacije, jer se u procesu poslovnog odlučivanja informacije dobijene iz finansijskih izvještaja koriste za donošenje poslovnih odluka. Prvi tragovi o manipulacijama datiraju još iz drevnog Egipta.

¹ Vitacare d.o.o. Sarajevo, e-mail: azira.osmanovic1@gmail.com

² Zavod zdravstvenog osiguranja Tuzlanskog kantona, e-mail: damir-saric@hotmail.com

³ Doktorant, MUP TK , e-mail: nabavke.up@muptk.ba

⁴ Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, e-mail: izet.banda@gmail.com

U to vrijeme računovođe su se pojavljivale kao osobe koje su bile zadužene za popisivanje imovine Faraona. U vrijeme kada su sve češći politički i ekonomski skandali, koji su uglavnom izazvani upotrebot finansijskih izvještaja koji nisu slika stvarnog poslovanja preduzeća, tada računovodstvene prevare dobijaju na značaju, i posvećuje im se sve veća pažnja. Bez obzira što se prevare sa finansijskim izvještajima rjeđe javljaju u odnosu na ostale prevare, mnogo su veće posljedice i troškovi računovodstvenih prevara.

Cilj istraživanja je utvrditi koji su to najčešći motivi za računovodstvene prevare, i kakve posljedice sa sobom nose prevare. Pored toga predmet istraživanja je i detektovati kojim se to tehnikama koristi kod računovodstvenih prevara.

Pojam prevara

Prevara u računovodstvu podrazumijeva niz nepravilnosti i nezakonitih djela koja dovode do namjernog obmanjivanja korisnika računovodstvenih informacija. Prevara u računovodstvu javlja se kao rezultat netačnog prikazivanja podataka u finansijskim izvještajima koji ne prikazuju pravo finansijsko stanje, ne daju prave informacije o protoku novca i ne daju tačne rezultate poslovanja. Uz pomoć ovog termina opisuju se postupci kao što su obmane, iznude, krivotvorene, pronevjere, skrivanje materijalnih činjenica i dosluh (Stanišić, 2014: 339). Prevare u računovodstvu vrše se s ciljemostvarivanja nezakonite koristi za počinioca prevare, preduzeće ili neku drugu osobu. Prevare se uglavnom dešavaju tamo gdje su kontrole slabe, odnosno gdje se ne primjenjuju ili ne postoje kontrole. Zbog toga je veoma važno da se u preduzećima utvrdi stepen internih kontrola, jer jačanje kontrola doprinosi smanjenju mogućnosti nastanka prevara. Do prevare može doći u bilo kojem preduzeću nezavisno od njegove veličine, međutim istraživanja su pokazala da i tu postoje neke razlike. Kada se radi o prevarama koje se dešavaju u velikim preduzećima one su uglavnom dosta vještije izvedene i ponekad mogu proći neopaženo oslanjanjem na različita tumačenja računovodstvenih standarda. Za razliku od velikih preduzeća, kod malih preduzeća su finansijske prevare se lakše uočavaju, i ne sprovode se uvijek s ciljem da se poveća neto imovina i prihodi.

Motivi i posljedice prevara u finansijskim izvještajima

Finansijski izvještaji sastavljaju se na dan 31.12., međutim predaja istih je zadnji dan u mjesecu februaru, što na izvijestan način ostavlja prostor za manipulacije onima kojih ih sastavljaju. Pojam manipulacija izaziva negativne konotacije povezane sa nezakonitim aktivnostima, ali nisu sve manipulacije u pravilu nezakonite (Gulin, 2008: 34). Značaj i cilj finansijskih

izvještaja temelji se i na dobijanju informacija u pogledu kvaliteta zarada preduzeća, kao i određenih slabosti njihovog finansijskog položaja (Banda i sar., 2021: 167). Postoje različiti motive za prevare u računovodstvu, ali uglavnom su to nizak nivo realizovanih prihoda, smanjena zarađivačka sposobnost, loš plasman proizvoda na tržištu, pogoršane opće poslovne mogućnosti na tržištu, pohlepa menadžmenta, krađa ili druge neregularne aktivnosti, izbjegavanje plaćanja poreza i slično.

Davno su računovodstveni istraživači i praktičari prepoznali da postoje koristi zbog kojih menadžeri utiču na rezultate svog preduzeća, a kao koristi se uglavnom navode izjednačavanje dobitka po godinama, izbjegavanje prijavljivanja gubitaka, izbjegavanje kontrola, zadovoljavanje očekivanja tržišta odnosno okruženja o ostvarenom poslovnom rezultatu itd..

Posljedice prevara u finansijskim izvještajima su nesagledive, i to najbolje potvrđuju primjeri iz prakse gdje su prevare otkrivene. Ukoliko se daju netačni finansijski izvještaji, to dovodi do pogrešne slike o finansijskom položaju preduzeća. Eksterni korisnici, a to su najčešće investitori, ukoliko donose odluke na osnovu ovakvih finansijskih izvještaja nanose štetu svom poslovanju i svojim interesima, ali i finansijskim tržištima i društvu kao cjelini.

Ako prevara bude otkrivena nastaju posljedice ne samo na rad preduzeća i njen menadžment, nego se lančano prenose i na kupce, dobavljače i cijeli privredni sistem. Ukoliko se utvrde prevare u finansijskim izvještajima menadžment i odgovorna lica imaju krivičnu odgovornost, ali pored toga preduzeće gubi ugled kod eksternih korisnika finansijskih izvještaja.

Podjela kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima

Brojne su podjele kriminalnih radnji i prevara u finansijskim izvještajima, a najčešće se mogu grupisati kao kriminalne radnje:

- prema počiniocima (najčešće su to kriminalne radnje zaposlenih i menadžmenta);
- prema oštećenim korisnicima finansijskih izvještaja (najčešće su to investitori, kupci, dobavljači, finansijske institucije);
- prema načinu izvršenja kriminalne radnje;
- prema računovodstvenim ciklusima (najčešće u ciklusu prodaja i naplate, kupovine i plaćanja, ili ciklusu zaliha i skladištenja).

U cilju uspješnog sprečavanja i otkrivanje kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima od posebnog značaja je poznavanje pojavnih oblika

i načina izvršenja pojedinih kriminalnih radnji. Kao glavni oblici kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima po osnovu Međunarodnih standarda revizije navode se:

- lažno finansijsko izvještavanje, i
- protivpravno prisvajanje sredstava.

Lažno finansijsko izvještavanje definiše se kao namjerno pogrešno iskazivanje ili izostavljanje određenih podataka ili objelodanjivanje u finansijskim izvještajima pogrešnih podataka s ciljem da se prevare korisnici finansijskih izvještaja. Kriminalne radnje predstavljaju protivpravno prisvajanje sredstava pravnog lica. Ovakvo prisvajanje sredstava često je praćeno lažnim ili prepravljenim evidencijama ili dokumentima, u cilju skrivanja prisvajanja imovine ili upotrebe imovine bez odgovarajućeg ovlaštenja. Od posebnog značaja za svakog počinioца kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima je da nezakonito stečenu korist (bilo putem korupcije prisvajanja sredstava ili kroz lažno finansijsko izvještavanje), koristi tako što će izvore protivpravno prisvojenih sredstava prikazati zakonitim.

Pored podjele kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima po osnovu Međunarodnih standarda revizije, sa stanovišta teorije i prakse revizije u odnosu na pojavnne oblike i načine izvršenja kriminalne radnje najčešće se javljaju kao protivpravno prisvajanje sredstava, lažno finansijsko izvještavanje, korupcija, pranje novca, i kompjuterski kriminal.

Za razliku od protivpravnog prisvajanja sredstava, koje nanosi neposrednu materijalnu štetu pravnom licu, lažno finansijsko izvještavanje bazirano je na stvaranju lažne slike o finansijskom položaju preduzeća, pri čemu korisnici lažnih finansijskih izvještaja mogu biti navedeni na donošenje pogrešnih poslovnih odluka i shodno tome izazvati velike gubitke.

Sprečavanje prevare u finansijskim izvještajima

Prevare u finansijskim izvještajima uzrokuju nastanak velike štete, koje se ogledaju ne samo u štetama nanesenim pojedinim investitorima, preduzeću, već i štetama nanesenim finansijskim tržištima i društvu kao cjelini.

U cilju sprečavanja prevare u finansijskim izvještajima potrebno je obratiti pažnju na sljedeće pojave, a koje bi mogle ukazivati na prevare u finansijskim izvještajima:

- neočekivane i neobjašnjive promjene u računovodstvenim politikama,
- značajne transakcije sa povezanim licima,
- rast dobitka nastao kao rezultat vanrednih prihoda,

- davanje kupcima povoljnih uslova plaćanja sa dužim rokovima plaćanja,
- veliko prilagođavanje dobiti u četvrtom kvartalu godine,
- česte promjene revizora, itd.

Ukoliko se utvrdi jedna ili nekoliko navedenih pojava, to ne treba biti osnova da se donese zaključak da se u preduzeću rade manipulacije, međutim ukolikoviše od navedenih pojava postoje, to je siguran znak da je neophodno dalje ispitivanje i istraživanje.

Prema istraživanju koje je provedeno u SAD-u prevare su se najčešće otkrivale na osnovu dojava zaposlenika, slučajno, internom revizijom, internom kontrolom, eksternom revizijom, dojavom od strane kupca, anonimnim dojavama, i dojavama od strane dobavljača (Belak, 2011: 37).

Bilo koja vrsta prevara može da ima katastrofalne posljedice za poslovanje preduzeća. U najboljem slučaju posljedice prevare mogu da znače gubitak resursa, kako materijalnih tako i ljudskih, i gubitke vrijednosti kompanije. Međutim, nije samo dovoljno da se prevara otkrije i istraži, vrlo je važno da postoje dobri zakonski propisi koji će efikasno spriječiti prevare. Činjenica je da se prevare ne mogu u potpunosti ukloniti iz poslovanja, ali se mogu dobrim zakonskim propisima značajno smanjiti.

Interna računovodstvena kontrola predstavlja kompletan i kompleksan sistem finansijskih kontrola, formalnih, suštinskih i drugih kontrola. Interna računovodstvena kontrola treba da je usmjerena u funkciji razumnog uvjерavanja o efikasnosti i uspješnosti poslovanja, i da je usklađena sa zakonima i propisima. Interne revizore može se smatrati prvom linijom odbrane protiv prevare zbog njihovog znanja irazumijevanja strukture kontrole (Rezaee & Riley, 2014: 212). Putem interne kontrole treba da se štite sredstava od neovlaštene upotrebe i otuđenja. Pored toga internom kontrolom stvaraju se preduslovi za pravilno i uredno vođenje knjigovodstvenih evidencija i pouzdanosti finansijskih informacija koje se formiraju u preduzeću i koriste za poslovno informisanje i odlučivanje. Svrha interne kontrole je u preuzimanju potrebne akcije radi upravljanja rizikom i povećanja vjerovatnoće ostvarivanja postavljenih ciljeva.

Motivi i posljedice prevara - empirijsko istraživanje

Definisanje ciljeva, uzorka i metoda istraživanja

Empirijskim istraživanjem koje je provedeno nastojalo se dokazati koji su to motivi za računovodstvene prevare, i koje su posljedice tih prevara. Kao ciljna populacija u istraživanju bili su zaposlenici u službi računovodstva i finansija. Putem anketnog upitnika provelo se ispitivanje o računovodstvenim prevarama. Anketirano je 42 zaposlenika koji su uredno

vratili popunjene anketne upitnike. U radu se postavio cilj istražiti motive računovodstvenih prevara, i detektovati kojim se to tehnikama koristi kod računovodstvenih prevara.

Od ukupnog broja poslanih upitnika na 60 e-mail adresa, u mjesecnom je istraživanju, u periodu od 01.oktobra do 01.novembra 2022. godine, vraćeno je 42 uredno popunjena upitnika, što čini stopu odgovora od 70,00% ukupnog uzorka. Stopa odgovora smatra se prihvatljivom za ovaj tip istraživanja, iako uzorak i nije značajan, pa se zbog toga stavlja napomena kako rezultati ovog istraživanja nisu pravilo, ali su svakako dobra smjernica za buduća istraživanja.

Temeljna obilježja uzorka

Ovim istraživanjem nastojalo se doći do informacije o tome koji su to motivi za računovodstve prevare i sa kojim bilansnim pozicijama se najčešće manipuliše. Razloga za računovodstvene prevare je mnogo i teško da se mogu svi nabrojati, jer od uslova i okolnosti u kojima se preduzeće nalazi zavisi i da li će doći do prevare. Na osnovu provedenog istraživanja izdvajaju se sljedeći poticaji i pritisci zbog kojih se javljaju računovodstvene prevare.

Tabela br. 1: Poticaji i pritisci računovodstvene prevare prema mišljenju ispitanika

	broj ispitanika	%
Želja da se prikaže dobitak ili izbjegne gubitak	13	30%
Želja za prikazivanjem boljeg rezultata kako bi banke odobrile kredit	12	29%
Pritisak menadžmenta da se smanje prihodi i povećaju rashodi kako bi se platio manji porez	7	17%
Želja za prikazivanjem boljeg rezultata kako bi menadžeri ostvarili nagrade	4	10%
Želja da se izjednači prihod i dobit po godinama	3	7%
Želja da se dobije posao/tender	2	5%
Težnja za opstankom u krizi	1	2%
Ukupno	42	100%

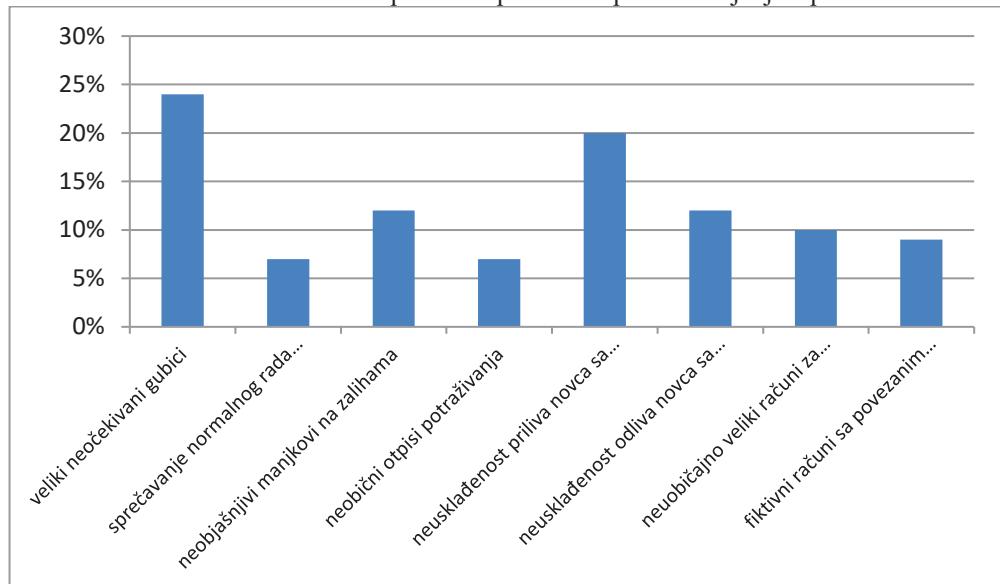
Izvor: Istraživanje autora

Djelatnost, pravni oblik organizovanja, tržište, lokacija i slično mogu imati određene veze kod manipulisanja sa finansijskim izvještajima, međutim pored toga postoje i brojni drugi poticaji i pritisci koji se javljaju od situacije

do situacije u poslovanju. U želji da se slika preduzeća u očima eksternih korisnika prikaže što ljepšom i uspješnijom, raznim manipulacijama računovođe najčešće uspijevaju da prikažu veći dobitak nego što on stvarno jeste, i to je i najčešći poticaj za manipulacije. Pritisci i poticaji mogu se primjenjivati jedan period, ali cijena koja se na kraju plati je izuzetno visoka, nakon što se računovodstvene prevare otkriju od strane inspekcija, ili drugih eksternih korisnika finansijskih izvještaja.

Evidentno je da je u Bosni i Hercegovini sve više preduzeća čiji su računi blokirani, i sve češćaje pojava da se nakon blokade preduzeća, registruje novo povezano preduzeće, te se s tim u vezi javljaju razne prevare. Nije zanemarljiv podatak da je čak 9% ispitanika kao razlog za prevaru u preduzeću naveo fiktivne račune sa povezanim preduzećima.

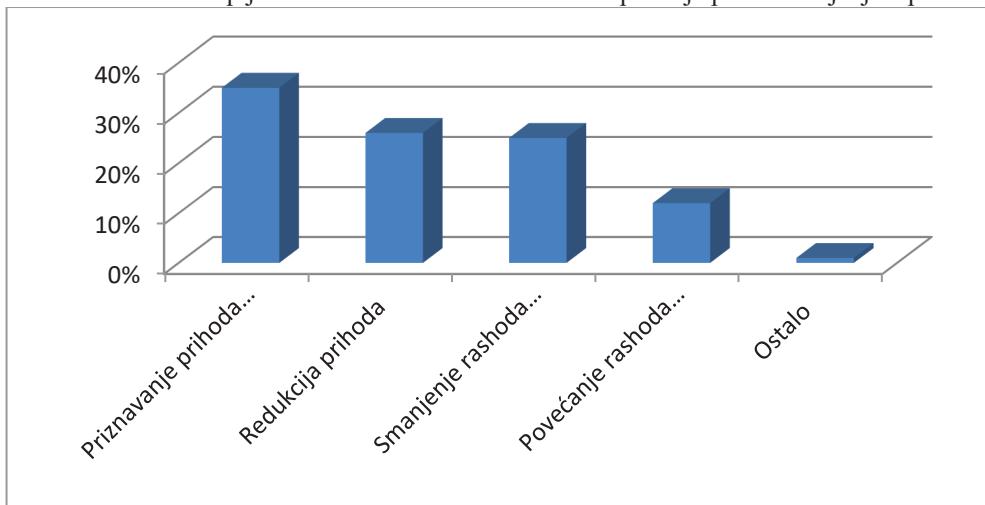
Grafikon br.1: Razlozi za prevare u preduzeću prema mišljenju ispitanika

Izvor: Istraživanje autora

Analizirajući objavljene podatke zemalja iz okruženja, računovodstvene manipulacije koje su zastupljene u drugim zemljama takođe su primjenjuju i u Bosni i Hercegovini.

Grafikon br.2: Zastupljene tehnike računovodstvenih manipulacija prema mišljenju ispitanika

Izvor: Istraživanje autora

Na osnovu podataka dobijenih istraživanjem najčešće se vrši priznavanje prihoda unaprijed i samim time uvećavanje priliva. Naravno, potrebe za manipulacijama su različite pa tako i tehnike koje se primjenjuju, pa kao druga najčešće primjenjivana tehnika računovodstvenih manipulacija odnosi se na redukciju prihoda. Dok se kao treća najčešće primjenjivana tehnika odnosi na smanjenje rashoda pomoću amortizacije i razgraničenjem troškova.

Zaključak

Postoji mnogo razloga zbog kojih menadžeri ili računovođe primjenjuju računovodstvene prevare, a najčešće je to zbog održavanja povjerenja investitora, dobijanja određenih pogodnosti ili bonusa, priprema za preuzimanje ili odbrana od neprijateljskog preuzimanja, te odgađanje plaćanja poreza na dobit za naredni period.

Pored uobičajenih problema sa kojima se susreću bosanskohercegovačka preduzeća kao što je opstanak na tržištu, neizvjesnost poslovanja, ubrzana privredna kretanja, ona također treba da daju i veliki doprinos u sprečavanju finansijskih prevara i manipulacija u finansijskim izvještajima.

Sa uvođenjem sistema interne i eksterne kontrole u preduzeću moguće je smanjiti, ali ne i eliminisati procenat prevara i manipulacija zaposlenih ili menadžmenta preduzeća. U cilju sprečavanja računovodstvenih prevara neophodno je uspostaviti pouzdan računovodstveni sistem, odgovarajuće kontrolne postupke, kao i jasno definisane politike računovodstva i

finansijskih izvještaja. Pored navedenog neophodan je i adekvatan ljudski potencijal, razumljiv etički kodeks kao i obezbjeđenje kontinuirane obuke za zaposlene u vezi računovodstvenih grešaka i manipulacija finansijskim izvještajima.

Na kraju se može zaključiti da postoje brojni motivi za računovodstvene prevare, ali da se sa dobrom internom i eksternom kontrolom, kao i sa zakonskim propisima može značajno uticati da se prevare na vrijeme otkriju i spriječe. Na taj način bi se izbjegle negativne posljedice tih prevara, i doprinijelo vraćanju povjerenja u finansijske izvještaje, što bi svakako rezultiralo stvaranjem boljeg poslovnog ambijenta.

Literatura

1. Banda, I., Bulatović, A., Vučićević, L. (2021). *Finansijskoizvještavanje*, Evropski univerzitet „Kallos”, Tuzla.
2. Belak, V. (2011). *Poslovna forenzika i forenzičko računovodstvo – Borba protiv prijevara*, Belak Excellens d. o. o. Zagreb.
3. Gulin, D. (2008). *Manipulacijenafinancijskimtržištima i njihovutjecajnafinancijskeizvještaje*. EFZG, Zagreb.
4. Rezaee, Z. & Riley R. (2014). *Prijevara u financijskimizvještajima – sprječavanje i otkrivanje*, MATE d.o.o., Zagreb.
5. Sheetz, M. Silverstone, H. Rudewicz, F. & Pedneault P. (2012.). *Forensic Accounting and Fraud Investigation for Non-Experts*. Trećeizdanje. John Wiley & Sons. Hoboken. SAD.
6. Stanišić, M. (2014.). *Interna kontrola i revizija*. Univerzitet Singidunum, Beograd.
7. Žager, K. & Žager, L. (1999). *Analizafinansijskihizvještaja*, Masmedia, Zagreb.
8. <https://www.srr-fbih.org/medunarodni-revizijски-standardi-0>

Abstract: The job of an accountant involves working according to defined accounting principles. Financial reports should be reliable, realistic, and show only the actual situation in the company, because only in that case they justify their role, however they are susceptible to manipulation. Manipulation of positions in the balance sheets can result in avoiding the application of legal regulations. There is space for manipulation in accounting standards, but also in legal regulations. Standards are often very unclear to users and often very complex. On the other hand, legal regulations are also very complex and inconsistent with each other, primarily those enacted at the state, entity or canton level. For this reason, there is no doubt that there is a space for accounting fraud, which carries with it numerous consequences, and that much more attention should be paid to accounting fraud.

Keywords: accounting fraud, financial reports, income, expenses, profit.

Alois Riegler¹

STROMERZEUGUNG AUS ERNEUERBARER ENERGIE

Abstract: Soll der endgültige Kollaps und den damit einhergehenden Umweltsünden hinsichtlich des weltweiten Energiebedarfs verhindert werden, ist eine Abwendung von nicht erneuerbaren Energieträgern zu erneuerbaren Energieträgern für die Stromerzeugung unabdingbar.

Strom gilt in der heutigen Zeit als uneingeschränktes Blut des Wirtschaftskreislaufes und der Hunger danach kann beinahe nicht mehr gestillt werden. Dieses Verlangen der Menschen und der Wirtschaft nach immer mehr Strom stellt uns vor ein immer größeres Problem, Lösungen hierfür sind gefragt und, betrachtet man die Nachhaltigkeit, schwer zu finden.

Die größte Herausforderung ist jene, Strom effizient speichern zu können, eine Aufgabe die derzeit defacto nicht möglich ist. Strom wird just in time produziert und verbraucht. Das Stromnetz muss konstant auf Spannung gehalten werden, um ein Kollabieren zu verhindern.

Die Anzeichen eines drohenden Blackouts verdichten sich zunehmend.

Betrachtet man nun die erneuerbaren Energieträger auf die Alltagstauglichkeit, kommt man rasch zu dem Schluss, dass hier kein generelles „Allheilmittel“ vorrangig zugegen ist, und die Wissenschaft noch einen steinigen Weg vor sich hat um hier adäquate Lösungen zu finden.

Warum dies so ist, versucht der nachfolgende Artikel zu erörtern, mögliche Denkansätze inklusive.

Schlüsselwörter: Strom, PV-Anlage, Sonnenenergie, Solarthermie, Wasserkraft, Windkraft, Geothermie, Meeresenergie.

Einleitung und Definition

Da der vorliegende Beitrag einem Publikum aus unterschiedlichen Wissensbereichen präsentiert wird, sollen zum besseren Verständnis eingangs einige technische Ausdrücke und Zusammenhänge erklärt werden. Die schon im Titel des Beitrags angeführte Bezeichnung „Erneuerbare Energie“ wird heute zwar auch in Fachkreisen verwendet, dennoch ist sie unpräzis. Energie kann nämlich weder erzeugt oder erneuert, noch beseitigt werden. Sie kann

¹Doktorant na Evropskom univerzitetu Brčko Distikt; e-mail: alois.riegler@gmail.com

nur von einer Form in eine andere Form umgewandelt werden.(Buchholz, 2017: 55)

Erneuerbare Energie

Als erneuerbare oder regenerative Energien werden Energiequellen bezeichnet, die im Rahmen des menschlichen Zeithorizonts nahezu unerschöpflich zur Verfügung stehen oder sich verhältnismäßig schnell erneuern. Der Begriff „erneuerbare Energien“ ist im streng physikalischen Sinne unpräzise, denn Energie lässt sich nach dem Energieerhaltungssatz weder vernichten noch erschaffen, sondern lediglich in verschiedene Formen überführen.

Auch aus erneuerbaren Energien gewonnene sekundäre Energieträger (Elektrizität, Wärme, Kraftstoff) werden oft unpräzise als erneuerbare Energien bezeichnet. Als Bezeichnung für thermische Energie, die aus Geothermie, Solarthermie oder Bioenergie gewonnen wird, und für die indirekte Nutzung von Sonnenenergie durch Solararchitektur wird auch der Begriff erneuerbare Wärme verwendet. Elektrizität aus erneuerbaren Energiequellen wird auch als Grünstrom und Ökostrom bezeichnet.(Rohrbach, 2019: 2)

Strom

Der elektrische Strom, oft auch nur Strom, ist eine physikalische Erscheinung der Elektrizitätslehre. In der alltäglichen Bedeutung des Begriffs ist damit der Transport von elektrischen Ladungsträgern gemeint, also beispielsweise von Elektronen in Leitern oder Halbleitern oder von Ionen in Elektrolyten.

Diese Form des Stroms bezeichnet man auch als Konvektionsstrom. Er macht sich, wie vom ampereschen Gesetz beschrieben, durch ein magnetisches Feld bemerkbar und führt meist zu einer Erwärmung des Leiters. In einem elektrischen Stromkreis fließt ein Strom, sobald zwischen den Anschlüssen der Quelle eine leitende Verbindung besteht.

Darüber hinaus zählt man zum elektrischen Strom den Verschiebungsstrom. Dieser entsteht nicht durch Bewegung von Ladungen, sondern durch Änderungen des Flusses eines elektrischen Feldes. Er tritt z. B. zwischen den Platten eines Kondensators beim Be- oder Entladen auf und erzeugt ebenso wie der Konvektionsstrom ein Magnetfeld.

Die physikalische Größe, die den elektrischen Strom bemisst, ist die elektrische Stromstärke. Ihr genormtes Formelzeichen ist das I und ihre gesetzliche Einheit das Ampere.

Strom aus erneuerbaren Energiequellen

Strom wird aus unterschiedlichen Quellen aufgebracht, um die Nachfrage in den verschiedenen Sektoren zu decken sowie Transportverluste auszugleichen. Die wichtigste Stromversorgungsquelle in Österreich ist die Wasserkraft, die etwas mehr als die Hälfte zur Aufbringung (inkl. Importe) beiträgt. Darauf folgt die Windkraft mit knapp 10%, während die Photovoltaik mit einem Anteil von knapp 3% weiterhin nur eine untergeordnete Rolle bei der Stromversorgung einnimmt.

Der gesamte erneuerbare Strom (ohne Pumpspeicherung) deckte 2020 ca. 75% des Stromverbrauchs ab(DIN EN 80000-6 / IEC 80000-6:2008). Im Gegensatz zu Erdgas, dessen Anteil zur Stromproduktion zuletzt unter anderem wegen seines Beitrags zur Netzstabilität konstant war, wird Steinkohle nur noch in industriellen Stromerzeugungsanlagen eingesetzt. Die Stromimporte sind in den letzten Jahren gesunken (2018: 12%, 2019: 4%; 2020 3%);².

Nach dem Anstieg der Strommarktpreise Ende 2018 durch die Trennung der deutsch-österreichischen Preiszone haben sich diese von Sommer 2021 bis Februar 2022 infolge der stark angestiegenen Gaspreise ca. auf das Dreifache erhöht. Sowohl für die Haushalts-, Gewerbe- als auch die Industriekund:innen wurden entlastende Maßnahmen (z. B. Aussetzen der Ökostrompauschale, Förderbeitrag auf Null gesetzt, Senkung der Elektrizitäts- und Erdgasabgabe, Energiekostenausgleich) durchgeführt.

Zusätzliche Stromspeicherkapazität notwendig

Erneuerbarer Strom ist ein wesentlicher Erfolgsfaktor, um Klimaneutralität zu erreichen und wird in großen Mengen benötigt werden. Strom aus erneuerbaren Quellen, wie Wasserkraft, Windkraft und Solarenergie, steht nicht immer in der gleichen Intensität zur Verfügung. Aufgrund dieser Volatilität ist es notwendig, zusätzliche umweltverträgliche Stromspeicherkapazitäten zu entwickeln. Zur Stabilität der Übertragungsnetze müssen vermehrt nachfrageseitige Maßnahmen (Demand Side Management) beitragen.

Wenn die europäischen Strommärkte stärker vernetzt werden und der Stromsektor mit anderen Sektoren – wie Verkehr oder Industrie – über die Einbindung von elektrisch betriebenen Kraftfahrzeugen oder über die Erzeugung von Wasserstoff aus Strom gekoppelt wird, kann die Versorgungssicherheit deutlich erhöht und die Transformation unterstützt werden.

² Quelle: Statistik Austria

Arten der erneuerbaren Energie für die Stromerzeugung

Sonnenenergie

Als Sonnenenergie oder Solarenergie bezeichnet man die Energie der Sonnenstrahlung, die in Form von elektrischem Strom, Wärme oder chemischer Energie technisch genutzt werden kann. Sonnenstrahlung ist dabei die elektromagnetische Strahlung, die auf der Sonnenoberfläche wegen ihrer Temperatur von ca. 5500 °C als Schwarzkörperstrahlung entsteht, was letztlich auf Kernfusionsprozesse im Sonneninneren (das Wasserstoffbrennen) zurückgeht.

Die Sonnenenergie ist eine nach menschlichen Maßstäben unerschöpfliche erneuerbare Energiequelle und lässt sich sowohl direkt (z. B. mit Photovoltaikanlagen oder Sonnenkollektoren) als auch indirekt (z. B. mittels Wasserkraftwerken, Windkraftanlagen und in Form von Biomasse) nutzen. Die Nutzung der Solarenergie ist ein Beispiel für eine moderne Backstop-Technologie.(Allen; 2009: 63)

Intensität

Die an der Erdoberfläche eintreffende Sonnenstrahlung hängt stark vom Wetter und vom Sonnenstand ab. Sie schwankt wegen der Exzentrizität der Erdbahn im Jahreslauf um knapp 7 %. Die durchschnittliche Intensität der Sonneneinstrahlung beträgt an der Grenze der Erdatmosphäre etwa 1361 W/m². Dieser Wert wird auch als Solarkonstante bezeichnet.

Ein Teil der eingestrahlten Energie wird von der Atmosphäre von festen (z. B. Eiskristallen, Staub) oder flüssigen Schwebeteilchen sowie von den gasförmigen Bestandteilen gestreut und reflektiert. Ein weiterer Teil wird von der Atmosphäre absorbiert und bereits dort in Wärme umgewandelt. Der Rest geht durch die Atmosphäre hindurch und erreicht die Erdoberfläche. Dort wird er wiederum zum Teil reflektiert und zum Teil absorbiert und in Wärme umgewandelt.

Unter anderem in der Photosynthese, der Photothermik und der Photovoltaik wird diese Energie nutzbar gemacht. Die prozentuale Verteilung der Einstrahlung auf Reflexion, Absorption und Transmission hängt vom jeweiligen Zustand der Atmosphäre ab. Dabei spielen die Luftfeuchtigkeit, die Bewölkung und die Länge des Weges, den die Strahlen durch die Atmosphäre zurücklegen, eine Rolle.

Die auf die Erdoberfläche auftreffende Strahlung beträgt weltweit im Tagesdurchschnitt (bezogen auf 24 Stunden) noch ungefähr 165 W/m² (Knies, 2007: 25) (mit erheblichen Schwankungen je nach Breitengrad, Höhenlage und Witterung). Die gesamte auf die Erdoberfläche auftreffende

Energiemenge ist mehr als fünftausend Mal größer als der Energiebedarf der Menschheit. (Hintergrund, 2021: 36)

Letztlich wird die gesamte Energie der Sonne in Form von reflektiertem Licht und Wärmestrahlung wieder an den Weltraum abgegeben.

Nutzung der Sonnenenergie

Der Menge nach größter Nutzungsbereich der Sonnenenergie ist die Erwärmung der Erde, so dass im oberflächennahen Bereich biologische Existenz in den bekannten Formen möglich ist, gefolgt von der Photosynthese der Algen und Höheren Pflanzen. Die meisten Organismen, die Menschen eingeschlossen, sind entweder direkt (als Pflanzenfresser) oder indirekt (als Fleischfresser) von der Sonnenenergie abhängig.

Brennstoff und Baumaterial stammen ebenfalls daraus. Die Sonnenenergie ist weiterhin dafür verantwortlich, dass es in der Atmosphäre zu Luftdruckunterschieden kommt, die zu Wind führen. Auch der Wasserkreislauf der Erde wird von der Sonnenenergie angetrieben.

Neben diesen „natürlichen“ Effekten gibt es zunehmend eine technische Nutzung vor allem im Bereich Energieversorgung. Da die Sonnenenergie eine regenerative Energiequelle ist, wird ihre Nutzung in vielen Ländern gefördert, in Deutschland beispielsweise durch das Erneuerbare-Energien-Gesetz (EEG). (Zeller-Silva, 2007: 16)

Mit Hilfe der Solartechnik lässt sich die Sonnenenergie auf verschiedene Arten sowohl direkt als auch indirekt nutzen:

Direkte Nutzungsformen umfassen:

- Sonnenkollektoren gewinnen Wärme (Solarthermie bzw. Photothermik)
- Solarzellen erzeugen elektrischen Gleichstrom (Photovoltaik)
- Sonnenwärmekraftwerke erzeugen mit Hilfe von Wärme und Wasserdampf elektrischen Strom
- Aufwindkraftwerke erzeugen in einem Treibhaus heiße Luft, die durch einen Kamin aufsteigt und Strom erzeugt
- Solarballons können durch die heiße Luft in ihrem Innern fliegen
- Solarkocher oder Solaröfen erhitzen Speisen oder sterilisieren medizinisches Material

Indirekt wird Sonnenenergie genutzt:

- Pflanzen und pflanzliche Abfälle werden so verarbeitet, dass nutzbare Flüssigkeiten (z. B. Ethanol, Rapsöl) oder Gase (z. B. Biogas, gereinigt wird daraus Methan) entstehen
- Wind- und Wasserkraftwerke erzeugen elektrischen Strom

- Passive Sonnenenergienutzung wärmt Häuser auf, was den Energiebedarf während der kalten Jahreszeit senkt

Speicherung der Sonnenenergie

Die solare Einstrahlung unterliegt tages- und jahreszeitlichen Schwankungen von Null bis zum Maximalwert der Bestrahlungsstärke von rund 1000 W/m². Um die notwendige Energieversorgungssicherheit zu gewährleisten, sind deshalb immer zusätzlich Maßnahmen wie Energiespeicher, Regelungstechnik oder auch Zusatzsysteme wie zum Beispiel ein mit Brennstoff betriebener Heizkessel notwendig.

m März 2011 ging in der Morbacher Energielandschaft die erste Solargas-Anlage in Deutschland in Betrieb. (Ziegler, 2018: 22) Dabei wird Sonnenenergie in synthetisches Erdgas umgewandelt und in Gasform gespeichert.

Thermische Solaranlagen verwenden unterschiedliche Arten von Wärmespeichern. Diese reichen bei Geräten für Warmwasser meist für einige Tage aus, damit – zumindest im Sommerhalbjahr – auch in der Nacht und während einer Schlechtwetterperiode ausreichend Wärme zur Verfügung gestellt werden kann. Langzeitspeicher, die sommerliche Wärme in den Winter übertragen, sind technisch möglich, aber noch relativ teuer.

In solarthermischen, elektrischen Kraftwerken wird durch Spiegel konzentrierte Sonnenstrahlung genutzt, um Flüssigkeiten zu verdampfen und mittels Dampfturbinen Strom zu gewinnen. Wärmespeicher (beispielsweise Flüssigsalztanks) können darüber hinaus einen Teil der Wärme (mit geringen Verlusten) tagsüber speichern, um kurzfristige Bedarfsschwankungen auszugleichen oder die Dampfturbine nachts anzutreiben.

In photovoltaischen Kraftwerken wird elektrischer Strom mittels Halbleitereffekten erzeugt. Der dadurch produzierte Gleichstrom wird entweder im Rahmen einer dezentralen Stromerzeugung in einem Inselstromnetz als solcher verwendet (Pufferung zum Beispiel durch Akkumulatoren) oder über Wechselrichter in ein vorhandenes Wechselstromnetz eingespeist.

Dort ist die Speicherung über dezentrale Batterien und die Umwandlung in Wasserstoff und Methan und der anschließenden Speicherung im Erdgasnetz möglich. Die bereits bestehenden Erdgasspeicher in Deutschland würden ausreichen, um hier den Speicherbedarf einer Stromversorgung zu decken, die überwiegend auf der Erzeugung durch Photovoltaik- und Windkraftanlagen basiert. (Quaschning, 2012: 10-12)

Potential der Sonnenenergie

Als die größte Energiequelle liefert die Sonne pro Jahr eine Energiemenge von etwa $1,5 \cdot 10^{18}$ kWh (Sonnenenergieinstrahlung, 2014: 28) auf die Erdoberfläche. Diese Energiemenge entspricht mehr als dem 10.000fachen des Weltenergiebedarfs der Menschheit im Jahre 2010 ($1,4 \times 10^{14}$ kWh/Jahr).

Die Zusammensetzung des Sonnenspektrums, die Sonnenscheindauer und der Winkel, unter dem die Sonnenstrahlen auf die Erdoberfläche fallen, sind abhängig von Uhrzeit, Jahreszeit und Breitengrad. Damit unterscheidet sich auch die eingestrahlte Energie.

Diese beträgt beispielsweise etwa 1.000 kWh pro Quadratmeter und Jahr in Mitteleuropa und etwa 2.350 kWh pro Quadratmeter und Jahr in der Sahara. Es gibt verschiedene Szenarien, wie eine regenerative Energieversorgung der EU realisiert werden kann, unter anderem auch mittels Energiewandlung in Nordafrika und Hochspannungs-Gleichstrom-Übertragung.

So ergaben zum Beispiel satellitengestützte Studien des Deutschen Zentrums für Luft- und Raumfahrt (DLR), dass mit weniger als 0,3 Prozent der verfügbaren Wüstengebiete in Nordafrika und im Nahen Osten durch Thermische Solarkraftwerke genügend Energie und Wasser für den steigenden Bedarf dieser Länder sowie für Europa erzeugt werden kann.

Die Trans-Mediterranean Renewable Energy Cooperation, ein internationales Netzwerk von Wissenschaftlern, Politikern und Experten auf den Gebieten der erneuerbaren Energien und deren Erschließung, setzt sich für eine solche kooperative Nutzung der Solarenergie ein. Eine Veröffentlichung aus den USA namens „Solar Grand Plan“ schlägt eine vergleichbare Nutzung der Sonnenenergie in den USA vor.

Es wurde auch darüber nachgedacht, Solarenergie per Satellit einzufangen und auf die Erde zu übermitteln. (Pentagon, 2007) Der Vorteil läge in einer höheren Energiedichte am Boden und in der Vermeidung von Tag-Nacht-Schwankungen. Auf Grund des großen dafür nötigen Aufwands, weit oberhalb von aller bisherigen Raumfahrttechnik, wurde jedoch keines dieser Projekte bisher realisiert. Die USA und China betreiben aber Stand 2022 entsprechende Forschungsprojekte. (Omega, 2022)

Umweltbilanz

Nach Berechnungen des deutschen Umweltbundesamtes amortisieren sich Photovoltaikanlagen energetisch auch im verhältnismäßig sonnenarmen Deutschland nach ein bis zwei Jahren Betriebsdauer. D. h. nach dieser Zeit

hat eine Anlage soviel Energie erzeugt, wie für ihre Herstellung, den Betrieb und die Entsorgung aufgewendet werden müssen.

Hinsichtlich der Treibhausgas-Emissionen entstehen durch die Herstellung, den Betrieb und die Entsorgung einer Photovoltaikanlage bei einer Nutzungsdauer von 30 Jahren rechnerische Emissionen in Höhe von 67 Gramm CO₂-Äquivalenten / kWh. Bei Steinkohle- und Gaskraftwerken wird dieser Wert auf 694 Gramm CO₂-Äquivalente/kWh geschätzt. Photovoltaikanlagen verursachen pro produzierter Energieeinheit also nur etwa ein Zehntel der Treibhausgasbelastung von Steinkohle- und Gaskraftwerken.³

Wasserkraft

Wasserkraft (auch: Hydroenergie) ist eine regenerative Energiequelle. Der Begriff bezeichnet die Umsetzung potenzieller oder kinetischer Energie des Wassers mittels einer Wasserkraftmaschine in mechanische Arbeit.

Bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts wurde Wasserkraft hauptsächlich in Mühlen genutzt. Heute wird fast immer elektrischer Strom mit Hilfe von Generatoren erzeugt. Mit 4296,8 TWh, was einem Anteil von 16,02 % an der weltweiten Stromerzeugung entspricht, war Wasserkraft 2020 nach der Verstromung von Kohle und Erdgas und vor der Kernenergie die drittbedeutendste Form der Stromproduktion.⁴

Nutzung – Weltweit

Wasserkraft verfügt über ein großes Potential zur Stromerzeugung, wobei die jeweiligen Potentiale abhängig von Niederschlagsmengen und topographischen bzw. geographischen Verhältnissen regional sehr stark schwanken. Das technisch nutzbare Potential wird auf ca. 26.000 TWh pro Jahr geschätzt, von denen 21.000 TWh auch unter ökonomischen Gesichtspunkten genutzt werden könnten. Das tatsächlich erschließbare Potential liegt bei ca. 16.000 TWh, was etwa dem weltweiten Strombedarf des Jahres 2005 entspricht. (Zhou, 2015: 2622-2633)

Im Jahr 2020 waren weltweit Wasserkraftwerke mit einer kumulierten Leistung von zusammen rund 1330 GW installiert, die rund 4300 TWh elektrischer Energie produzierten. Damit lieferte die Wasserkraft 16,0 % des Weltbedarfs an elektrischer Energie und rund 58 % der gesamten

³Solarenergie, Umweltbundesamt, abgerufen am 03. Dezember 2022.

⁴ Statistical Review of World Energy 2021, Abgerufen am 03. Dezember 2022, Website von BP, Abgerufen am 03. Dezember 2022.

Stromerzeugung aus erneuerbaren Quellen, die 27,8 % des Weltstrombedarfes deckten.

Dies entspricht etwas mehr als der 1,6-fachen Produktion der Kernkraftwerke, die 2020 2.700 TWh lieferten. Rund 60 % der weltweiten Erzeugung findet in den fünf Staaten China, Brasilien, Kanada, USA und Russland statt.⁵ 2014 wurde davon ausgegangen, dass global betrachtet im nächsten Jahrzehnt etwa 180 GW an Wasserkraftleistung zugebaut werden, hauptsächlich in China, der Türkei, Brasilien und Indien. (Ellabban, 2014: 748)

Nutzung – Europa

In Deutschland waren Ende des Jahres 2006 7.300 Anlagen aktiv und leisteten 2007 zur gesamten Stromerzeugung einen Beitrag von 3,4 %.⁶ In Österreich sind es ca. 56,6 % und in der Schweiz ca. 52,2 %.⁷ In Deutschland decken Wasserkraftwerke derzeit ca. 4 % des deutschen Strombedarfs; 1950 waren es noch ca. 20 % gewesen. Ursächlich für diesen Rückgang war der seit 1950 stark gestiegene Stromverbrauch, weshalb der relative Beitrag der Wasserkraft im genannten Zeitraum trotz des Neubaus von Wasserkraftwerken absank. (Quaschning, 2015: 327f)

Unter den Mitgliedstaaten der Europäischen Union tragen Schweden, Italien und Frankreich am meisten mit Energie aus Wasserkraft bei: Im Jahre 2011 lieferte Schweden 66 TWh, an zweiter Stelle standen Italien und Frankreich mit jeweils rund 45 TWh.⁸

Da Wasserkraftanlagen regelbar sind und damit leicht dem Strombedarf angepasst werden können, können sie eine wichtige Ergänzung für andere nicht grundlastfähige erneuerbare Energien wie Windkraft- und Photovoltaikanlagen darstellen. (Zhou, 2015: 2622)

Ökonomie der Wasserkraft

Die Kosten für eine Wasserkraftanlage setzen sich aus den Anlagen- und den Betriebskosten zusammen. Die Anlagenkosten, auch Investitionskosten genannt, setzen sich wiederum aus allen Ausgaben für den Bau der Anlage zusammen.

⁵ Statistical Review of World Energy 2021, Abgerufen am 03. Dezember 2022, Website von BP, Abgerufen am 03. Dezember 2022.

⁶Kurzinfo des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (Memento vom 8. Februar 2013. im Internet Archive

⁷ Eurostat Energiestatistik

⁸BMWi: Erneuerbare Energien in Zahlen. Nationale und internationale Entwicklung (Memento vom 10. September 2015. im Internet Archive), Berlin 2013.

Im Gegensatz zu Verbrennungskraftwerken müssen bei der Energiegewinnung aus Wasserkraft keine oder nur geringe finanzielle Mittel für die jeweilige Ressource gezahlt werden, da sie fast unbegrenzt zur Verfügung steht.

Das bedeutet, dass die Betriebskosten – mit Ausnahme von Pumpspeicherkraftwerken – bei voll funktionsfähigen Wasserkraftwerken sehr gering im Vergleich zu den Anlagenkosten ausfallen.

Die Frage der Wirtschaftlichkeit richtet sich danach, in welchem Verhältnis die Anlagen- und Betriebskosten zum Rohertrag stehen. Insgesamt kann man sagen, dass die entscheidenden Faktoren die Anlagenkosten und die Ausnutzungsdauer sind. Wasserkraft ist für die Energiewirtschaft zumeist grundlastfähig.

Es kann also in diesen Fällen fast ständig Strom produziert werden, wodurch eine Gewinnkalkulation mit dem im EEG festgelegten Vergütungssätzen durchgeführt werden kann. Grundsätzlich gilt, dass Wasserkraftwerke in der Regel sehr lange Betriebsdauern aufweisen und sich über die Laufzeit sehr gut amortisieren.

Wasserkraftnutzung und Ökologie

Obwohl die Nutzung von Wasserkraft zur Energiegewinnung meist als besonders ökologisch anerkannt wird, sind mit ihr teilweise erhebliche Eingriffe in die Natur und Landschaft verbunden. So wurde eines der bedeutendsten Naturdenkmale am Rhein, der Kleine Laufen bei Laufenburg für das erste stromquerende Kraftwerk am Rhein gesprengt.

Das Kraftwerk ging 1914 in Betrieb. Auch für den Rheinfall von Schaffhausen (auch Großer Laufen) wurden ab 1887 mehrfach Anstrengungen unternommen, die ungenutzt zu Tale stürzenden Wassermassen der Energiegewinnung zuzuführen; Bedenken wegen des Eingriffs in das Landschaftsbild verhinderten die Umsetzung bis heute. Ein aktuelles Beispiel, bei dem die Energiegewinnung durch Wasserkraft gleichzeitig ein gravierender Eingriff in ein Ökosystem bedeutet, ist der Drei-Schluchten-Damm am Jangtsekiang in China.

Die für die europäischen Staaten geltende Europäische Wasserrahmenrichtlinie (WRRL) definiert die Verträglichkeit von Eingriffen in heimische Fließgewässer. Neben dem Beibehalt bzw. der Verbesserung der chemisch-biologischen Güte dieser aquatischen Lebensräume widmet sich die WRRL gezielt den morphologischen Parametern.

Als Zielzustand wurden der gute ökologische Zustand bzw. das gute ökologische Potential definiert, das bis spätestens 2027 erreicht sein soll.

Dies wirkt sich maßgeblich auf die Definition des ausbaufähigen Wasserkraftpotentials aus. So ist die Wasserkraftnutzung nur noch unter Berücksichtigung sämtlicher ökologischer Parameter möglich, unter anderem unter Gewährleistung einer ausreichenden Restwassermenge im Gewässer.

Wasserkraftprojekte können nur unter Einhaltung dieser ökologischen Vorgaben umgesetzt werden. Diese Forderungen schaffen ein Spannungsfeld zwischen Energiewirtschaft und Ökologie, da bestehende Anlagen technisch auf die bewilligte Einzugswassermenge abgestimmt sind und Restwasservorschreibungen mit entsprechenden energetischen und wirtschaftlichen Einbußen einhergehen.⁹

Auch ist die Herstellung der Durchgängigkeit an bestehenden Standorten mit hohen Investitionskosten verbunden und verursacht, v. a. in der Kleinwasserkraft, oftmals wirtschaftlich kritische Situationen.

Vor- und Nachteile der Wasserkraft

In Stauseen entstehen Gase wie CO₂ und Methan (mit 25-fachem Treibhauspotenzial wie CO₂). Die Menge hängt insbesondere vom Bewuchs vor der Stauung ab sowie dem Alter des Sees, sie ist vom Zeitpunkt der Flutung an abnehmend.

Pro Jahr werden durch die Wasserkraftnutzung weltweit ca. 48 Millionen Tonnen Kohlenstoff in Form von Kohlenstoffdioxid und 3 Millionen Tonnen Kohlenstoff in Form von Methan freigesetzt. Dies sind geringe Mengen verglichen mit den gesamten durch menschliche Nutzung verursachten jährlichen Kohlenstoffemissionen (ca. 10 Mrd. Tonnen Kohlenstoff in CO₂ und 400 Mio. Tonnen Kohlenstoff in Methan), womit Wasserkraftwerke global keine große Rolle als Kohlenstoffemittenten spielen.

Unter bestimmten Voraussetzungen können in einigen Regionen, zum Beispiel den Tropen, jedoch nennenswerte Mengen Kohlenstoff freigesetzt werden. Andererseits können die großen Wasserflächen durch die Verdunstung (Effekt der Verdunstungskühlung) regional auch positiv zum Klima beitragen.

Vorteile:

- Wasser zählt zu den regenerativen Rohstoffen, d. h., es wird nicht verbraucht

⁹EU (2000): Richtlinie 2000/60/EG des Europäischen Parlaments und des Rates vom 23. Oktober 2000, zur Schaffung eines Ordnungsrahmens für Maßnahmen der Gemeinschaft im Bereich der Wasserpoltik, – Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaften L 327/1 – 327/72 vom 22. Dezember 2000.

- Fossile Energieressourcen, wie Kohle, Erdöl und -gas werden geschont
- Unabhängigkeit von konventionellen Energieträgern
- Klimaschutz, da CO₂-arm; bei Speicherkraftwerken mit extra dafür aufgefüllten Stauseen überwiegt der Klimaschutzeffekt aufgrund der veränderten Albedo durch die Speicherseen erst nach mehreren Jahren oder gar Jahrzehnten.
- Anlagenteile sind nach Ende der Betriebszeit recyclebar
- Hochwasserschutz für Unterlieger
- Speicherseen sind gleichzeitig Speicher für Trinkwasser und für die Bewässerung in der Landwirtschaft
- Wasserkraft und variable Erneuerbare Energien ergänzen sich, womit der Bedarf an Speicher- oder Schattenkraftwerke reduziert werden kann

Nachteile:

- Durch die Ausleitung von Wasser wird die Wassermenge in der Gewässerstrecke zwischen Anstau und Wiedereinleitung unterhalb der Turbinen verringert. Diese Verringerung auf die sogenannte Restwassermenge stellt einen Eingriff in den Wasserhaushalt dar, wobei in einzelnen Fällen großräumige Veränderungen des ökologischen Gleichgewichts entstehen können.
- Ökologische Barriere: Fische[24][25] und Kleinstlebewesen können nicht mehr ihre gewohnten Wanderungen durchführen, oder sie sterben, wenn sie in die Turbinen eingezogen werden.
- Verringerte Fließgeschwindigkeit aufgrund des Gewässeraufstaus führt zu verringrigerter Sauerstoffkonzentration und Erhöhung der Wassertemperatur.
- Der Grundwasserspiegel im Bereich des Unterlaufs kann stark abnehmen, während er im Bereich der Aufstauung ansteigt. Je nach Art der Zusammensetzung von Flora und Fauna kann dies nachteilige Wirkungen auf deren Zusammenleben haben.
- Mit dem Geschieberückhalt ist eine Sedimentation oberhalb und eine verstärkte Erosion unterhalb der Staustufe verbunden.
- Wenn Flächen in warmen Regionen und mit viel Vegetation überflutet werden, kommt es durch Faulungsprozesse zur Emission der Treibhausgase Methan und Kohlenstoffdioxid.
- Bei Dammbruch besteht das Risiko einer Zerstörung des Lebensraums für Mensch und Natur.
- Beim Anlegen des Stauraums werden teilweise riesige Flächen überflutet, wobei auch der Lebensraum für Menschen verloren geht.

Lösungsmöglichkeiten des Umweltschutzes

Es gibt verschiedene Möglichkeiten, die Belange des Natur- und Gewässerschutzes zu achten. Die einfachste Möglichkeit, die Natur vor Eingriffen zu schützen, besteht darin, Eingriffe zu unterlassen. Deshalb sollten in erster Linie bestehende Wasserkraftanlagen ausgebaut werden und neue nur dort errichtet werden, wo bereits Stauanlagen vorhanden sind.

Durch neuartige technische Verbesserungen der Anlagenteile kann man eine Leistungssteigerung erreichen und gleichzeitig die ökologische Situation verbessern. Die weitere Entwicklung besteht also im Ersatz und der Modernisierung bereits bestehender Anlagen. Durch das Erneuerbare-Energien-Gesetz in Deutschland wird für solche Fälle die Vergütung neuer oder modernisierter Anlagen so geregelt, dass sich der ökologische Zustand des Gewässers mit dem Bau oder der Modernisierung verbessern muss.

Außerdem muss auch der Natur- und Gewässerschutz stets beachtet werden. Solange aber die umweltrelevanten Aspekte berücksichtigt werden, steht dem Bau neuer Wasserkraftanlagen nichts entgegen. Durch verschiedene Gestaltungs- und Kompensationsmaßnahmen ist es möglich, die Ökologie eines Gewässers zu verbessern.

- Eine Mindestwasserabgabe an den Unterlauf und die Geschiebedurchgängigkeit zu gewährleisten ist zwingend notwendig.
- Fischtreppen sind Auf- und Abstiegshilfen oder Umgehungsgerinne für Fische. Sie zählen zu den entscheidenden Baumaßnahmen.
- Es gibt mittlerweile auch technisch verbesserte Turbinen, die es möglich machen, dass Fische sie meist unverletzt passieren können.
- Das Problem des geringen Sauerstoffgehalts kann durch sogenannte „Luft“-Turbinen gelöst werden, die Sauerstoff in das Gewässer eintragen.
- Eine möglichst naturnahe Gestaltung der Gewässer mit Strukturvielfalt im Staubereich, etwa durch Tief- und Flachwasserzonen, Altarme und Schotterbänke, führt zu einem natürlichen Gewässerprofil und verbessert die Habitate von Flora und Fauna.
- Um das landschaftliche Erscheinungsbild nicht zu zerstören, sollten die Anlagen harmonisch in die Landschaft eingegliedert werden.

Kleine Wasserkraftwerke

Vielfach werden kleine Wasserkraftwerke als ökologisch verträglich angesehen. Dabei argumentieren Befürworter so, dass Anlagen, die nach neuesten Standards und fachgerecht gebaut seien, die Gewässer nicht belasten und diese teilweise durch den Bau von Fischtreppen oder durch Begleitmaßnahmen „ökologisch aufgewertet“ werden.

Kritiker wenden dagegen vielfach ein, dass Kleinwasserkraftanlagen und damit verbundene Eingriffe wie Anstau, Verbauungen oder verminderte Restwassermengen insbesondere durch ihre Vielzahl und gestreute Verteilung in einem Flussgebiet schwere kumulative Eingriffe in die betroffenen Ökosysteme darstellten.

Strom aus Abwasserkanälen

Einen gänzlich neuartigen Ansatz zur ökologisch weitgehend unbedenklichen Nutzung von Wasserkraft stellt der Einsatz speziell konstruierter Turbinen zur Erzeugung von Strom in Abwasserkanälen dar,¹⁰ bei denen sich selbst bei nachträglichem Einbau in bestehende Abwasserkanäle weder Eingriffe in das Landschaftsbild noch Beeinträchtigungen von Fischwegen ergeben. Zudem kann durch Nutzung von Abwasserkanälen die Stromproduktion aufgrund der flächenhaften Verbreitung von Abwasserkanälen dezentral und damit nahe an potenziellen Verbrauchern erfolgen.

Windkraft

Die Windkraft ist die großtechnische Nutzung des Windes als erneuerbare Energiequelle. Die Bewegungsenergie des Windes wird seit dem Altertum genutzt, um Energie aus der Umwelt für technische Zwecke verfügbar zu machen. In der Vergangenheit wurde die mit Windmühlen verfügbar gemachte mechanische Energie direkt vor Ort genutzt um Maschinen und Vorrichtungen anzutreiben.

Mit ihrer Hilfe wurde Korn zu Mehl gemahlen, Grundwasser an die Erdoberfläche gefördert, oder Sägewerke betrieben. Heute ist die Erzeugung von elektrischer Energie mit Windkraftanlagen die mit großem Abstand wichtigste Nutzung.

Ende 2021 waren weltweit Windkraftanlagen mit einer Nennleistung von ca. 837 GW installiert.¹¹ 2020 lieferten die weltweit installierten Anlagen nach Zahlen von BP rund 1590 TWh elektrischer Energie; entsprechend etwa 5,9 % der weltweiten Stromproduktion. Ihr Anteil am weltweiten Primärenergieverbrauch von 154.620 TWh, an dem sie aufgrund der Berechnungsmethode tendenziell unterrepräsentiert ist, (Wesselak, 2017: 6) lag bei 1,0 %.

¹⁰ Elektrischer Strom aus Abwasser - eine neuartige Form der Nutzung umweltfreundlicher Wasserkraft Blue Synergy

¹¹ Global Wind Report 2022. Global Wind Energy Council, Abgerufen am 03. Dezember 2022.

Auf guten Standorten waren die Stromgestehungskosten von Windkraftanlagen bereits 2013 günstiger als die Stromgestehungskosten neuer Kohle- und Kernkraftwerke. (Heuck, 2013: 43) Abhängig von verschiedenen Faktoren wie z. B. Windhöufigkeit (meint hier: quantitativ und qualitativ geeignetes Windvorkommen – vor Ort) und Anlagenauslegung erreichen Windkraftanlagen etwa zwischen 1.400 und über 5.000 Vollaststunden (letzteres auf den besten Offshore-Standorten). (Kalschmitt, 2013: 819)

Stromerzeugung durch Windkraft

Die Windenergie gilt aufgrund ihrer weltweiten Verfügbarkeit, ihrer niedrigen Kosten sowie ihres technologischen Entwicklungsstandes als eine der vielversprechendsten regenerativen Energiequellen.(Zhen-Yu Zhao , 2014: 2) Sie zählt mittlerweile zu den Mainstream-technologien in der Stromproduktion und spielt, auch aufgrund technologischer Fortschritte sowie der wirtschaftlichen Konkurrenzfähigkeit in vielen Märkten weltweit, eine zentrale Rolle in der Energiepolitik und den Energiestrategien in einer wachsenden Anzahl von Staaten der Erde. (Sharma, 2015: 265)

Windenergieanlagen können in allen Klimazonen, auf See und allen Landstandorten (Küste, Binnenland, Gebirge) zur Stromerzeugung eingesetzt werden. Häufig wird nur zwischen der Windenergienutzung an Land (onshore) und der Nutzung auf See in Offshore-Windparks unterschieden.

Bisher ist vor allem die Windenergie an Land von Bedeutung, während die Offshore-Windenergie global gesehen mit einem Anteil von ca. 3,5 % an der installierten Leistung bisher noch ein Nischendasein fristet.¹² Auch langfristig wird mit einer Dominanz des Onshore-Sektors gerechnet, allerdings mit steigendem Anteil der Offshore-Installationen. So geht z. B. die IEA davon aus, dass bis 2035 rund 80 % des Zubaus an Land erfolgen werden.¹³

Potential-Weltweit

2015 haben Wissenschaftler des Max-Planck-Institut für Biogeochemie die physikalischen Randbedingungen für den weiteren Ausbau der Windenergie untersucht. Die Forscher kamen zu dem Ergebnis, dass großangelegte Windparks in windreichen Regionen auf eine Leistung von maximal 1 Watt/m² kommen können.

¹²Global Wind Statistics 2017. (PDF; 715 kB) In: Global Status of Wind Power – Global statistics, Global Wind Energy Council, 14. Februar 2018, abgerufen am 03. Dezember 2022

¹³Wind electricity production to hit 2,800TWh by 2035. In: Windpower Monthly, 12. November 2013, Abgerufen am 03. Dezember 2022.

Als ursächlich für die geringe Leistung wird in der Studie der Bremseffekt gesehen, der auf den Wind wirkt, wenn viele Windkraftanlagen in einer Region installiert sind. Der derzeitige Ausbaustatus der Windkraft liegt allerdings noch weit unter den hier beschriebenen Grenzen.¹⁴

Weltweit bietet die bodennahe Windenergie nach einer 2013 im Fachjournal *Nature Climate Change* erschienenen Arbeit theoretisch Potential für über 400 Terawatt Leistung. Würde zusätzlich die Energie der Höhenwinde genutzt, wären sogar 1.800 Terawatt möglich, etwa das 100-Fache des derzeitigen weltweiten Energiebedarfs.

Bei der Nutzung des gesamten Potentials der Windenergie hätte dies ausgeprägte Veränderungen des Klimas zur Folge; bei der Nutzung von nur 18 Terawatt, was dem aktuellen Weltprimärenergiebedarf entspricht, wären keine wesentlichen Einflüsse auf das Klima zu erwarten. Es gilt daher als unwahrscheinlich, dass das geophysikalische Windenergiopotential dem Ausbau der Windstromerzeugung Grenzen setzt. (Marvel, 2013: 118)

2009 ermittelten Forscher der Harvard-Universität unter konservativen Annahmen das globale Windenergiopotential und kamen zu dem Ergebnis, dass es den Weltenergiebedarf weit übersteigt: den damaligen Bedarf an elektrischer Energie um das 40-Fache, den Gesamtenergiebedarf um das 5-Fache. (Lu, 2009: 10933)

Laut einer ebenfalls 2009 veröffentlichten Strömungs-Modellrechnung der Stanford University würden Windkraftanlagen, sollten sie den gesamten heutigen Weltenergiebedarf decken, den Energiegehalt der unteren Luftsicht um circa 0,007 % verringern. Dies sei jedoch mindestens eine Größenordnung kleiner als der Einfluss durch Besiedlung und durch Aerosole aus Abgasen. Die Aufheizeffekte durch Stromerzeugung mit Windkraftanlagen seien viel niedriger als die Abwärme thermischer Kraftwerke. (Ram, 2018: 167)

Wirtschaftlichkeit der Windkraft

Bei der modernen Windenergienutzung handelt es sich um eine Technologie, die nach den Anfängen in den späten 1970er Jahren seit den 1990er Jahren in größerem Ausmaß zum Einsatz kommt. Die Verbesserungspotentiale werden allmählich durch Skaleneffekte infolge weiterer Erforschung und der mittlerweile bei den meisten Herstellern etablierten industriellen Serienfertigung erschlossen, weshalb noch ein

¹⁴ Two methods for estimating limits to large-scale windpower generation (PDF; 1,3 MB), Max-Planck-Institut für Biogeochemie, Abgerufen am 03. Dezember 2022.

weiteres Kostensenkungspotential aufgrund technischer Weiterentwicklung besteht. (Hau, 2014: 854)

Windkraftanlagen können inzwischen in vielen Fällen günstiger elektrische Energie produzieren als konventionelle Kraftwerke. Auch der Weltklimarat IPCC hielt in seinem 2022 erschienenen Sechsten Sachstandsbericht fest, dass die Stromerzeugung mit Windkraftanlagen mittlerweile in vielen Regionen der Erde günstiger ist als die Stromerzeugung mit fossilen Energieträgern.

Alleine zwischen 2015 und 2020 fielen die Kosten für Windstromerzeugung um 45 %. Aufgrund ihrer Wirtschaftlichkeit kommt der Windenergie eine wichtige Rolle zur Dämpfung des Strompreisanstiegs zu.

Größter Kostenfaktor bei der Windstromerzeugung sind die relativ hohen Anfangsinvestitionen in die Anlagen; die Betriebskosten und die Rückbaukosten sind relativ gering. Praktisch weltweit sind auch Standorte im Binnenland wirtschaftlich nutzbar; auf guten Onshore-Standorten sind Windkraftanlagen schon seit 2008 ohne Förderung mit konventionellen Kraftwerken konkurrenzfähig.

Langfristig wird davon ausgegangen, dass die Windenergie entweder in der Zukunft die günstigste Form der Stromproduktion sein oder hinter Photovoltaik-Großkraftwerken auf dem zweiten Rang liegen wird. Wichtig bei solchen Vergleichen ist es, die tatsächlichen vollen Stromgestehungskosten der einzelnen Technologien über ihren gesamten Betriebszeitraum anzusetzen.

Der in diesem Kontext bisweilen angeführte Strombörsen-preis ist hingegen ungeeignet, da er für konventionelle Kraftwerke Werte ergibt, die aufgrund verschiedener struktureller Faktoren weit unterhalb ihrer Stromgestehungskosten liegen. Dadurch erscheint der Unterschied zwischen Windenergie und konventionellen Kraftwerken größer, als er in der Realität ist.

Nachhaltigkeit der Windkraft

Die Windenergie gehört zu den umweltfreundlichsten, saubersten und sichersten Energieressourcen. Ihre Nutzung wird in der wissenschaftlichen Literatur – auch verglichen mit anderen regenerativen Energien – zu den umweltschonendsten Energiegewinnungsformen gerechnet.

Wie andere Arten der Energiegewinnung ist auch die Windstromerzeugung mit Eingriffen in die Umwelt verbunden, jedoch sind diese bei der Windenergie gering, leicht zu beherrschen und treten ausschließlich lokal auf. Verglichen mit den Umweltbelastungen der

konventionellen Energieerzeugung sind sie vernachlässigbar. (Biligili , 2011: 905)

Wie auch andere erneuerbare Energien ist die Energie des Windes nach menschlichem Ermessen zeitlich unbegrenzt verfügbar und steht somit im Gegensatz zu fossilen Energieträgern und Kernbrennstoffen dauerhaft zur Verfügung. Ebenfalls entsteht bei der Windenergienutzung nahezu keine Umweltbelastung infolge von Schadstoffemissionen, wodurch die Windenergie als wichtiger Baustein der Energiewende sowie einer nachhaltigen und umweltschonenden Wirtschaftsweise angesehen wird.

Da sie zugleich weltweit und im Überfluss vorhanden ist und ihre Wandlung vergleichsweise kostengünstig ist, wird davon ausgegangen, dass sie in einem zukünftigen regenerativen Energiesystem zusammen mit der Photovoltaik den Großteil der benötigten Energie bereitstellen wird.

Aufgrund ihres sehr geringen CO₂-Ausstoßes von ca. 9,4 g/kWh gilt sie darüber hinaus als wichtiges Mittel im Kampf gegen die globale Erwärmung. Zudem gibt es bei der Windenergie keine Risiken von großen oder extrem großen Umweltschädigungen wie bei der Kernenergie infolge von schweren Unfällen. Über 20 Betriebsjahre liefert eine 5-MW-Anlage bei jährlich 2000 Vollaststunden insgesamt 200 Millionen kWh Ökostrom, wodurch 120.000 Tonnen Kohlenstoffdioxid eingespart werden können. (Quaschning, 2013: 239)

Moderne Windenergieanlagen besitzen eine kurze energetische Amortisationszeit von nur wenigen Monaten.

Bislang nicht gelöst ist das Problem des Recyclings ausgedienter Windkraftanlagen, da die vorhandenen Kapazitäten für die Entsorgung von Windkraftanlagen für die in den nächsten Jahren entstehenden Mengen nicht ausreichen und Verfahren zur Verwertung der aus Verbundwerkstoffen aus verklebten Glas- und Kohlenstofffasern bestehenden Rotorblätter noch entwickelt werden müssen.

Nach Feststellungen in einer durch das Umweltbundesamt veröffentlichten Studie werden bei dem Zersägen der Rotorblätter lungengängige Stoffe freigesetzt, die das Lungenkrebsrisiko erhöhen, und eine Verbrennung der verwendeten carbonfaserverstärkten Verbundwerkstoffe ist nur unter extremen Bedingungen möglich.

Umweltauswirkungen der Windkraft

Da eine Windkraftanlage aus der Energie des Windes Elektrizität erzeugt, muss der Wind hinter der Anlage weniger Energiegehalt aufweisen als vor ihr. Eine Windkraftanlage wirft immer einen Windschatten auf die

windabgewandte Seite (Leeseite). Hinter der Anlage entsteht stets ein Nachlauf (Wake-Effekt), ein turbulenter Windschweif mit einer geringeren Geschwindigkeit im Vergleich zum Wind vor der Anlage. Hierdurch entstehen Strömungen und Verwirbelungen.

Windparks durchmischen die unteren Luftsichten, was insbesondere in der Nacht zu lokaler Erwärmung führt. Eine Studie, der ein Szenario zugrunde liegt, dass die USA den gesamten derzeitigen Strombedarf aus Windkraft deckt, kommt zu dem Schluss, dass sich dadurch die Luft in 2 m Abstand zur Erdoberfläche auf dem Gebiet der USA um durchschnittlich $0,24^{\circ}\text{C}$ erwärmen würde.

Als Ursache wurde neben dem direkten Durchmischungseffekt auch die Erhöhung des vertikalen Gradienten der Windgeschwindigkeit genannt, was verstärkte Turbulenzen bewirke. Im Gegensatz zur durch Treibhausgase hervorgerufenen globalen Erwärmung kommt es also nicht zu einer Erhöhung der in der Atmosphäre befindlichen Wärmeenergie, sondern zu einer Umverteilung bereit vorhandener Energie.

Langfristig würde sich diese Erwärmung der oberflächennahen Luftsicht zugleich mit der Abkühlung aufgrund geringerer Kohlendioxid-Emissionen relativieren. Insgesamt seien die klimatischen Effekte der Windenergie nicht notwendigerweise vernachlässigbar, aber klein im Vergleich zur Verbrennung fossiler Brennstoffe. Zugleich schneide die Windenergie „pro gewonnener Energieeinheit in jeglicher vernünftigen Maßeinheit langfristiger Umweltauswirkungen“ besser ab als fossile Brennstoffe. (Miller, 2019: 2618)

Geothermie

Erdwärme ist die im zugänglichen Teil der Erdkruste gespeicherte Wärme (thermische Energie), sie kann aus dem Erdinneren stammen oder (beispielsweise in Frostböden) durch Niederschläge oder Schmelzwässer eingebracht worden sein und zählt zu den regenerativen Energien, die durch Erdwärmeübertrager entzogen und genutzt werden können. Erdwärme kann sowohl zum Heizen, zum Kühlen, zur Erzeugung von elektrischem Strom oder in der kombinierten Kraft-Wärme-Kopplung genutzt werden.

Geothermie bezeichnet sowohl die geowissenschaftliche Untersuchung der thermischen Situation als auch die ingenieurtechnische Nutzung der Erdwärme. Geothermie ist eine Kerntechnologie der Wärmewende, sie hat das Potential, ganze Großstädte mit erneuerbarer Wärme zu versorgen.

Nutzung von Erdwärme

Die Geothermie ist global gesehen eine langfristig nutzbare Energiequelle. Mit den Vorräten, die in den oberen drei Kilometern der Erdkruste gespeichert sind, könnte im Prinzip rechnerisch und theoretisch der derzeitige weltweite Energiebedarf für über 100.000 Jahre gedeckt werden. Allerdings ist nur ein kleiner Teil dieser Energie technisch nutzbar und die Auswirkungen auf die Erdkruste bei umfangreichem Wärmeabbau sind noch unklar.

Bei der Nutzung der Geothermie unterscheidet man zwischen direkter Nutzung, also der Nutzung der Wärme selbst, und indirekter Nutzung, der Nutzung nach Umwandlung in Strom in einem Geothermiekraftwerk. Mit Einschränkungen sind zur Optimierung der Wirkungsgrade auch hier Kraft-Wärme-Kopplungen (KWK) möglich. Vor allem in dünn besiedelten Gegenden bzw. an weit von Siedlungen mit Wärmebedarf entfernten Kraftwerksstandorten lassen sich nur schwer KWK-Prozesse realisieren. Nicht an jedem Kraftwerksstandort werden sich Abnehmer für die Wärme finden lassen.

Stromerzeugung durch Erdwärme

Die Stromerzeugung funktioniert nach dem Prinzip der Wärmekraftmaschinen und ist durch die Temperaturdifferenz begrenzt. Deswegen haben geothermische Kraftwerke verglichen mit Verbrennungskraftwerken einen niedrigen Carnot-Faktor, die Geothermie ist aber an einigen Orten als Energiequelle nahezu unerschöpflich verfügbar.

Bei der hydrothermalen Stromerzeugung sind Wassertemperaturen von mindestens 80 °C notwendig. Hydrothermale Heiß- und Trockendampfvorkommen mit Temperaturen über 150 °C können direkt zum Antrieb einer Turbine genutzt werden, diese kommen in Österreich jedoch nicht vor.

Neu entwickelte Organic-Rankine-Cycle-Anlagen (ORC) ermöglichen eine Nutzung von Temperaturen ab 80 °C zur Stromerzeugung. Diese arbeiten mit einem organischen Medium (beispielsweise Pentan), das bei relativ geringen Temperaturen verdampft. Dieser organische Dampf treibt über eine Turbine den Stromgenerator an. Die für den Kreisprozess eingesetzten Fluide sind teilweise entzündlich oder giftig. Vorschriften zum Umgang mit diesen Stoffen müssen eingehalten werden. Eine Alternative zum ORC-Verfahren ist das Kalina-Verfahren. Hier werden Zweistoffgemische, so zum Beispiel aus Ammoniak und Wasser, als Arbeitsmittel verwendet.

Stromgewinnung aus Tiefengeothermie ist grundlastfähig und steuerbar, in existierenden Anlagen werden oft mehr als 8000 Betriebsstunden pro Jahr erreicht.

Ökonomische Aspekte

Die geringe Nutzung der überall vorhandenen und vom Energieangebot her kostenlosen Geothermie liegt darin begründet, dass sowohl der Wärmestrom mit $\approx 0,06 \text{ Watt/m}^2$ als auch die Temperaturzunahme mit der Tiefe mit $\approx 3 \text{ K/100 m}$ in den zugänglichen Teilen der Erdkruste, von besonderen Standorten abgesehen, so gering sind, dass eine Nutzung zu Zeiten niedriger Energiepreise nicht wirtschaftlich war.

Durch das Bewusstwerden des CO₂-Problems und der absehbaren Verknappung der fossilen Energieträger setzte eine stärkere geologische Erkundung und technische Weiterentwicklung der Geothermie ein.

Grundsätzlich sind größere Geothermieranlagen (über 0,5 MW und mit einer Tiefe von mehr als 500 m) immer mit gewissen Fündigkeitsrisiken behaftet, da die tieferen Erdschichten eben nur punktuell und oft in geringem Ausmaß erkundet sind. Dabei lassen sich die anzutreffenden Temperaturen meist recht gut prognostizieren. Die bei hydrothermalen Anlagen aber besonders relevanten Schüttmengen sind jedoch häufig nicht gut vorhersehbar.

Ökologische Aspekte

Die Geothermie wird zu den regenerativen Energiequellen gezählt, da ihr Potenzial als sehr groß und nach menschlichem Ermessen unerschöpflich gilt. Theoretisch würde allein die in den oberen drei Kilometern der Erdkruste gespeicherte Energie ausreichen, um die Welt für etwa 100.000 Jahre mit Energie zu versorgen. Allerdings ist nur ein sehr kleiner Teil dieser Energie technisch nutzbar.

Da bei Geotheriekraftwerken in Regionen mit geringem oder durchschnittlichem Wärmestrom mehr Wärmeenergie aus der Erdkruste entnommen wird, als natürlich nachströmen kann, wird die in der Erdkruste gespeicherte Energie abgebaut. Die Nutzungsdauer eines Kraftwerks bzw. Standortes ist also je nach Rate der entnommenen Energie begrenzt.

Allerdings regeneriert sich das Wärmereservoir durch den natürlichen Wärmestrom nach einiger Zeit. Die Regeneration eines Wärmereservoirs im Bereich der Kaltwasserinjektion richtet sich sehr stark nach den geologischen Rahmenbedingungen. Wichtig ist dabei, ob die Wärme ausschließlich über

Wärmeleitung von unten nachgeführt wird oder zusätzlich Wärme über den Transport von warmem Wasser konvektiv nachgeführt wird.

Meeresenergie

Unter dem Begriff Meeresenergie werden verschiedene Formen von mechanischer, thermischer und physikalisch-chemischer Energie zusammengefasst, die in den Wassermassen der Weltmeere enthalten sind. Ihre technische Ausnutzung für die Energiegewinnung steckt noch in den Anfängen, doch könnte die Meeresenergie – entsprechenden technischen Fortschritt vorausgesetzt – in Zukunft einen bedeutenden Beitrag zur Energieversorgung der Menschheit leisten.

Gezeitenkraftwerke

Ein Gezeitenkraftwerk ist ein Wasserkraftwerk, das potentielle und kinetische Energie aus dem Tidenhub des Meeres in elektrischen Strom wandelt. Gezeitenkraftwerke entnehmen ihre Energie letztlich der Erddrehung mit Hilfe der Anziehungskraft des Mondes und der Sonne auf die Erde (siehe auch Gezeiten). Sie bremsen die Strömungsbewegung der Meere durch Gezeiten minimal ab.

Das Abbremsen geschieht durch Stauung der auf- und ablaufenden Strömung und in der Folge durch die Nutzung der in dem gestauten Wasser enthaltenen potentiellen Energie durch Turbinen, die die durch sie generierte Rotationsenergie dann über elektrische Generatoren in elektrische Nutzenergie verwandeln. Im Verhältnis zur gesamten Abbremsung durch die natürliche Gezeitenreibung fällt dies nicht ins Gewicht, die Erde hat wegen ihrer hohen Masse eine sehr hohe Rotationsenergie.

Gezeitenkraftwerke funktionieren nach dem Staudamm-Prinzip und werden an Meeresbuchten und in Ästuarien (Flussmündungen) errichtet, die einen besonders hohen Tidenhub (Differenz zwischen Hoch- und Niedrigwasserstand) aufweisen. Damit dieser wirksam werden kann, wird die entsprechende Bucht mit einem Deich abgedämmt.

Im Deich befinden sich Wasserturbinen, die bei Flut vom einfließenden Wasser, bei Ebbe vom ausfließenden Wasser betrieben werden, weshalb die Turbinen in beiden Durchströmungsrichtungen arbeiten. Dies erreicht man, indem man die Rotorblätter umstellt. Damit schon ein geringes Wassergefälle zur Stromerzeugung genutzt werden kann, kommen sogenannte Rohrturbinen zum Einsatz, deren bekanntester Vertreter die Kaplan-Turbine ist.

Ökonomie und Ökologie von Gezeitenkraftwerken

Fordert man ein Minimum an Tidenhub von 5 m, so gibt es ungefähr hundert geeignete Buchten auf der Erde, die für ein Gezeitenkraftwerk genutzt werden könnten. Nur die Hälfte dieser ließe einen wirtschaftlichen Einsatz zu. Da Ebbe und Flut alle 12 Stunden und 24 Minuten auftreten, kann die Leistung nicht gleichmäßig abgegeben werden.

Verstärkt wird dieses Problem ungleichmäßiger Energiegewinnung zudem durch hohe Spring- und schwache Nipptiden. Der Betrieb mit Salzwasser bewirkt starke Korrosion der Turbinen; dies bedeutet erheblichen Wartungsaufwand, was wiederum die Wirtschaftlichkeit senkt.

Außerdem sind Gezeitenkraftwerke ökologisch problematisch, da sie die Fauna und Flora der Küstengewässer beeinflussen. Die Ökosysteme an Küsten sind mit dem natürlichen Zwölf-Stunden-Zyklus entstanden, aber hinter einem solchen Gezeitenkraftwerk sind die Phasen verschoben. Die Wanderung von Wassertieren aus und in die Bucht sowie in dort einmündende Flüsse wird behindert.

Meeresströmungskraftwerk

Ein Meeresströmungskraftwerk ist ein Wasserkraftwerk, das aus der natürlichen Meeresströmung Elektrizität erzeugt. Es wird dabei nicht, wie bei den meisten anderen Wasserkraftanlagen, ein Stauwerk errichtet, sondern die Turbine (eine Gezeitenturbine) steht – ähnlich einer modernen Windturbine – zum Beispiel an einem Mast frei in der Strömung.

Vor- und Nachteile eines Meeresströmungskraftwerk

Vorteile:

- Der entscheidende Vorteil von Meeresströmungskraftwerken ist, dass Meeresströmungen kontinuierlich fließen und sich daher sehr genau vorhersagen lassen. Die Qualität eines Standortes lässt sich sehr gut einschätzen. Die eingespeiste Strommenge ist weniger wetterabhängig als die von Windkraftanlagen oder Solarkraftwerken.
- Meeresströmungskraftwerke kommen zudem mit sehr niedrigen Strömungsgeschwindigkeiten aus, da die Dichte des Wassers etwa 800-mal größer als die der Luft ist.
- Kommerzielle Meeresströmungskraftwerke sollen in Gänze im Wasser eingetaucht sein, da eine Durchmischung der Wasserströmung mit Luft zu einem rapiden Sinken der Dichte der Strömung und damit einem Leistungseinbruch führen würde. Zudem werden in diesem Fall weitere Probleme, wie Korrosion (Rost) aufgrund höherer Luftzufuhr, vermieden.

Dieser Sachverhalt führt auch dazu, dass keine sichtbare Veränderung der Landschaft stattfindet.

- Meeresströmungsturbinen sind im Betrieb ähnlich umweltverträglich wie Windkraftanlagen oder Solarkraftwerke, da die Turbinen keine Abfallstoffe wie zum Beispiel Kohlenstoffdioxid emittieren.
- Durch die langsame Rotation des Rotors sind Meeresströmungskraftwerke für Fische und andere Meerestiere wahrscheinlich ungefährlich. Diese Frage wird zur Zeit noch genauer untersucht.

Nachteile:

- Meeresströmungskraftwerke sind gegenwärtig verglichen mit anderen regenerativen Energiequellen, insbesondere Windkraft- und Photovoltaikanlagen, aufgrund fehlender Massenfertigung noch teurer.
- In der Nähe der Anlagen ist nur dann effektiver Fischfang möglich, wenn der Wasserspiegel über der Turbine ausreichend hoch ist.
- Bei der Errichtung der Turbinen sind Wechselwirkungen mit möglichen Schiffsbewegungen zu berücksichtigen.
- Die Installation der Anlagen ist wasserbau- und stahlbautechnisch schwierig, so sind Bauarbeiten auf offener See oder in Flüssen besonders herausfordernd. Stahl, Beton und andere Baumaterialien müssen unterwasserauglich und gegen Salzangriff gerüstet sein. Zudem können sich am Fundament der Anlage Kolke bilden. Der Meeresboden in Nähe der Anlage wird eventuell ausgehöhlt oder unterspült. Die Wartung gestaltet sich aufwändig, da sich die Anlagen unter Wasser befinden und dadurch schwer zu erreichen sind.
- Die Turbinen entziehen der Strömung Energie (prinzipiell wie Windkraftanlagen). Dies kann Auswirkungen auf das Verhalten von Meerestieren haben, die bestimmte Strömungen bevorzugen. Außerdem kann dies Einfluss auf den Transport von Sedimenten haben, da die Bewegung des Meeresbodens vor allem von der Strömung abhängt.
- Die Turbinen verursachen Lärm, der sich unter Wasser ausbreitet.

Osmosekraftwerk

Ein Osmosekraftwerk (Salzgradientenkraftwerk) ist ein Kraftwerk, das den Unterschied im Salzgehalt zwischen Süßwasser und Meerwasser nutzt, um daraus Energie zu gewinnen und Strom zu erzeugen. Vorschläge für ein Kraftwerk, das die Osmoseenergie (Salzgradientenenergie) technisch ausnutzt, wurden zuerst in den 1970er Jahren publiziert. Konkrete

Forschungs- und Entwicklungsprojekte gibt es seit der zweiten Hälfte der 1990er Jahre. Als weltweit erster Prototyp eines Osmosekraftwerks wurde am 24. November 2009 im norwegischen Tofte am Oslofjord ein Kleinstkraftwerk in Betrieb genommen.¹⁵

Die Quelle der Energie für ein Osmosekraftwerk ist der Unterschied im Salzgehalt (der Salzgradient) zweier Lösungen, die dazu tendieren, ihre Konzentrationen auszugleichen. Bei konventionellen Wasserkraftwerken wird die Lageenergie (wie bei Speicherkraftwerken) oder die Kombination aus kinetischer und Lageenergie großer Wassermassen (wie bei Laufwasserkraftwerken) genutzt. Dagegen wird beim Osmosekraftwerk die Hydrationsenergie der Ionen der Salze genutzt, ihre Hydrathülle vergrößert sich.

Stehen Süß- und Salzwasser über eine semipermeable Membran miteinander in Kontakt, diffundiert reines Wasser durch die Membran zur Salzwasserseite (Osmose). Bei einem Salzgehalt im Meerwasser von 3,5 % ergibt sich bei einer Temperatur von 10 °C gegenüber Süßwasser ein osmotischer Druck von rund 28 bar.

Potential für Osmosekraftwerk

Mögliche Standorte für Osmosekraftwerke finden sich an Flussmündungen in das Meer. Daneben sind als Standorte alle Stellen denkbar, an denen zwei Wasserläufe mit unterschiedlichen Salzgehalten vorkommen, beispielsweise auch Direkteinleitungen von stark salzhaltigen Abwässern in Flüsse. Der erzielbare Energiegewinn ist umso größer, je höher die Durchflussmenge und je größer der Unterschied im Salzgehalt ist.

Bei der Betrachtung von Energiepotenzialen von Osmosekraftwerken ist zu beachten, dass eine vollständige Nutzung eines gesamten Flusses in Osmose-Kraftwerken in der Praxis nicht realisierbar ist – aus technischen Gründen, ebenso wie aus Rücksicht auf die Schifffahrt und die Ökologie der Flüsse. Aus diesen Gründen ist die Betrachtung von ökologischen Potenzialen sinnvoll, welche neben den technisch bedingten Umwandlungsverlusten auch die Begrenzung der zulässigen maximalen Wasserentnahmemenge mit einbeziehen. Unter der Annahme, dass 10 % des weltweiten Abflusses genutzt werden, liegt das technische Potential von Osmosekraftwerken bei 1300 TWh pro Jahr, was etwa der halben Stromproduktion der EU entspricht. (Helfer, 2015: 2)

¹⁵ Das weltweit erste Osmosekraftwerk ist eröffnet. Statkraft: Pressemitteilung vom 24. November 2009.

Auf weltweiter Ebene wurde das ökologische Potenzial im Jahr 2012 auf ca. 65 GW bzw. ca. 520 TWh/a geschätzt. (Stenzel, 2012: 45) Eine 2016 erschienene Studie beziffert das tatsächlich nutzbare Potential mit ca. 625 TWh etwas höher; dies entspricht ca. 3 % der weltweiten Stromerzeugung. (Silva, 2016: 1387) Die Aufteilung des Potenzials auf die Kontinente und Regionen ergibt sich dabei analog zur Aufteilung der Abflusswerte.

Im Herbst 2007 verkündete der norwegische Staatskonzern Statkraft den weltweit ersten Bau eines solchen Kraftwerks bei Hurum, an einer Flussmündung im südlichen Ausläufer des Oslofjordes. Am 24. November 2009 nahm der weltweit erste Prototyp den Betrieb auf. Dabei wurden Membranen eingesetzt, die, statt wie bisher 0,2 Watt elektrische Leistung pro Quadratmeter, 3 Watt erbringen können. Nächstes, für 2015 geplantes Ziel, war ein 25-Megawatt-Kraftwerk mit 5 Millionen Quadratmetern Membranfläche. Statkraft schätzt, dass Norwegen langfristig 10 % seiner elektrischen Energie aus Osmosekraftwerken decken kann. Allerdings stoppt Statkraft weitere Investitionen in die Erforschung von Osmosekraft Ende 2013, da das Ziel der wettbewerbsfähigen Energiegewinnung nicht erreicht werden konnte.

Wellenkraftwerk

Wellenkraftwerke nutzen die Energie der Meereswellen zum Gewinnen elektrischen Stroms und zählen zu den erneuerbaren Energien. Bisher realisierte Anlagen sind Prototypen und dienen verschiedenen Versuchen und Erprobungen. Ein kommerzielles Kraftwerk wurde im September 2022 in Israel in Betrieb genommen.¹⁶

Im Unterschied zum Gezeitenkraftwerk wird nicht der Tidenhub zwecks Nutzung der Energiedifferenz zwischen Ebbe und Flut ausgenutzt, sondern die kontinuierliche Wellenbewegung.

Potential des Wellenkraftwerk

Die beim Auftreffen von Wellen auf eine Steilküste freigesetzte Leistung beträgt durchschnittlich 19 bis 30 Kilowatt je Meter Küstenlinie; die Wellen auf hoher See erreichen an den günstigsten Stellen (z. B. nordöstlicher Pazifik, nordöstlicher Atlantik, Kap Hoorn, Pazifik südlich von Neuseeland) bis zu 100 kW je Meter Wellenwalze.¹⁷

In den Binnenmeeren (Mittelmeer, Ostsee) betragen die Werte nur etwa ein Zehntel derjenigen der Ozeane. Anhand der von Messbojen an

¹⁶ Die Energie von der Hafenmauer, Tagesschau.de, 11. September 2022.

¹⁷ Wellenenergie-Karte (Memento vom 22. August 2010 im Internet Archive)

vielen Stellen der Meere und Ozeane seit Jahrzehnten gesammelten Werte der Wellenhöhe und -periode (Zeitraum vom Ankommen eines Wellenberges an einem Punkt bis zum Ankommen des nächsten Wellenberges) kann die für den Standort eines Wellenkraftwerks verfügbare Wellenenergie im Voraus abgeschätzt werden.

Bislang kostet der Wellenstrom in der Produktion bis zu zehn Cent pro Kilowattstunde. Der Preis ist damit etwa doppelt so hoch wie der von Windenergie. Das erste kommerzielle Wellenkraftwerk der Welt mit einer Leistung von 300 kW wurde im Jahr 2011 in der Hafenstadt Mutriku in Nordspanien von dem Energieversorger Ente Vasco de la Energía in Betrieb genommen.

Probleme des Wellenkraftwerk

Viele Versuchsanlagen wurden durch Winterstürme zerstört, die etwa hundertmal so viel Leistung liefern wie die Wellenbewegung während der anderen Jahreszeiten.¹⁸ Da deshalb mit Wellenkraftwerken noch keine ausreichenden Erfahrungen vorliegen, weiß man über die ökologischen Auswirkungen, beispielsweise auf Meereslebewesen, bisher wenig.

Literatur

1. Alvarez-Silva et al. (2016). *Practical global salinity gradient energy potential*. In: Renewable and Sustainable Energy Reviews. Band 60.
2. Artikel „Erneuerbare Energie“, Univ. Prof. Dr. Dr. Wolfgang Rohrbach, Seite 2, aus 2019.
3. BMWi: Erneuerbare Energien in Zahlen. Nationale und internationale Entwicklung (Memento vom 10. September 2015 im Internet Archive). Berlin 2013.
4. Chinas Omega-Projekt: Solarenergie aus dem Weltraum - Golem.de. In: golem.de. 20. Juni 2022, abgerufen am 03. Dezember 2022.
5. DESERTEC Whitebook, Clean Power from Deserts (PDF-Datei; 3,0 MB), DESERTEC.
6. DIN EN 80000-6 / IEC 80000-6:2008.
7. Elektrischer Strom aus Abwasser – eine neuartige Form der Nutzung umweltfreundlicher Wasserkraft Blue Synergy.
8. Erich Hau: Windkraftanlagen – Grundlagen, Technik, Einsatz, Wirtschaftlichkeit. 5. Auflage. Springer, Berlin/Heidelberg 2014.

¹⁸ Pico OWC – Wie ein fauchendes Monster. In: heise.de, – Von den Besonderheiten der Wellenenergiegewinnung auf dem Mittelatlantischen Rücken

9. EU (2000): Richtlinie 2000/60/EG des Europäischen Parlaments und des Rates vom 23. Oktober 2000 zur Schaffung eines Ordnungsrahmens für Maßnahmen der Gemeinschaft im Bereich der Wasserpolitik. – Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaften L 327/1 – 327/72 vom 22. Dezember 2000.
10. Fernanda Helfer, Charles Lemckert. (2015). The power of salinity gradients: An Australian example. In: Renewable and Sustainable Energy Reviews 50.
11. Gabriele Zeller-Silva: Zu schnell zu groß. In: Die Zeit. 16. Februar 2007, abgerufen am 03. Dezember 2022.
12. Global Wind Statistics 2017. (PDF; 715 kB) In: Global Status of Wind Power – Global statistics. Global Wind Energy Council, 14. Februar 2018, abgerufen am 03. Dezember 2022
13. Global Wind Report 2022. Global Wind Energy Council. Abgerufen am 03. Dezember 2022.
14. Grundlagen der Sonnenenergieeinstrahlung. (PDF) (Nicht mehr online verfügbar.) Institut für Wärmetechnik, TU Graz, ehemals im Original; abgerufen am 2. Dezember 2014. (Seite nicht mehr abrufbar, Suche in Webarchiven).
15. Hintergrund // März 2021: Erneuerbare Energien in Deutschland, Daten zur Entwicklung im Jahr 2020. (PDF) Umweltbundesamt, S. 20, abgerufen am 18. April 2021.
16. Kate Marvel, Ben Kravitz, Ken Caldeira: Geophysical limits to global wind power. In: Nature Climate Change, 3, 2013.
17. Klaus Heuck, Klaus-Dieter Dettmann, Detlef Schulz: Elektrische Energieversorgung: Erzeugung, Übertragung und Verteilung elektrischer Energie für Studium und Praxis. 9. Auflage. Vieweg + Teubner, Wiesbaden 2013.
18. Kurzinfo des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (Memento vom 8. Februar 2013 im Internet Archive).
19. Lee M. Miller, David W. Keith: Climatic Impacts of Wind Power. In: Joule. Band 2, 2019.
20. Martin Kaltschmitt, Wolfgang Streicher, Andreas Wiese (Hrsg.): Erneuerbare Energien. Systemtechnik, Wirtschaftlichkeit, Umweltaspekte. Berlin/Heidelberg 2013.
21. Michael Ziegler: Erdgas aus Ökostrom: juwi und SolarFuel testen Verfahren zur Stromspeicherung. In: photovoltaik-guide.de. 22. September 2018, abgerufen am 03. Dezember 2022.
22. Mehmet Biligili et al.: Offshore wind power development in Europe and its comparison with onshore counterpart. In: Renewable and Sustainable Energy Reviews. Band 15, Nr. 2, 2011.

23. M. R. V. Maria, Mark Z. Jacobson: Investigating the Effect of Large Wind Farms on Energy in the Atmosphere. In: Energies. 2009.
24. Omar Ellabban, Haitham Abu-Rub, Frede Blaabjerg: Renewable energy resources: Current status, future prospects and their enabling technology. Renewable and Sustainable Energy Reviews 39, 2014.
25. Pentagon-Plan – Satelliten sollen Sonnenenergie zur Erde beamen. In: Der Spiegel. 12. Oktober 2007, abgerufen am 03. Dezember 2022.
26. Peter Stenzel: Potentiale der Osmose zur Erzeugung und Speicherung von Elektrizität. LIT Verlag, 2012.
27. Robert C. Allen: The British Industrial Revolution in Global Perspective. Cambridge University Press, Cambridge 2009, ISBN 978-0-521-86827-3
28. Sanjay Kumar Kar, Atul Sharma: Wind power developments in India. In: Renewable and Sustainable Energy Reviews 48, (2015).
29. Solarenergie. Umweltbundesamt, abgerufen am 03. Dezember 2022.
30. Statistical Review of World Energy 2021. Abgerufen am 03. Dezember 2022, Website von BP. Abgerufen am 03. Dezember 2022.
31. vgl.dazu: Martin Buchholz: Energie – Wie verschwendet man etwas, das nicht weniger werden kann? Heidelberg, Berlin: Springer. ISBN 978-3662497418
32. Viktor Wesselak, Thomas Schabbach, Thomas Link, Joachim Fischer: Handbuch Regenerative Energietechnik. Berlin/Heidelberg 2017.
33. Volker Quaschning: Würde da nicht das Licht ausgehen? In: Sonne Wind & Wärme. 07/2012.
34. Volker Quaschning: Regenerative Energiesysteme. Technologie – Berechnung – Simulation. 9. aktualisierte Auflage. München 2015.
35. Zhou et al.: A comprehensive view of global potential for hydro-generated electricity. In: Energy and Environmental Science 8, (2015).
36. Zhen-Yu Zhao et al.: Development route of the wind power industry in China. In: Renewable and Sustainable Energy Reviews, 34, (2014).
37. Wind electricity production to hit 2,800TWh by 2035. In: Windpower Monthly, 12. November 2013. Abgerufen am 03. Dezember 2022.
38. X. Lu u. a.: Global potential for wind-generated electricity. In: PNAS. Band 106, Nr. 27, 2009.

Prof. Sanela Talović¹

AEROZAGAĐENJE - UTICAJ INDUSTRIJE NA OKOLIŠ I NJENE MJERE SANACIJE

Apstrakt: U ovom radu definira se pojam i početak industrije, razvoj tehnologije, te kako je njihov razvoj utjecao na okoliš. Najviše pažnje posvećuje se proučavanju utjecaja industrijalizacije na čovjekovo zdravlje i okoliš, razvoju svijesti o održivom razvoju, razvoju strategija za očuvanje prirodnih resursa.

Od pojave prvih oblika, život na Zemlji odvijao se u potpunoj harmoniji s okolinom u kojoj je nastao. Čovjek osvajajući nove prostore, menja ih i daje im drugi izgled. U prvim etapama razvoja čovječanstva, promjene i uticaji bile su male i beznačajne, dok u kasnijim etapama te promijene postaju sve dublje i trajnije, pri čemu obuhvataju globalni ekosistem.

Zbog toga u posljednjih trideset godina, donijete su brojne konvencije u oblasti zaštite životne sredine. Poseban akcenat je dat na zaštitu vazduha, vode i zemljišta od zagađenja. Postoje dve činjenice kojih u svakom trenutku moramo biti svjesni. Prva je da čovjek može preživjeti i bez industrijske globalizacije, i bez ekonomskog progresa, i bez razvoja industrije, ali ne može bez vazduha. A druga činjenica je da, iako smo svi mi ljudi toga svjesni, i dalje nastavljamo da uništavamo našu planetu, a to se posebno odražava na smjesu gasova koju svakodnevno udišemo.

Ključne riječi: aerozagadanje, okoliš, industrija, smog, ozonske rupe, sanacija.

Uvod

Hiljadama godina čovjek i priroda su se skaladno razvijali i napredovali. Priroda je pomogla čovjeku da opstane, nudila mu svoje bogatstvo, bila nesebična prema njemu i ravnoteža je postojala stoljećima (sl.br.1). Od trenutka u kojem je čovjek po prvi put svjesno upotrijebio alat kako bi neki prirodni materijal prilagodio svojim potrebama, počeo je nepovratni proces uništavanja okoline.

¹ JU „Prva osnovna škola“ Konjic, e-mail: sanela.talovic22@gmail.com

Karikiramo li da je u tom trenutku počeo razvoj tehnologije, možemo ga uzeti kao referentnu tačku u kojoj se čovjek prestao prilagođavati okolini i počeo činiti upravo suprotno - prilagođavati okolinu sebi. Njegov se životni standard povisio, ali povećale su se i potrebe. Razvojem nauke i tehnologije prirodni su se resursi počeli trošiti na efikasnije načine, ali sve značajnije i nepovratnije. Grubo gledajući, u začetcima proizvodnje, utjecaj na okoliš svodio se uglavnom na trošenje resursa s minimalnim zagađenjem okoliša. No, dalnjim rastom potreba i razvojem industrijske proizvodnje, čovjekov je utjecaj na okoliš postao značajniji. Više se nije radilo samo o nekontrolisanom trošenju prirodnih resursa, već je značajan faktor postao otpad koji čovjek vraća u okoliš kao nusprodukte² proizvodnje(sl.br.2).

Slika br. 1 – *Prirodno bogatstvo* Slika br.2 – *Narušen prirodni okoliš*
(www.google.ba/search)

Razvoj ljudske populacije doveo je do intenzivnog razvoja industrije i saobraćaja motornim vozilima, uz neštedljivo korištenje fosilnih goriva, uglja, nafte i zemnog plina (sl.br.3). Ljudskim aktivnostima svi dijelovi prirode, vode, vazduha i zemljište, sve više se uništavaju.

Slika br. 3 – *Zagađivači okoliša* (www.google.ba/search?q=aerozagadjenje&source)

²Nusprodukti (nusproizvodi) su sekundarni ili nenamjerni proizvodi koji potječu od proizvodnog procesa ili hemijske reakcije, a nisu dio proizvoda (ili usluge) koji se primarno proizvodi tim procesom. Nusprodukti mogu biti iskoristivi u nekom drugom procesu, ili mogu imati negativan ekološki utjecaj ako se emitiraju u okoliš. Preuzeto 28.decembra 2022. sa <https://zir.nsk.hr/islandora/object/fsb%3A374/datastream/PDF/view>

Aerozagadenje

Osnovne karakteristike

„Atmosferski vazduh je fizička smjesa izvjesnog broja stalnih gasova, hemijskih jedinjenja i raznih gasovitih, tečnih i čvrstih primjesa (pridodataka). Razlika između stalnih gasova u smjesi vazduha i primjesa je ta što su stali gasovi postojani u svojim međusobnim srazmjerama, dok su primjese veoma promjenljive: nekad ih ima u većim a nekad u manjim količinama u atmosferi“ (Crnogorac., i sar., 2012: 120).

Vazduh ili zrak je prozračna smješa prirodnih gasova i sitnih čestica koje imaju stalan sastav i koje se nalaze u stabilnoj ravnoteži: azota ima 78,08%, kiseonika 20,95%, argona 0,93% i u vrlo malim količinama kriptona, ksenona, helijuma, neon-a i drugih. *Aerozagadenje* podrazumijeva prisustvo hemikalija, čestica ili bioloških materijala koji nanose štetu ili uzrokuju nelagodnost kod čovjeka i drugih živih bića, odnosno koji ugrožavaju prirodnu sredinu u atmosferi³.

Prisustvo primjesa (toksičnih i netoksičnih) koje su posljedica čovjekovih proizvodnih aktivnosti dovode do zagađenja vazduha. Pod zagađenim vazduhom smatra se onaj vazduh koji u sebi sadrži primjese u dovoljnim koncentracijama, većim od dozvoljenih normi, tako da bitno utiču na zdravlje ljudi, životinja i biljaka. Posljedice zagađenja vazduha su najčešće: smanjena vidljivost, neprijatan miris, izvor prljavštine, korozija metala, oštećenje fasada, oštećenje biljnog fonda (sl.br.4).

Slika br. 4 – Zagađen vazduh (www.google.hr/search?q=aerozagadenje&source)

Izvori aerozagadenja

Izvori aerozagadenja ili zagađivanja vazduha su brojni. Njihov sastav i broj zavise od stepena razvijanja društva i društveno-ekonomskih mogućnosti područja gdje se nalaze.

³Aerozagadenje podrazumijeva prisustvo hemikalija, čestica ili bioloških materijala koji nanose štetu ili uzrokuju nelagodnost kod čovjeka i drugih živih bića, odnosno koji ugrožavaju prirodnu sredinu u atmosferi. Preuzeto 28.decembra 2022. Sa <https://sh.wikipedia.org/wiki/Aerozagadenje>

Glavni izvori zagađenja vazduha su zagrijavanje stanova, industrijske aktivnosti i saobraćaj. Najčešće zagađujuće materije su ugljen-monoksid, sumpor-dioksid, azot-dioksid mikročestice čađi. Ugljen monoksid je veoma otrovan gas, bez boje mirisa i ukusa. Ovaj gas nastaje prilikom nepotpunog sagorevanja fosilnih goriva. Specifični zagađivači vazduha su i metali: oovo, kadmijum, mangan, arsen, hrom, cink i drugi teški metali i organska jedinjenja koji nastaju kao rezultat različitih aktivnosti.

Prema porijeklu izvori aerozagađenja mogu se podijeliti na:

- *Prirodne ili geogene* izvore aerozagađenja
- *Vještačke ili antropogene* izvore aerozagađenja (stvorene ljudskom djelatnošću)

Prirodni ili geogeni izvori aerozagadženja

Prirodni izvori aerozagađenja mogu biti različitog porijekla, npr.vulkani, šumske požare, termalni izvori i dr. (sl. br. 5).

- *Deflacija* (raznošenje zemlje i pijeska, što je posebno izraženo u pustinjama, polu-pustinjama, stepama itd.).
- *Vulkani* (pri jakim erupcijama izbacuju velike količine sitne i krupne prašine, ugljen-dioksida, sumpor-dioksida itd.).
- *Požari* (sagorijevanjem drvne mase oslobađaju se velike količine ugljen-monoksida, čađi, kancerogenih materija itd.).
- *Mineralni i termalni izvori*(oslobađaju ugljen-dioksid, sumpor-vodonik, metan itd.)
- *Kosmička prašina*
- *Okeani* mogu oslobađati ugljen-dioksid, ugljen-monoksid, sumporne okside, hloride itd.

Vulkani

Šumski požari

Termalni izvori

Slika br. 5 – *Prirodni izvori aerozagadženja* (www.google.ba/search)

Vještački ili antropogeni izvori aerozagadženja

U atmosferi mogu biti prisutni u velikom broju, a najveći emiteri su uređaji za rashlađivanje i zapaljena guma. Sumpor dioksid je uglavnom proizvod sagorijevanja fosilnih goriva (uglja), a otrovna jedinjenja azota najviše nastaju u energetskim postrojenjima i automobilskim izduvnim

gasovima. Ugljen monoksid je jedan od najrasprostranjenijih atmosferskih zagađivača, a njegovi glavni izvori su motorna vozila, sagorijevanje čvrstih, tečnih i gasovitih goriva i industrijski procesi.

Vještački izvori aerozagađenjanastaju kao posljedica čovjekove aktivnosti (sl.br.6). Oni se dijele na dvije grupe:

1. *Pokretne (mobilne)*
2. *Nepokretne (stacionarne)*

Pokretni izvori aerozagadenja

Aerozagađenje lako se može prenijeti na velika rastojanja od mjesta izvora. Prostor koji se može zagaditi (medijumi zagađenja) zavisi od: brzine rasprostiranja (difuzije) zagađenog vazduha i brzine sedimentacije (taloženja) zagađujućih materija. Faktori koji utiču na transport i difuziju zagađenih supstanci u vazduhu su: vazdušna strujanja (vjetrovi), vazdušne turbulencije, termička struktura atmosferskih slojeva, visina dimnjaka, temperature i brzine otpadnih gasova na izlazu dinjaka, mogućnost samoprečišćavanja atmosfere itd.

Razvoj saobraćaja utječe i na smanjenje korisnih poljoprivrednih površina,a saobraćajna mreža zauzima sve više životnog prostora i istovremeno utječe na kvalitet okoliša zagađujući vazduh, vodu i tlo. Smatra se da oko 60% ukupnog svjetskog zagađenja potiče od sagorijevanja goriva u motorima automobila (sl. br. 6).

Saobraćajna prevozna sredstva

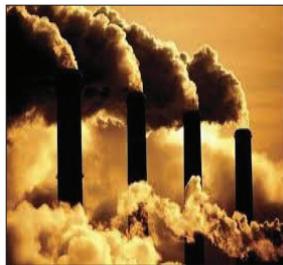
Slika br.6- *Pokretni izvori aerozagadenja*
(www.google.ba/search?q=saobracajna+prevozna)

Nepokretni izvori aerozagadenja

U nepokretne izvore aerozagađenja (sl.br.7) ubrajamo:

1. Industrijski objekti
2. Termoelektrane
3. Toplane
4. Energane

5. Kućna ložista

Industrijski objekti

Termoelektrane

Toplane

Slika br. 7 - Nepokretni izvori aerozagađenja (www.google.ba/search?q=toplana&source)

Uzročnici narušavanja kvaliteta okoliša

Okoliš je površinski dio Zemlje gdje se međusobno prožimaju litosfera, atmosfera, hidrosfera, biosfera i pedosfera, kao i ljudskim radom izmijenjeni prirodni ili izvorni krajolici. On ima svoj kapacitet, tj. sposobnost da u određenom vremenu primi određenu količinu neke tvari koja neće štetno djelovati na njegov kvalitet. „Ukoliko se okolišu dodaju tvari u većoj mjeri nego što su njegove mogućnosti samopročišćavanja, tada govorimo o narušavanju kvaliteta okoliša. Upotreboru vatre počeo je prvi negativan utjecaj čovjeka na okoliš koji je nastavljen iskorištavanjem ruda i energenata, industrializacijom, urbanizacijom, porastom broja stanovnika, razvojom saobraćaja i porastom životnog standarda“ (Župančić, 2015: 121).

U osnovne uzročnike poremećaja kvaliteta životne sredine ubrajam se: urbanizacija, industrijalizacija, saobraćaj, poljoprivreda i zaostale mine iz posljednjeg rata. Svaki od uzročnika dovodi do zagađenja vazduha, vode ili tla.

- *Urbanizacija* kao masovni proces u savremenom društvu, dovodi do usurpacije kvalitetnih poljoprivrednih površina. Naime, svi veći gradovi šire se na produktivnom tlu, u riječnim dolinama i kotlinama.
- *Saobraćaj* je također jedan od uzročnika poremećaja kvaliteta životne sredine i to ne samo zbog sagorijevanja goriva, nego i zbog toga što saobraćajnice usurpiraju plodno zemljište, a buka koju stvaraju saobraćajna sredstva negativno utječe na zdravlje ljudi.
- *Obrada poljoprivrednih površina* uz prekomjernu upotrebu hemijskih sredstava za zaštitu bilja i uništavanje korova može biti veoma štetna za zdravlje ljudi i životnu sredinu.
- *Industrija* posebno ona koju nazivano „prljava industrija“ (hemijska, metalna i dr.)ima veliki utjecaj na kvalitet vazduha, vode i tla, a time i na kvalitet života uopće.

Utjecaj industrije na okoliš

Industrija i prostorni razmještaj industrijskih grana uveliko utječu na stanje i kvalitet okoliša. Područja s većom koncentracijom crne i obojene metalurgije, hemijske industrije građevinskog materijala imaju velika zagađenja zraka, vode i tla koja utječu na smanjenje kvaliteta život.

Hemijska industrija je grana industrije koja hemijskim putem prerađuje biljne, životinjske i mineralne sirovine, kao i razne otpatke. Imala je izuzetno širok spektar delovanja i obuhvatnu granu industrije, služeći se njihovim sirovinama. Hemijska industrija, posebno teška, veliki je zagađivač životne sredine (sl. br. 8). Ona obuhvata emisiju najviše toksičnih materija, prvenstveno amonijaka, hlorovodonika, fosforne kiseline, metanola, toluena, sumporne kiseline, sumpor-monooksida, metiletetil-ketona, hlorova, metilen-hlorida i trihloretana.

Slika br. 8 - *Hemijska industrija* (www.google.hr/search?q=hemijska+industrija)

Nafta (lat. petroleum) je tamna i viskozna tekućina koja se nalazi u sedimentnim slojevima Zemlje, a po hemijskom sastavu je smjesa velikog broja ugljikovodika i manje količine anorganskih spojeva. Pri preradi nafte u rafinerijama velike količine sumpornih i ugljikovih spojeva dospijevaju u atmosferu i znatno onečišćuju zrak.

Naftni derivati koriste se kao gorivo za prijevozna sredstva, za proizvodnju asfalta, plastike, pesticida, boja, sintetičkih vlakana i mnogih drugih čovjeku prijeko potrebnih stvari. Upravo zbog sveobuhvatnosti upotrebe „*crnog zlata*“, a ponajprije načina dobivanja, prerađivanja te transporta derivata prisutan je i stalni rizik od onečišćenja okoliša. Naftni derivati u današnje vrijeme jedan od najznačajnijih zagađivača okoline (sl. br. 9).

Slika br. 9 -*Rafinerija nafte*(www.google.ba/search?q=rafinerija+nafte)

Ugalj onečišćuje zrak pri samom vađenju (uz nalazišta), ali i sagorijevajući u termoelektranama, pri čemu nastaju plinovi koji sadrže sumporne i dušikove spojeve, koji štetno djeluju na živi svijet, a izazivaju i jaku koroziju. Što se tiče energetskih sirovina, potrošnja uglja predstavlja veliki problem. Njegovim sagorijevanjem nastaju velike količine šljake i pepela, sumpornih i azotnih jedinjenja, što zagađuje životnu sredinu. Međutim, vazduh iznad mnogih gradova je danas mračan i sumoran, a horizont nestaje u izmaglici (sl. br. 10).

Slika br. 10 – *Sagorijevanje uglja zagađuje okoliš*(www.google.hr/search)

Posljedice narušavanja kvaliteta okoliša

Promjene koje mogu nastati kao posljedica narušavanja kvaliteta okoliša su brojne i raznolike. Očituju se u pojačanoj emisiji štetnih plinova i onečišćenju vazduha, pojavi smoga, ozonskih rupa, efekta staklenika, kiselih kiša, smanjenju zaliha čiste i pitke vode, smanjnju količine i kvaliteta obradivih površina, prekomjernoj i nekontroliranoj sjeći šuma te smanjenju biljnih zajednica i životinjskih vrsta. Te negativne promjene odnose se na povećanu potrošnju kisika, ispuštanja štetnih (otrovnih) plinova u vazduh kao i čvrstih čestica čađi, prašine i slično.

Smog

Najočigledniji oblik zagađenja vazduha je smog koji nastaje kao rezultat sagorijevanja uglja i drugih goriva. Predstavlja mješavinu magle,

dima, čađi, prašine i negativno utječe na okoliš i zdravlje ljudi (sl.br.11). „Usljed slabe provjetrenosti dolinsko-kotlinskih područja u njima se vrlo često javljaju magle, u kojima se skuplja velika količina zagađenog zraka – smoga“ (Bećirović, i sar., 2019: 131). Smog najčešće nastaje pri pojavi temperaturnih inverzija koje nastaju u kotlinama za vrijeme hladnih zimskih noći. U ovom periodu u vazduhu dospije veća količina sumpordioksida i čestica čađi, a vodena para izdvoji se kao magla te se tako formira smog koji štetno djeluje na zdravlje ljudi. Smog je karakterističan za mnoge velike gradove.

Slika br. 11 – *Smog u gradovima* (www.google.ba/search)

Kisele kiše

Ako ispušteni štetni plinovi (azotni, ugljikovi i sumporovi oksidi) u atmosferu dođu u kontakt s vodenom parom, mogu obrazovati kiseline. Ove kiseline s padavinama, snijegom, ledom, a najčešće kišom, dospijevaju na tlo u obliku popularno nazvanih „kiselih kiša“. Uzroci nastanka kisele kiše nisu sasvim jasni. U nekim područjima uzrok su dušikovi oksidi, u drugima sumporovi oksidi, koji nastaju izgaranjem ugljena ili naftnih derivata, primjerice u termoelektranama, automobilskim motorima te u postrojenjima za dobivanje i pročišćavanje željeza, a s vodenom parom iz zraka stvaraju dušičnu, odnosno sumpornu kiselinu.

Kisela kiša ima neuobičajenu kiselost i djeluje štetno na biljni i životinjski svijet, kao i na građevinske objekte. Kisele kiše, koja sve više ugrožava biljni i životinjski svijet (a time djelimično egzistenciju i zdravlje ljudske populacije) se definiše kao atmosferski talog koji ima pH-vrijednosti manje od 5.6. Njihova pojava je rezultat industrijskog zagađenja, koje u vodi, iz koje nastaje kiša, nosi male količine kiselih sastojaka kao što je sumporna kiselina. Posljedica kiselih šumaje „*umiranje šuma*“ jer kiše nagrizaju stablo i drvo gubi lišće. One posebno ugrožavaju crnogorično drveće (jelu) jer se njihove iglice na proljeće ne mogu obnoviti. Bjelogorične šumesu otpornije jer izgubljeno lišće tokom zime i jeseni na proljeće zamjenjuje novo (sl.br.12).

Slika br. 12 – Kisele kiše(www.google.ba/search?q=kisele+kiše&sa)

Efekat staklene bašte

Kao treći negativan učinak ispuštanja štetnih plinova u atmosferu pojavljuje se opasnost od prekomernog zagrijavanja planete. Ova pojava naziva se „efekat staklene bašte“ (sl.br.13).

Naime, ispušteni štetni plinovi, u prvom redu ugljendioksid, iznad površine zemlje stvaraju jedan sloj koji ne dozvoljava da toplota koja nastaje u procesu protoka energije kroz ekosistem odlazi u kosmos. Promjena hemijskog sastava atmosfere dovela je do toga da, umjesto da propušta toplotu odbijenu s površine, atmosfera počinje da zadržava odbijenu toplotu. Na ovaj način se cijela atmosfera sve više zagrijava i dovodi do tzv. globalnog zagrijavanja, koje bi za posljedicu imalo promjenu klime, a samim tim i promjenu flore i faune na cijeloj planeti.

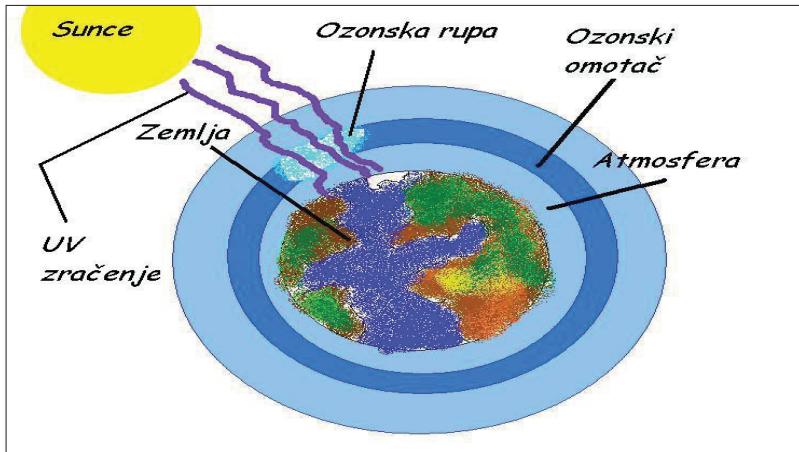

Slika br.13– Efekat staklene bašte(www.google.ba/search?q=efekat+staklene+baste)

Ozon i ozonske rupe

Veliku opasnost za čovječanstvo danas predstavljaju manja količina ozona u atmosferi koji štiti Zemlju od prejeranog ultraljubičastog zračenja. Ozon je bezbojan gas, hemijski vrlo aktivan, reaguje s mnogim drugim

supstancama. Pri površini Zemlje štetan je za biljni i životinjski svijet. S druge strane on apsorbuje štetnu komponentu sunčevog svjetla, poznatu kao "ultraljubičasto B", ili "UV-B". Visoko iznad površine tanak sloj ozona upija UV-B zračenja i tako štiti živa bića na Zemlji. Pri proizvodnji plastičnih masa, raspršivača i rashladnih uređaja u atmosferu dospijeva aeropolutant hlorfluorougljik (CFC) poznatiji kao freon. Na većim visinama u atmosferi pri hemijskim reakcijama klorova i ozona (O_2) sloj ozona postaje sve tanji i nastaju ozonske rupe koje su danas najizraženije iznad Arktika, Antarktike i sjeveroistočne Australije (sl.br.14).

Slika br.14 – Ozonske rupe(www.google.ba/search?q=ozonski+omotač)

Ozonske rupe nastaju uslijed prevelike i nekontrolisane upotrebe freona, odnosno gasova koje oslobađaju proizvodi u obliku sprejeva, kao što su dezodoransi, farbe, lakovi itd.

Naime, molekuli freona, tačnije hlorofluorokarbona, razbijaju molekule ozona (O_3), od kojih je građen ozonski omotač, koji štiti Zemlju od štetnog UV zračenja, na molekule kiseonika (O_2) i atome kiseonika (O). Na taj način nastaju rupe u ozonskom omotaču, propuštajući štetne UV zrake na Zemlju.

Aktivne i pasivne metode zaštite okoliša

Zaštita okoliša je skup odgovarajućih aktivnosti i mjera kojima je cilj sprječavanje onečišćenja i zagađenja okoliša, sprječavanje nastanka šteta, smanjivanje i/ili otklanjanje šteta nanesenih okolišu te povrat okoliša u stanje prije nastanka štete. Opštim mjerama zaštite okoliša obezbjeđuje se zaštita kvalitete vazduha, kontrola zagađivanja vazduha i poboljšanje vrijednosti kvaliteta vazduha u područjima već kontaminiranog vazduha. Opštu grupu mjera zaštite vazduha od zagađenja, čine različiti postupci, prije svega vezani

za racionalizaciju sagorijevanja fosilnih i motornih goriva uz primjenu funkcionalnih uređaja za eliminisanje polutanata.⁴

Zaštita okoliša i zdrava životna sredina je trajan zadatak svih nas i budućih naših potomaka. On se ostvaruje uz primjenu aktivnih i pasivnih metoda.

Aktivne metode usmjeravaju se na totalnu zaštitu svih osnovnih elemenata životne sredine. One podrazumijevaju sagledavanje svih parametara životne sredine prije upotrebe datog prostora. Ovakve mjere i aktivnosti podrazumijevaju plansku urbanizaciju, industrijalizaciju i argarizaciju uz minimalna oštećenja geografske sredine. Pri planiranju životne sredine izbjegavaju se područja visokih rizika. Tako se industrijska postrojenja izmještaju izvan gradskih zona i iz dolinsko-kotlinskih područja. Pored toga, danas se u svijetu prelazi na bezotpadnu tehnologiju i sa veoma malim procentom zagađenja zraka, vode i tla.

U *pasivne metode* ubrajaju se sve one koje doprinose smanjenju zagađenja životne sredine od postojećih industrijskih postrojenja. Ovaj pravac zaštite podrazumijeva ugradnju filtera za prečišćavanje, ali i svih drugih mjera i aktivnosti stanovništva na uređenju svoje sredine.

Proizvođači su dužni da prate i kontrolišu toksične emisije u skladu sa zakonskim propisima i standardima.

Graditeljske djelatnosti po svojoj naravi bitno mijenjaju uslove prirodnih staništa te uzrokuju više ili manje nepoželjne učinke na cijelokupan živi svijet. Kako bi se zaštitili prirodni ekosistemi od dalnjih nepoželjnih promjena, pa u određenim okolnostima i poboljšalo sadašnje stanje te očuvao okoliš i obnovljiva prirodna bogatstva za buduće naraštaje, nužno je graditeljske zahvate uskladiti sa zaštitom okoliša i održivim razvojem.

Takvim se djelovanjem pridružujemo naporima UN-a koji su u težnji očuvanja okoliša prihvatali načelo tzv. „održivog“ razvoja. To je razvoj koji predviđa korištenje postojećih prirodnih izvora u mjeri koja bi omogućila da i buduće generacije imaju istu mogućnost korištenja prirodnih izvora, odnosno razvoja, kao i sadašnje. Zaštita i očuvanje okoliša nužan je uvjet ne samo održivog razvoja, već na mnogim dijelovima Zemlje i jednostavnog preživljavanja ljudske zajednice.

Zaključak

Čovjek je dio životne sredine i njen najveći zagađivač. Oblikuje životnu sredinu prema svojim potrebama degradirajući joj kvalitet. Preuslov

⁴Polutant je generalno, svaka supstanca unesena u okoliš koja ima negativan uticaj na resurs. Preuzeto 27. decembra 2022. sa <https://www.xn--rjenik-k2a.com/Polutant>

za dobro zdravlje je čista i harmonična životna sredina u kojoj fizički, socijalni i estetski faktori imaju podjednak značaj. Čovjek je izložen raznim faktorima životne sredine preko vazduha, vode, hrane i kontaktom preko kože.

Istakli smo da je evolucija dugotrajan proces mijenjanja i prilagođavanja, međutim intervencijom čovjeka te promjene su brze i sa nepoželjnim posljedicama po činioce životne sredine tako da su te promjene negdje i nepovratne. Bez obzira na sve mjere koje su razne zemlje svijeta preduzele radi sprječavanja posljedica zagađenja, i dalje se gušimo u oblaku otrovnih materija koje smo sami stvorili. Danas smo prisiljeni suočiti se s posljedicama takvog nekotrolisanog razvoja kojem se itekako može predvidjeti kraj jer resursa je na Zemlji sve manje, zagađenje je sve veće, a ljudska pohlepa raste eksponencijalno.

Čovjek je neracionalnim i bahatim odnosom prema okolišu u kojem živi doveo u pitanje sam opstanak vlastite vrste, a priroda nas posljednjih godina i sama na to opominje. I zbog toga, promjenu ne treba nuditi. Promjenu treba napraviti. A za to je sada pravi trenutak i krajnje vrijeme, jer ako sve zemlje svijeta ne budu zajedno brinule o Zemlji, vrlo brzo će se čovječanstvo naći pred najtežim zadatkom od svog nastanka –KAKO PREŽIVJETI???

Literatura

1. Bećirović, A., Hodžić, E., Bajraktarević, S., i Sulejmanović, A.(2019). *Geografija*. NAM Tuzla; 129-132.
2. Crnogorac, Č., i Spahić, M. (2012). *Osnove geoekologije*. Banja Luka: „ARTPRINT“, str.120.
3. Carter, N.(2004). *Strategija zaštite okoliša*, Zagreb.
4. Herceg, N.(2013). *Okoliš i održivi razvoj*, Grafotisak, Grude.
5. Kojević, M., (2017). *Utjecaj aerozagađenja na zdravlje i mjere zaštite*,Zavod za javno zdravstvo F BiH.
6. Pantelić, M. (2007). *Ekologija i zaštita životne sredine*, Čačak.
7. Župančić, G.(2015).*Geografija*. Sarajevo. Nova Dječija knjiga, str.121.
8. <https://sh.wikipedia.org/wiki/Aerozaga%C4%91enje>
9. <https://www.google.ba/search?q=ozonski+omotač&source=lnms&sa>
10. https://hr.wikipedia.org/wiki/Za%C5%A1titna_ekologija
11. <https://www.google.ba/search?q=saoobraćaj+zagađivač+vazduha&noj=1&tbo>
12. <https://www.google.ba/search?q=mjere+zaštite+okoliša&rlz=1C1AOHY>
13. https://hr.wikipedia.org/wiki/Zaštita_okoliša
14. <https://www.zastita.eu/strucni-clanci/ciljevi-i-nacela-zastite-okolisa-126>
15. www.unizd.hr/portals/4/nastavni_mat/2.../zastita.../zastita_okolisa

16. <https://zivotnasredinabynatasa.blogspot.ba/2015/10/zagaivanje-vazduha.html>
17. <https://www.google.ba/search?q=industrija&noj=1&source=lnms&sa>.

Abstract: This paper defines the concept and the beginning of industry, the development of technology, and how their development affected the environment. Most attention is paid to the study of the impact of industrialization on human health and the environment, the development of awareness of sustainable development, and the development of strategies for the preservation of natural resources.

Since the appearance of the first forms, life on Earth has been in complete harmony with the environment in which it arose. By conquering new spaces, man changes them and gives them a different look. In the first stages of human development, the changes and impacts were small and insignificant, while in the later stages these changes become deeper and more permanent, while encompassing the global ecosystem.

For this reason, in the last thirty years, numerous conventions have been adopted in the field of environmental protection. Special emphasis is placed on the protection of air, water and land from pollution. There are two facts that we must be aware of at all times. The first is that man can survive without industrial globalization, without economic progress, and without industrial development, but he cannot survive without air. And the second fact is that, although all of us humans are aware of it, we still continue to destroy our planet, and this is especially reflected in the mixture of gases that we inhale every day.

Key words: air pollution, environment, industry, smog, ozone holes, remediation.

Doc. dr Željko Petrović¹

OGRANIČENJA I ZABRANE NAČINA RATOVANJA S OBZIROM NA SVOJSVTO OBJEKTA

Apstrakt: Međunarodno humanitarno pravo ima za cilj da ograniči i zabrani određene načine ratovanja. Određena pravila ratovanja postojala su još u starim vremenima i proizilazila su vojničke časti i morala. Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do intezivnog razvoja pravila koja se odnose na ograničenja u pogledu načina ratovanja, odnosno zaštite civilnih objekata. Napadi na civilne objekte najčešće kao posljedicu imaju i stradanje civilnih lica što je nedopustivo prema savremenom međunarodnom pravu. Postoji problem razlikovanja, razgraničenja vojnih i civilnih objekata u savremenim uslovima ratovanja. Rat je dobio totalni karakter u kome su se u ime vojne potrebe počeli napadati civilni objekti od značaja za ratni napor, kao što su industrijska postrojenja, saobraćajna središta, pa i stambeni blokovi. Međunarodno humanitarno pravo sa jedne strane pruža jaku zaštitu civilnim objektima i civilnim licima, dok je sa druge strane praksa prilično drugačija. Rad se bavi ograničenjima i zabranama koja postoje u pogledu načina ratovanja s obzirom na svojstvo objekta, kao i da se utvrdi domaćaj tih ograničenja i zabrana te njihovo poštovanje u praksi. Rad će da utvrdi i same ciljeve ograničenja i zabrana s obzirom na svojstvo objekta i njihov domaćaj u budućnosti.

Ključne riječi: rat, međunarodno pravo, objekti, zone, konvencije.

Uvod

U dosadašnjem razvoju međunarodnog humanitarnog prava postoji tendencija ograničavanja i zabrane određenih načina tj. postupaka i metoda u vođenju rata. Kao što strane u sukobu nemaju neograničeno pravo izbora sredstava ratovanja, tako nemaju pravo izbora načina ratovanja. Od davnina se poštovalo načelo da se data riječ u ratu mora poštovati, bez obzira što je ona data neprijatelju, naročito ako je u pitanju uslovna predaja, prekid vatre i sl. Ratna pravila su istakla zabranu ratovanja koja se kose sa vojničkim moralom i časti. Mnoštvo drevnih tekstova, kao što su Mahabarta, Biblija,

¹Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije, Sveučilište Hercegovina, Mostar, e-mail: petroviczh@yahoo.com

Kuran, sadrže pravila koja pozivaju na poštovanje neprijatelja. Tako Vikajet spis sačinjen krajem 13. vijeka, na vrhuncu arapske vladavine Španijom, sadrži kodeks pravila ratovanja.

Vlade zaraćenih država na početku Drugog svjetskog rata su se obavezivale da će poštovati civilne objekte koji su zaštićeni po međunarodnom humanitarnom pravu. Ruzvelt je 1939. godine uputio poziv vladama Francuske, Velike Britanije, Njemačke, Italije i Poljske koje su se na osnovu njega javno izjasnile, da ako bude uvučene u rat, da će voditi vojne operacije tako da zaštite civilno stanovništvo, kao i civilne objekte. Međutim, Drugi svjetski rat je bio klasični primjer velikog stradanja civila i ogromnih razaranja civilnih objekata, koji su imali za cilj slabljenje morala stanovništva i pritisak na vlade drugih država da popuste pred drugom ratujućom stranom (Perazić, 1966: 161). Kroz čitavu istoriju ratovanja može se primjetiti da su se zaraćene strane koristile raznim ratnim lukavstvima, metodama, načinima ratovanja kako bi ostvarile ratni uspjeh, tako da je postojala potreba ograničavanja i zabrane određenih postupaka koji bi se smatrali nedozvoljenim, a sve u cilju dovođenja određenog reda u sam rat i zaštite određenih lica i objekata. Tako su sama ratna pravila vodila računa o poštovanju nekih ljudskih prava prije nego što su ona i zagarantovana na opšti način.

Međunarodno humanitarno pravo uvodi uglavnom bezuslovne zabrane načina ratovanja, dok u određenim slučajevima te zabrane su uslovljene zahtjevima vojne potrebe. Vojna potreba predstavlja jako važno pitanje u teoriji i praksi međunarodnog humanitarnog prava. Ona predstavlja posebne osnove za neprimjenjivanje nekog međunarodnog pravila u cijelini ili djelimično, koji mogu nastati kada bi neka strana u sukobu utvrdila da bi njen primjena bila iz političkih, vojnooperativnih ili drugih sličnih razloga, otežana ili onemogućena (Jončić, 2003).

Zabrane koje se odnose na načine ratovanja prvenstveno imaju za cilj da zaštite:

- civile i civilne objekte;
- sve druge objekte koji nisu vojni;
- kulturna dobra;
- sanitetske objekte koji nisu vojni;
- objekte civilne zaštite;
- objekte i instalacije koje sadrže opasne sile;
- prirodnu okolinu.

Poznati izraelski pravnik Joram Dinštajn između ostalog navodi da se ovim zabranama posebno treba pružiti zaštita:

- sanitetskog i vjerskog osoblja, sanitetskih jedinica i vozila, sanitetskih ustanova, zgrada, materijala, brdova, bolnica i sanitetskih vazuhoplova;
- civila zatečenih na okupiranoj teritoriji;
- civila koji su pogodjeni neprijateljskim vojnim operacijama, civilnih objekata, objekata nužnih za opsatanak civilnog stanovništva, instalacija koje sadrže opasne sile;
- organizacija za civilnu zaštitu;
- Međunarodni komitet Crvenog krsta, nacionalna društva Crvenog krsta i druge humanitarne organizacije;
- oznaka Crvenog krsta i drugih sličnih znakova;
- kulturnih dobara i vjerskih objekata;
- prirodne okoline.

Vojni i civilni objekti

Međunarodno humanitarno pravo dozvoljava samo napade na vojne objekte, dok su nevojni odnosno civilni objekti zaštićeni. Ovo pravilo proizilazi iz opštih načela međunarodnog humanitarnog prava.

Međutim postoji problem razlikovanja, razgraničenja vojnih i civilnih objekata u savremenim uslovima ratovanja. Danas vojni uspjeh jedne strane zavisi od mnogih faktora, tako da više nije odlučujući ljudski faktor, nego odlučujuću ulogu ima i ekonomski potencijal, koji predstavlja oslonac, izvor za podmirivanje ratnih potreba. Upravo zbog toga napadači proširuju pojam vojnog objekta, tako da nastoje da unište sve privredne kapacitete, infrastrukturu protivnika, kako bi ga savladali (Obradović, 1997).

Problem razgraničavanja vojnih i civilnih objekata danas se javlja i zbog same modernizacije u naoružanju i usavršavanju ratne tehnike. Nekada su se ratovi vodili samo na linijama fronta i vojni objekti su se jasno mogli utvrditi jer su služili isključivo u vojne svrhe. To su bile razne vojne kasarane, utvrđenja, bunkeri itd. Dok su svi objekti iza fronta bili civilni i tadašnjim oružjem nisu se mogli ni napadati i zbog same svoje daljine. U dvadesetom vijeku rat je dobio totalni karakter i izgubila se razlika između fronta i pozadine, jer su se u ime vojne potrebe počeli napadati civilni objekti od značaja za ratni napor, kao što su industrijska postrojenja, saobraćajna središta, pa i stambeni blokovi. Neki od ovakvih napada, kao što je sistematsko rušenje gradova da bi se zastrašilo i demoralisalo stanovništvo, imali su i teroristička obilježja.

Haški pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907. godine zabranio je napadati ili bombardovati bilo kojim sredstvom nebranjene gradove, sela, naselja ili zgrade. Iz ove definicije vidi se šta je tada smatrano civilnim objektom. Izraz nebranjeno mjesto predstavlja je tada nevojni

odnosno civilni objekat. Dok su se sva branjena mjesta mogla napadati. Pravilnik je nalagao vojnog komandantu da prije napada bombardovanjem obavijesti o tome lokalne vlasti protivnika, izuzev ako situacija nalaže da se izvrši juriš. Prilikom bombardovanja mora se nastojati da se što više poštede zgrade koje služe za vjerske obrede, umjetnost, nauku, dobrotvorne svrhe, istorijski spomenici, bolnice, sabirališta ranjenika i bolesnika, ali pod uslovom da se u to vrijeme nisu upotrijebili u vojne svrhe. Pravilnik ne sadrži definiciju vojnog objekta, već nabraja objekte koji su nevojni, odnosno civilni na indirekstan način. Međutim pod uslovom su civilni ako se ti objekti ne koriste u vojne svrhe.

Konvencija o bombarđovanju od strane pomorskih snaga u vrijeme rata iz 1907. godine, zabranjuje pomorskim snagama da bombarduju nebranjene luke, gradove, sela, naselja ili zgrade, odnosno bilo koje mjesto zato što se pred njegovom lukom nalaze automatske podmorske kontaktne mine, a dozvoljava da se to čini prema vojnim utvrđenjima, vojnim ili pomorskim ustanovama, skladištima oružja ili ratnog materijala, radionicama i instalacijama koje mogu biti korištene za potrebe neprijateljske mornarice ili vojske, kao i ratnim brodovima koji se nalaze u luci. Konvencija jasnije određuje vojne objekte koji su zakoniti cilj napada i ne oslanja se na svojstvo objekta da li je branjen ili ne. I ova konvencija ne sadrži definiciju vojnog objekta. Zapovjednik pomorskih snaga ima obavezu da preduzima sve da se grad koji se napada pretrpi što manju štetu, ali neće snositi odgovornost za štetu koja se nehotično nanese. Izuzetak je u slučaju ako se nakon izričitog poziva lokalne vlasti odbiju da pokore rekvizicijama u namirnicama neodložno potrebnih pomorskih snagama, ali takav izuzetak nije dozvoljen zbog neplaćanja novčanih kontribucija. Takođe postoji kao i kod Haškog pravilnika obaveza prethodnog upozorenja lokalnih vlasti i zaštita vjerskih, kulturnih, zdravstvenih objekata, izuzev ako sene koriste u vojne svrhe.

Ta prva pravila favorizuju napadača i daju prednost strani koja napada. To je i bilo logično jer su ta pravila nastajala u vremenu kada je princip vojne potrebe imao veću snagu od principa humanosti. Tek kasnije kodifikacijom, iće se u pravcu maksimalnog ograničavanja vojne potrebe, odnosno jačanja položaja i zaštite civila i civilnih objekata.

Kasnije se zanemaruje da li se objekat brani ili ne, već ističe se da li je vojni ili civilni. Poslije Prvog svjetskog rata pokušava se jasnije odrediti šta sve spada u vojni objekat.

Nacrt pravila vazdušnog rata iz 1922. godine propisuje zabranu bombardovanja iz vazduha s ciljem rušenja ili oštećenja privatne imovine bez vojnog karaktera, odnosno da je vazdušno bombardovanje samo dozvoljeno kada je upereno protiv vojnih objekata, odnosno objekata čije bi totalno ili

djelimično uništenje značilo za zaraćenu stranu čistu vojnu korist. U ovom nacrtu navedena je lista vojnih objekata protiv koji se može vršiti bombardovanje. Ali ovaj nacrt nikad nije prihvaćen kao međunarodna konvencija.

Na osnovu iskustava iz Španskog građanskog rata, Skupština Društva naroda je 1938. godine donijela Rezoluciju u kojoj je istaknuto da je namjerno bombardovanje civilnog stanovništva nelegalno, objekti napada moraju biti identifikovani i civilno stanovništvo koje se nalazi u blizini mora biti pošteđeno. I Međunarodni komitet Crvenog krsta je posle Drugog svjetskog rata izašao sa Nacrom pravila o ograničenoj opasnosti kojoj je izloženo civilno stanovništvo u slučaju rata. Nacrt ističe da vojni objekat je onaj objekat koji ima opšte priznat vojni značaj, ali i kao takav, ne može biti napadnut ako njegovo rušenje ne donosi nikakvu vojnu korist (Vučinić, 2006: 186).

Dopunski protokol I iz 1977. godine, nameće obavezu stranama u sukobu da u svako doba prave razliku između civilnih i vojnih objekata. Vojne objekte definiše kao objekte koji po svojoj prirodi, lokaciji, namjeni ili korištenju uspješno doprinose vojnoj akciji i čije potpuno ili djelimično uništenje, zauzimanje ili neutralizacija u uslovima koji vladaju u to vrijeme, daju određenu vojnu prednost. Ostali objekti se smatraju civilnim i ne smiju se napadati, a u slučaju sumnje da se neki civilni objekat koristi u vojne svrhe, smatraće se da se ne koristi na taj način.

Međunarodno humanitarno pravo sa jedne strane pruža jaku zaštitu civilnim objektima i civilnim licima, dok je praksa prilično drugačija. Međutim kako i Žan Žak Russo kaže „*rat, međutim, ne daje nikakvo pravo koje ne bilo potrebno za njegovu svrhu*“ (Ruso, 1949: 14).

Međutim i danas postoji veliki problem obezbjeđivanja zaštite civilnim objektima i civilnom stanovništvu. U svakom ratu i svakoj državi sva privreda je usmjerena da radi prvenstveno za vojne potrebe. Od ekonomskog potencijala države zavisi snabdijevanje vojske, kvalitet dostave naoružanja itd. Savremeni rat danas se vodi tako da se protivnik iscrpi dugotrajnim borbama i razaranjem. Zato se javlja problem razlikovanja borca i civila, vojnog i civilnog objekta. Sa jedne strane većina objekata se može angažovati za potrebe vojske te se smatrati vojnim što je u praksi i slučaj.

Činjenica je da civili u znatno većem broju stradaju u ratovima i civilni objekti se masovno uništavaju upravo zbog povezanosti civilnog i vojnog sektora i činjenice da su za potrebe vojske angažovane sve snage države.

U stvarnosti vojni objekti mogu biti svi oni objekti gdje se obavlja neka djelatnost koja može da se koristi u vojne svrhe, a vojnici su ne samo na frontu nego i u pozadini. Međunarodnim humanitarnim pravom data je samo sigurna zaštita licima koja se nalaze u zonama imjesta bezbjednosti dok su svi ostali civili u ratu nesigurni. Totalnost savremenog rata, nova oružja tipa nuklearnog, ne poznaju razlike između civilnih i vojnih objekata, civila i vojnika. Sa stanovišta međunarodnog humanitarnog prava nije sporno da se razlikuju vojni i civilni objekti, ali je problem ko će u savremenom ratu odrediti tu granicu. Međunarodno humanitarno pravo mora očuvati tu granicu kao opštepriznatu i ovo načelo razlikovanja civilnih i vojnih objekata nalazi se u svim kodeksima (Perazić, 1966: 161-162).

U savremenim uslovima je došlo kako do evolucije u oblasti naoružanja tako i evolucije u oblasti vojne strategije. Vojni objekat je danas dobio znantno šire značenje, tako da se napadaču ostavlja mogućnost širokog tumačenja pojma vojni objekt. Praksa je pokazala da sve ono što doprinosi ratnom naporu, na određen način predstavlja vojni objekat i to široko primjenjuju države koje vrše agresiju kako bi našle opravdanje za svoje postupke koji se često kose sa međunarodnim humanitarnim pravom. Ovome doprinose i nepotpunosti u oblasti propisa koji regulišu ovu oblast, ali i nespremnosti određenog kruga država kojima odgovara ovakvo stanje da pristupe jednoj široj i sveobuhvatnijoj regulaciji ove oblasti.

Međutim u dosadašnjoj praksi i stavovima ispoljenim u doktrirarnim radovima i određenim pravnim dokumentima unutrašnjeg karaktera vojnim objektima se smatraju:

- Položaji, uređaji ili objekti koji posjeduju redovne oružane snage ili druge oružane formacije obrazovane radi učestvovanja u neprijateljstvima, podrazumjevajući tu i njihove pomoćne i dopunske dijelove, kao i lica koja, iako se nalaze u sastavu tih snaga i formacija, aktivno učestvuju u ratnim operacijama, kao i objekti namjenjeni za vođenje borbe;
- uređaji, objekti ili druga postrojenja vojnog karaktera, kao što su kasarne, utvrđenja, vojna ministarstva ili druge vojne komande ili ustanove;
- skladišta naoružanja ili intedanska skladišta, kao što su vozni parkovi, skladišta oružja, municije i vojne opreme;
- vazduhoplovni uređaji i postrojenja, uređaji i postrojenja vojnopolomskih baza;
- industrija od bitnog značaja za vođenje rata i to:
 - industrija namjenjena za proizvodnju naoružanja;
 - industrija namjenjena za proizvodnju specifičnih vojnih sredstava i materijala kao što su transportna sredstva, sredstva veze, materijalna sredstva, oprema i dr.;

- fabrike, uređaji i postrojenja, odnosno proizvodni centri neophodni za vođenje rata kao što su metalurška, mašinska i hemijska industrija, rudnici namjenjeni vojnim potrebama i dr.;
- uređaji i postrojenja koji sačinjavaju ogledne centre ili centre za naučna istraživanja vojnog karaktera ili su namjenjeni vojnim potrebama (Vučinović, 2006: 191).

Bez obzira na napore međunarodnog humanitarnog prava da pruži zaštitu civilnim objektima i stvarnosti koja je drugačija, ne treba zaboraviti činjenicu da je rat sam po sebi nehuman, ali se zabranom određenih vojnih aktivnosti želi spriječiti pretjerana nehumanost, svirepost i podmuklost u izvođenju vojnih operacija (Atanacković, 1987: 53). Time se rat koji je po svojoj prirodi nehuman, nastoji humanizovati koliko je to moguće, a time i smanjiti stradanja i uništenja koja su pratilja svakog rata.

Napadi bez izbora cilja

Dopunski protokol zabranjuje napade bez izbora cilja. On napadima bez izbora cilja podrazumijeva:

- napadi koji nisu usmjereni na određeni vojni objekt;
- napadi prilikom kojih se primjenjuje metoda ili se koristi sredstvo borbe koji ne mogu biti upravljeni na određeni vojni objekt;
- napadi prilikom kojih se primjenjuje metoda ili se koristi sredstvo borbe čije se djelovanje ne može ograničiti onako kako je predviđeno ovim protokolom;
- napadi od kojih se može očekivati da će izazvati usputne gubitke civilnih života, povrede civila, uništenje civilnih objekata ili kombinacija ovih djelovanja, koja bi bila nerazumno velika u odnosu na konkretnu vojnu prednost koja se predviđa.

U ratu se ne mogu izbjegći civilne žrtve, oštećenje i uništenje civilnih objekata, ali se ove žrtve i uništenja moraju svesti na najmanju mjeru (Avramov, Kreća, 2001). Takve žrtve i uništenja smiju da budu samo uzgredni i danas je njihov popularan naziv „kolateralne žrtve“ i „kolateralna šteta“. Zato su zabranjeni napadi usmjereni samo na civile i civilne objekte, kao i napadi bez izbora ciljeva. To su napadi kod kojih se ne vodi računa o prirodi ciljeva, kao i napadi na naselja i teritorije u kojima su vojni objekti pomiješani sa sličnim brojem civilnih. Međutim i tu je odlučujuća vojna potreba, jer je žrtvovanje civila zabranjeno samo ako je nesrazmjerno veliko u odnosu na konkretnu i neposrednu prednost (Dimitrijević, Račić, 2007: 335). Protokol zabranjuje zloupotrebe civila u svrhu da bi se protivnik onemogućio da napadom na vojne objekte ostvari vojnu prednost, odnosno kako bi se određena područja učinila imunim na vojne operacije. Ta

zloupotreba se sastoji u obezbjeđivanju prisutnosti civilnog stanovništva ili pojedinih kategorija civila u blizini vojnih objekata kako bi se zaštitili od napada odnosno kako bi se zaštitile vojne operacije. U korelaciji sa ovom je zabranom i obaveza sklanjanja civila i civilnih objekata iz okoline vojnih objekata. Odnosno zabrana lociranja vojnih objekata u okviru ili blizu gusto naseljenih zona.

Mjere opreznosti

Dopunski protokol predviđa obavezu da sukoobljene strane prije svakog napada preduzmu određene mjere opreznosti. Mjere opreznosti podrazumijevaju:

- prethodnu provjeru karaktera objekta, odnos da li je konkretan objekat vojni ili civilni;
- izbor adekvatnog sredstva i načina napada kako bi se izbjegli ili smanjili na minimum slučajni gubici života civila, povrede civila i oštećenje civilnih objekata;
- odustajanje od napada od koga se može očekivati da će uzrokovati slučajne gubitke civila, povrede civila, oštećenje civilnih objekata ili kombinaciju toga, koji bi bili nesrazmjerne veliki u odnosu na predviđenu vojnu prednost;
- prekidanje napada ako postane jasno da cilj koji je napadnut nije vojni ili da je obuhvaćen posebnom zaštitom ili da se može očekivati da će uzrokovati slučajne gubitke živote civila, povrede civila, oštećenja civilnih objekata ili kombinaciju toga, koji bi bili nesrazmjerne veliki u odnosu na predviđenu vojnu prednost;
- davanje upozorenja o planiranom napadu koji može ugroziti civilno stanovništvo, osim ukoliko to okolnosti ne dopuštaju;
- ako je moguće izbor između više vojnih objekata, pri čemu se može stići slična vojna prednost, za napad će se odabrati onaj objekat čije će uništenje uzrokovati najmanju opasnost za živote civila i civilne objekte.

Dozvoljeno je da vojni komandant, da bi izbjegao odgovornost, samo razumno predviđa, nije potrebno da je prednost stvarno postignuta. Vojni komandant mora samo da ispolji dovoljnu mjeru predrostrožnosti time što će se prije otpočinjanja napada uvjeriti da napad nije upravljen na civilna lica i civilne objekte, da se vodi tako da se izbjegnu ili svedu na minimum uzgredni civilni gubici. Vojni komandant je dužan da odustane odmah od napada kad zaključi da su gubici nesrazmjerne veliki. Ovaj zadatak je sve, samo ne jednostavan. Osnovni zahtjev koji on postavlja pred vojnog komadanta je da poznaje područje vojnih operacija, on ima obavezu da prikupi informacije o položaju vojnih ciljeva i okolnih civilnih objekata u tom području. Ukoliko postoji vjerovatnoća da će doći do pretjeranih civilnih gubitaka, napad se

mora opozvati odnosno suspendovati. Od komadanta se ne traži da učini nemoguće, odluke se moraju donijeti na osnovu tada raspoloživih informacija, a ne mogu se oslanjati na informacije koje stignu kasnije. U ovom slučaju se ipak, dosta traži od vojnih komadanata, jer u ratnoj stvarnosti postavlja se praktično pitanje kolika razaranja jesu ili nisu prihvatljiva u civilnom okruženju oko vojnih ciljeva. Ipak ovaj napor je vrijedan, jer je u pitanju preživljavanje stanovništva u savremenom ratu, a on ima ogroman razarački potencijal (Gaser, 1999: 72). U svakom slučaju mora se kada god to okolnosti dozvoljavaju da se civilno stanovništvo efikasno upozori.

Neki civilni objekti mogu se koristiti i u vojne svrhe tako da postoje određeni problemi prikom napada na njih i preduzimanja mjera opreznosti. Oni se nazivaju objektima dvostrukе namjene (*dual use*). Prosudjivati opravdanost napada na njih nije uvijek lako. Najčešće je riječ o mostovima, koji u normalnim situacijama služe za civilni saobraćaj, ali ih mogu koristiti i oružane snage te njihovo onesposobljavanje može izgledati vojnom potrebom, jer se nesumnjivo stiče određena vojna prednost. NATO snage su tokom intervencije protiv SR Jugoslavije 1999. godine pravdale mnoge svoje napade da su određeni civilni objekti spadali u tu kategoriju. Jedan od takvih napada je onaj na zgradu Radio televizije Srbije 23. aprila 1999. godine, u kome je poginulo 16 radnika te medijske kuće. Taj slučaj se našao pred Evropskim sudom za ljudska prava. Neki predstavnici NATO tvrdili su da su postrojenja televizije objekti dvostrukе namjene jer mogu da služe i za komuniciranje između vojnih jedinica. Dokazano je da u su u ovom slučaju vojne i civilne komunikacije bile razdvojene, čak i da nisu bile, vojnu potrebu bi zadovoljilo onesposobljavanje releja bez potrebe da se napadne redakcijska zgrada. Vjerovatniji su bili drugi izgovori koji su se tada čuli, prema kojima je predmet napada bila sama redakcija da bi se omeli propagandni programi koji su novinari televizije emitovali za građane Srbije. Ni ovakvo opravdanje nije nikako prihvatljivo jer je u toku oružanog sukoba propaganda protiv protivnika dozvoljena, a zabranjena je upotreba sile radi zastrašivanja i demoralisanja civilnog stanovništva. Sud se oglasio nenadležnim zbog toga što se po njegovom mišljenju djelo desilo na teritoriji neke od tuženih država (Dimitrijević, Račić, 2006: 336).

Protokol pored jedne opšte zabrane u pogledu civilnih objekata pruža zaštitu posebnim kategorijama civilnih objekata:

- objekti neophodni da bi civilno stanovništvo opstalo;
- građevine i instalacije koje sadrže opasne sile;
- prirodna okolina;
- kulturni objekti i hramovi.

Objekti neophodni za opstanak civilnog stanovništva

Dodatni protokol pod objektima neophodnim za opstanak civilnog stanovništva obuhvata: namirnice, poljoprivredne oblasti neophodne za proizvodnju hrane, žetvu, živu stoku, instalacije za pijaču vodu, zalihe i postrojenja za navodnjavanje. Zabranjeno je da se napadaju, uništavaju, uklanjanju ili čine nekorisnim ovakvi objekti sa namjerom da postanu nedostupni civilnim licima ili protivničkoj strani zbog značaja koji imaju za njihov opstanak, bez obzira na motiv. Ovi objekti ne smiju biti ni predmet represalija.

Da bi se smatralo da je došlo do povrede ovih odredbi, radnje koje se preduzimaju u tom pravcu moraju biti preduzete sa izričitom namjerom da se civilno stanovništvo liši vrijednosti koju ovi objekti imaju za njihov opsatank, bez obzira da li je motiv iznurivanje stanovništva glađu, njihovog iseljenje ili neki drugi motiv (Kaurinović, 2006).

Izuzetak postoji kada protivnička strana neke od ovih objekata koristi za:

- održavanje samo članova sopstvenih snaga;
- za direktnu pomoć vojnoj akciji, ali uz uslov da njihovo uništavanje, uklanjanje ili činjene nekorisnim nema za posljedicu lišavanje stanovništva hranom ili vodom, što bi uzrokovalo njegovo gladovanje ili ga nagnalo na iseljenje.

Takođe postoji mogućnost odstupanja zbog razloga imperativne vojne potrebe.

Objekti i instalacije koji sadrže opasne sile

Pretokol I pod objektima i instalacijama koji sadrže opasne sile podrazumijeva na prvom mjestu brane, nasipe i nuklearne elektrane za proizvodnju električne energije. To su objekti koji su po svojim svojstvima i namjeni opšteopasni. Ovi objekti ne smiju se napadati ni kada se koriste kao vojni objekti, ako bi napad na njih mogao izazvati oslobođanje opasnih sila i velike gubitke civilnog stanovništva. Takođe ako se u blizini ovih objekata nalaze vojni objekti ne smiju se napadati ako bi to moglo izazvati oslobođanje opasnih sila i dovesti do velikih gubitaka civilnog stanovništva. Ovi objekti ne smiju biti predmet represalija. Međutim predviđaju se slučajevi kada ova posebna zaštita opšteopasnih objekata može da prestane:

To su sledeći slučajevi:

- kada se brane ili nasipi koriste za neku drugu namjenu, a ne za svoju normalnu namjenu i za redovnu, značajnu i neposrednu podršku vojnim

- operacijama, ali uz uslov da je napad na njih jedini način da se spriječi ta podrška;
- kada nuklearna centrala proizvodi električnu energiju i snabdijeva električnom energijom vojne snage, i time daje redovno značajnu i neposrednu podršku vojnim operacijama, pod uslovom da je napad na nju jedini moguć način da se spriječi ta podrška;
 - kada su drugi objekti locirani u blizini ovih objekata i ako se koriste kao redovna, značajna i neposredna podrška vojnim operacijama, pod uslooom da je napad na njih jedini mogući način da se spriječi takva podrška.

U svim navedenim situacijama civilno stanovništvo i pojedine kategorije civila uživaju punu zaštitu po međunarodnom pravu uključujući i posebne mjere predrostrožnosti pri napadu na vojne objekte i sprovođenju vojnih operacija. Strane u sukobu moraju da izbjegavaju da postavljaju vojne objekte u blizini građevina i instalacija koje sadrže opasne sile. One mogu postaviti vojne objekte u blizini građevina i instalacija koje sadrže opasne sile, ali da oni služe samo za njihovu odbranu i za to su podobni. Takvi vojni objekti ne mogu biti predmet napada kao ostali vojni objekti.

Građevine i instalacije koje sadrže opasne sile kako bi se lakše prepoznali mogu se označiti specijalnim znakom, međutim i u slučaju ne označavanja ovih objekata postoji njihova zaštita po međunarodnom pravu. Dodat je i Pravilnik o identifikaciji kome je određeno kako specijalni međunarodni znak izgleda kojim se označavaju građevine i instalacije koje sadrže opasne sile. Taj znak se sastoji od tri kruga jednakih veličina, narandžaste boje, postavljena na istoj osnovi. On se može nalaziti na ravnim površinama i na zastavama i može biti onoliko veliki koliko to odgovara u svakom konkretnom slučaju, a da bi bio što vidljiviji. Znak može biti i osvijetljen noću i kad je vidljivost smanjena i može biti urađen od materijala koji omogućavaju da se prepozna pomoću tehničkih sredstava opažanja.

Protokol omogućava državama ugovornicama i stranama u sukobu da zaključe i posebne sporazume o dodatnoj zaštiti građevina i instalacija koje sadrže opasne sile. Nastoji se da se civilnom stanovništvu obezbjedi još veća zaštita jer u slučaju napada na ovakve objekte stradanja bi bila ogromna.

Prirodna okolina

Protokol predviđa zaštitu i prirodne okoline tako što nalaže suprostavljenim stranama da preduzmu sve mjere zaštite od opsežnog, dugotrajnog i ozbiljnog oštećenja prirodne okoline. On takođe zabranjuje da se koriste oni metodi i sredstva ratovanja koja imaju za cilj ili od kojih se može očekivati da prouzrokuju takva oštećenja prirodne okoline koja će biti

štetna po zdravlje i opstanak stanovništva. Zabranjen je i napad na prirodnu okolinu u vidu represalija (Petrović, 2001).

Konvencija o zabrani upotrebe u vojne i druge neprijateljske svrhe tehnike za mijenjanje čovjekove okoline koja je usvojena 1972. godine o strane Generalne skupštine UN, obavezuje države članice da ne preduzimaju bilo kakve tehnike modifikacije prirodne okoline u vojne ili druge neprijateljske svrhe koje bi imale obuhvatne, dugotrajne ili ozbiljne posljedice u vidu destrukcije, oštećenja ili povrede neke druge države ugovornice.

Pod izrazom tehnikama modifikovanja životne okoline podrazumijeva se svaka tehnika koja je kroz namjerno manipulisanje prirodnim procesima, usmjerenja ka promjeni dinamike, sastava, strukture Zemlje, uključujući njenu biosferu, litosferu, hidrosferu i atmosferu ili spoljni svemir. Pod pojmom obuhvatan podrazumijeva se područje od nekoliko stotina kvadaratnih kilometara, pojam dugotrajan znači trajanje od nekoliko mjeseci ili otprilike jednu sezonu, dok pojam ozbiljna obuhvata ozbiljno ili značajno prekidanje ili oštećenje ljudskog života, prirodnih ili privrednih izvora ili drugih resursa.

Pojave do koji se može doći na osnovu promjena tehnika modifikovanja životne okoline su: zemljotresi, cunami, poremećaji u ekološkoj ravnoteži nekog regiona, promjene vremenskih prilika (npr. cikloni raznih vrsta i tornadske oluje), promjene u klimatskim prilikama, promjene kod okeanskih struja, promjene u stanju ozonskog sloja i promjene u stanju jonosfere. Ovi fenomeni, ako su uzrokovani nekom vojnom ili neprijateljskom upotrebotem tehnike modifikovanja životne okoline rezlutiraju ili se razumno može očekivati da će rezultirati u širokoj rasprostranjenoj, dugotrajnoj ili ozbiljnoj destrukciji, šteti ili povredi.

Zabrane upotrebe metoda ili sredstva ratovanja koji su namjenjeni ili od kojih se može očekivati, da izazovu opsežna, dugotrajna i ozbiljna oštećenja prirodne okoline, dobila su toliko široku podršku u praksi država da se iskristalisala u običajno pravo, iako su neke države uporno zadržale stav da se ovo pravilo ne odnosi na nuklearno oružje (Petrović, 2019). Prirodna okolina se smatra civilnim objektom i kao takva je zaštićena istim principima i pravilima koji štite civilne objekte, posebno principa razlikovnja i proporcionalnosti i zahtjevom da se predzmu mjere predrostrožnosti u napadu. Ovo znači da nijedan dio prirodne okoline ne može da bude cilj napada, osim ako se radi o vojnom cilju, te da je zabranjen napad na vojni cilj od kojeg se može očekivati da će izazavti oštećenja prirodne okoline koja bi bila prekomjerna u odnosu na predviđenu konkretnu i direktnu vojnu prednost. Tako je u savjetodavnom mišljenju u slučaju nuklearnog oružja Međunarodni sud pravde izjavio da države moraju imati u vidu obzire prema

životnoj okolini pri izboru legitimnih vojnih ciljeva. Pored toga, od strana u sukobu se zahtjeva da preduzmu sve moguće mjere predrostrožnosti kod vođenja neprijateljstava, da bi se izbjegle i u svakom slučaju svele na najmanju mjeru slučajne štete na prirodnoj okolini. Nedostatak naučne određenosti u pogledu posljedica izvjesnih vojnih operacija na prirodnu okolinu, ne oslobađa stranu u sukobu obaveze da preduzme takve mjere predrostrožnosti (Hancakaerts, Doswald, 2008: 99). U svakom slučaju postoji obaveza da se izbjegnu štete po prirodnu okolinu, odnosno da se svedu na najmanju moguću mjeru.

Nebranjeno mjesto i otvoreni grad

Haški pravilnik i Konvencija o bombardovanju od strane pomorskih snaga u vrijeme rata iz 1907. godine zabranjuje stranama u sukobu da napadaju nebranjeno mjesto. Međutim oni ne daju definiciju nebranjenog mjesta.

Prema običajnim pravilima da bi određeno mjesto steklo takav status koji će mu pružati zaštitu, tako što se neće smjeti napadati, mora postojati pristanak obje zaraćene strane.

Protokol I iz 1977. godine takođe zabranjuje stranama u sukobu napade na nebranjeno mjesto. On određuje uslove koje određeno mjesto mora ispunjavati da bi imalo status nebranjenog mjesta.

Nebranjeno mjesto predstavlja svako nastanjeno mjesto koje ispunjava sledeće uslove:

- da se nalazi u blizini ili u zoni dodira oružanih snaga, koje je otvoreno za okupaciju od protivničke strane;
- da ga je jedna strana u sukobu proglaši takvim i da takvu odluku notifikuje drugoj strani, pri čemu ta notifikacija mora da sadrži precizan opis granica nebranjenog mjesta;
- da druga strana u sukobu prihvati notifikaciju;
- da na teritoriji nebranjenog mjesta svi borci, pokretno oružje i pokretna vojna oprema budu iz njega evakuisani, da se nepokretne vojne instalacije ili ustanove ne koriste za neprijateljstva, da vlast i stanovništvo ne preduzimaju nikakve radnje za podršku vojnim operacijama.

Nebranjena mjesta koja ispunjavaju ove uslove ne smiju se napadati od strana u sukobu bilo kojim sredstvima i mogu biti posebno označena. U slučaju da mjesto ne ispunjava ove uslove, druga protivnička strana dužna je da o tome upozori protivnika, a ako se ti uslovi i dalje ne ispune, takvo mjesto neće se smatrati nebranjениm.

Strane u sukobu mogu da zaključe poseban sporazum za nebranjenom mjestu i u slučajevima kada ne ispunjavaju utvrđene uslove za takva mjesta. Ovaj sporazum može da sadrži i posebne odredbe o uspostavljanju nadzora ovakvih mjesta. Strana u sukobu koja vrši nadzor nad nebranjenim mjestom mora ga označiti obostrano priznatim znacima koji će biti vidljivi u svim prilikama.

U nebranjenom mjestu mogu boraviti isključivo lica zaštićena Ženevskim konvencijama iz 1949. godine, kao i policijske snage samo radi održavanja javnog reda (Jončić, 2003).

Otvoreni grad predstavlja uži pojam od nebranjenog mesta, tako da uživa istu zaštitu od strane međunarodnog humanitarnog prava, te sukobljene strane ne smiju da napadaju mjesto koje ima svojstvo otvorenog grada. Sukobljene strane obično sporazumno određuju uslove koje mora da ispunjava neko mjesto da bi imalo status otvorenog grada.

Praksa ukazuje da su obično to sljedeći uslovi:

- da se u mjestu ne nalaze oružane snage i da ne bude branjeno;
- da preko njegove teritorije ne prelaze vojne jedinice i prevozi se materijal za potrebe vojske;
- da privredni kapaciteti prekinu svaku djelatnost od vojnog značaja ili u vojne svrhe;
- da mjesto prekine sve veze sa domaćim ili savezničkim oružanim snagama.

Sporazumom između sukobljenih strana mogu da se predvide i drugi uslovi koji treba da ispunjava određeno mjesto da bi imalo status otvorenog grada. Status otvorenog grada može se dobiti samo ako mu takav status priznaju obje sukobljene strane, a može se steći i prije početka neprijateljstava. Tako su status otvorenog grada 1940. godine stekli su Pariz i svi veći franucuski gradovi, a aprila 1941. godine Beograd, Zagreb i Ljubljana. Kao i kod nebranjenog mesta i u otvorenom gradu mogu da borave sva lica zaštićena Ženevskim konvencijama iz 1949. godine, kao i policijske snage isključivo za održavanje javnog reda. Saveznici su 1943. godine, da bi priznali Rimu status otvorenog grada, tražili evakuaciju pored italijanskih vojnih jedinica i komande i evakuaciju italijanske vlade i uspostavljanje nadzora nad ispunjenjem ovih zahtjeva od strane Švajcarske kao neutralne sile.

Demilitarizovane zone

Dopunski protokol I iz 1977. godine, zabranjuje stranama u sukobu da napadaju demilitarizovane zone. Demilitarizovane zone su prostori koji se izuzimaju od vođenja vojnih operacija na osnovu sporazuma strana u sukobu.

Sporazum o ovim zonama mora biti izričit, a može biti zaključen usmeno ili pismeno uz precizno definisanje granica demilitarizovane zone. Sporazum može da se zaključi i posredstvom sile zaštitnice ili neke nepristrasne humanitarne organizacije ili direktno. Može se zaključiti i prije otpočinjanja neprijateljstava, a može da sadrži načine i odredbe o načinu sprovođenja nadzora nad njegovim poštovanjem. U ovim zonama mogu da borave sva lica zaštićena Ženevskim konvencijama iz 1949. godine i samim Protokolom, te policijske snage isključivo radi održavanja javnog reda. Strana u sukobu koja kontroliše zonu mora je označiti znacima koji su obostrano prihvaćeni i koji su vidljivi u svakoj prilici (Oberson, 2002).

Demilitarizovana zona mora ispuniti sledeće uslove:

- da su svi borci, pokretno oružje i pokretna vojna oprema evakuisani;
- da nepokretne vojne instalacije ili ustanove ne budu korišćene za preduzimanje neprijateljstava;
- da prestane sva aktivnost vezana za vojne napore.

Kada jedna strana u sukobu ne bi poštovala uslove i zabrane ustanovljene Protokolom koji se odnose na demilitarizovane zone, druga strana bi bila oslobođena svih obaveza koje proizilaze iz međusobnih sporazuma, ali će i dalje imati zaštitu propisanu drugim odredbama međunarodnog humanitarnog prava.

Neutralizovane zone

Ženevska konvencija o zaštiti građanskih lica za vrijeme rata iz 1949. godine reguliše neutralizovane zone u članu 15. Neutralizovane zone se uspostavljaju na područjima na kojima se vode borbena dejstva i imaju za cilj da se zaštite ranjenici, bolesnici, borci ili neborci i civilna lica koja ne učestvuju u neprijateljstvima i koja se ne odaju nikakvoj djelatnosti vojne prirode za vrijeme boravka u zonama. Uspostavljaju se nakon otpočinjanja neprijateljstava i one ne smiju da budu predmet napada. Svaka strana u sukobu može da predloži drugoj strani u sukobu uspostavljanje neutralizovane zone bilo direktno ili posredstvom neke neutralne države ili humanitarne organizacije. Neutralizovne zone se ustanovljavaju posebnim sporazumom kojim se određuje njihov geografski položaj, administracija, snadbjeavanje hranom i njihova kontrola. Taj sporazum po pravilu je pismen i mora da se njime utvrdi tačno početak i trajanje neutralizovane zone.

Zaključak

Što su sredstva ratovanja savremenija, ratna razaranja su ubojitija, a gubici u ljudstvu, naročito na strani civilnog stanovništva, veći su i pogubniji. U savremenom ratu nema kao nekada, jasnog razgraničenja između fronta i

pozadine, ratom je obuhvaćena ne samo oružana sila, već cjelokupno stanovništvo, privreda i teritorija. Savremena vazduhoplovna tehnika i softicirani raketni sistemi mogu da dejstvuju stotinama, pa čak i hiljadama kilometara u dubinu teritorije protivnika tako da savremenih ratima totalan i opšti karakter.

Klasična pravila međunarodnog humanitarnog prava uređuju tri cjeline: rat na kopnu, rat na moru i rat u vazduhu. U tom smislu postoje određena pravila, odnosno konvencije. Međutim u savremenim uslovima postojanja oružja za masovno uništenje i drugog savremenog oružja ova pravila nisu strogo odvojena i zasebna već u nedostatku drugih, shodno se primjenjuju u svim slučajevima. Ta podjela gubi na značaju jer moderno oružje dejstvuje multikompleksno i kombinovano u vazduhu, vodi i na kopnu.

U pogledu metoda ratovanja savremeni rat kao da je okrenuo leđa humanosti i pretvorio se u veliki uništilački poduhvat. I pored impresivnog broja međunarodnih propisa koji u ovom pogledu uvode zabrane, njihovo nepoštovanje je stalno. Potrebno je i na unutrašnjem planu raditi na jačanju svijesti pripadnika oružanih snaga i diskriminisati sve nehumane postupke u oružanim sukobima koji su zabranjeni međunarodnim pravom. Postoji potreba stalnog osposobljavanja svih učesnika u oružanim sukobima kako da postupaju, da pored ratnih vještina poznaju i ovu stranu rata.

U periodu posle usvajanja Ženevske konvencije iz 1949. godine, svijet je doživio alarmantan broj oružanih sukoba koji su pogodili skoro svaki kontinent i veliki broj država. Ženevske konvencije i njihovi Dopunski protokoli iz 1977. godine obezbjedili su određene zaštite koje su predstavljale veliki korak naprijed. Međutim i pored toga došlo je do brojnih povreda ovih ugovora, koje su imale za posljedicu samo patnje i smrt,akoje su mogle da budu izbjegnute da je međunarodno humanitarno pravo bolje poštovano.

Može se zaključiti da i danas posle svih ugovorenih zabrana nije obezbjeđeno da se zaraćene strane dosljedno pridržavaju pravila međunarodnog humanitarnog prava, jer i staro rimsко pravilo kaže: „*silent legus inter arms*“, tj. da u ratu čute zakoni, jer sam rat predstavlja nasilje, a nasilje je nespojivo sa zakonom i zakonitošću. Ipak međunarodno humanitarno pravo propisuje minimume humanosti, koje je veliki broj država ugradilo u svoja unutrašnja zakonodavstva, auz to su se obavezale multilateralnim konvencijama na primjenu tih minimalnih pravila. Sva ta pravila imaju za cilj da obuzdaju nasilje u ratu, tako što će se zaraćene strane ponašati u skladu sa dva osnovna načela ratovanja: načelom vojne potrebe, koje dozvoljava upotrebu nasilja u minimalnom obliku i intezitetu koji su potrebni za postizanje ratnog cilja i načelo humanosti, koje je usmjereno na

zaštitu života i zdravlja ljudi. I pored prihvatanja ovih načela od strane skoro svih država svijeta pokazalo se, nažalost da te standarde mnoge države različito i na svoj način tumače, što nekad dovodi do teških zloupotreba i grubog i nepopravljivog kršenja međunarodnog humanitarnog prava.

Logika rata, prije svega na strani agresora, produbljuje i intezivira spiralu nasilja koja često izmiče kontroli, a ponekad i sama sebi postaje cilj. U svim ratovima vođenim do sad mnogi učesnici su lako prelazili liniju koja razdvaja vojne mjere i dejstva u ratu od ratnih zločina i upotrebe prekomjerne vojne sile, a sve na štetu civilnog stanovništva, vojnika, ranjenika, parlamentara, privatne i druge imovine itd. Takve postupke bi trebala međunarodna zajednica spriječiti svim raspoloživim instrumentima, sve do krajnjeg dovođenja krivaca pod udar međunarodnog prava i sudske pravde.

Takođe možemo se nadati da će i Ujedinjene nacije, kao glas međunarodne zajednice u budućnosti poklanjati više pažnje poštovanju međunarodnog humanitarnog prava i oduprijeti se svim izazovima sa kojima se susreće. Svaki napor u ovom pravcu vrijedan je truda jer cilj je opstanak ljudi u ratu i zaštita ljudskog dostojanstva.

Literatura

1. Avramov, S., Kreća, M., (2001).*Međunarodno javno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
2. Dimirijević, V., Račić, O. (2007). *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
3. Gaser, H., P., (1999).*Međunarodno humanitarno pravo – uvod*. Sarajevo: Međunarodni komitet Crvenog krsta.
4. Hancakaerts, J., M., Doswald, B., D., (2008).*Study on customary international law: A contribution to the understanding and respect for the rule of law in armed conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Jončić, V., (2003).*Ratni zarobljenici – međunarodnopravni status*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
6. Jončić, V., (2003).*Treća ženevska konvencija – praktična primena i uticaji na protokole I i II*. Beograd: Dosije.
7. Kaurinović, D., (2006).*Ratni zločin protiv civilnog stanovništva*. Banja Luka: Odsjek krivične odbrane.
8. Oberson, B., (2002).*Međunarodno humanitarno pravo – odgovori na vaša pitanja*. Sarajevo: Međunarodni komitet Crvenog krsta.
9. Obradović, K., (1997).*Humanitarno pravo-savremena teorija i praksa*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
10. Perazić, Đ., G., (1966).*Međunarodno ratno pravo*. Beograd: Kultura.

11. Petrović, Ž., (2019). Ograničenja i zabrane nuklearnog oružja prema međunarodnom humanitarnom pravu. *Revija za pravo i ekonomiju*, Vol. 20, No. 2.
12. Petrović, Ž., (2021). Pravni i evolutivni aspekti ograničenja i zabrana sredstava ratovanja, *Časopis zaštita i sigurnost*, Vol. 1, No. 2.
13. Russo, Ž. Ž., (1949). *Društveni ugovor*. Beograd: Prosveta.
14. Vučinić, Z., (2006). *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.

Abstract: International humanitarian law aims to limit and prohibit certain ways of warfare. Certain rules of warfare existed in ancient times and were derived from military honor and morals. After the Second World War, there was an intensive development of rules related to restrictions regarding the way of warfare, that is, the protection of civilian objects. Attacks on civilian objects usually result in the suffering of civilians, which is inadmissible according to modern international law. There is a problem of distinguishing and demarcating military and civilian objects in modern conditions of warfare. The war took on a total character in which, in the name of military necessity, civilian objects of importance for the war effort, such as industrial plants, traffic centers, and even residential blocks, began to be attacked. On the one hand, international humanitarian law provides strong protection to civilian objects and civilians, while on the other hand, the practice is quite different. The work deals with the limitations and prohibitions that exist in terms of the way of warfare with regard to the property of the object, as well as to determine the scope of those limitations and prohibitions and their observance in practice. The paper will determine the goals of the restrictions and bans, considering the property of the object and their scope in the future.

Keywords: war, international law, facilities, zones, conventions.

Doc. dr Lidija Vučićević¹
Mr Marija Brković²

KONCEPT MARKETINŠKIH AKTIVNOSTI PRILAGOĐEN TRENDOVIMA POSLOVANJA I OKRUŽENJA

Apstrakt: U otvorenom sistemu poslovanja koji karakteriše preduzeća (kompanije), koje su u interakciji sa okolinom, koje su pod dominantnim uticajem digitalnih tehnologija u svim svojim aspektima, za njihov opstanak, u oštroj tržišnoj utakmici, neophodno je prilagođavanje novonastalim okolnostima tj. potrebama okoline. Sistem poslovanja se ne odvija posebno, sam za sebe, već je potrebna komunikacija odnosno interakcija sa elementima van njega. Procesi globalizacije u prvi plan opštег prosperiteta države stavlju ekonomski razvoj. Savremena ekonomija dovodi do pojave novih modela poslovanja i uopšte načina na koji ljudi međusobno komuniciraju. Marketing, kao veoma važna delatnost savremenih kompanija bez obzira na njihovu veličinu, podložna je promenama i „trpi“ određeni nivo promena koje su posledica primene novih tehnologija. Sva ta dešavanja rezultirala su sasvim novim oblicima i pristupima marketingu (holistički marketing). Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija povezuje se sa pojmom nova ekonomija. Ovim pojmom označavaju se novi proizvodi, usluge, tržišta i i brzo rastući sektori ekonomije, konkretno oni čija se poslovna aktivnost bazira na digitalnom poslovanju ili elektronskom poslovanju kao njena osnovna infrastruktura. Sa novim tehnologijama i informacijama koje one pružaju, potrebno je pravilno filtriranje publike (potrošača ili korisnika) kako bi se došlo do ciljane grupe. Kada znate ko vam je ciljna grupa onda ste ispunili jedan od glavnih preduslova uspešnog poslovanja.

Ključne riječi: holistički marketing, komunikacija, globalizacija, strategija, potrošač.

Uvod

Novonastale promene u okruženju dovele su do modifikacije marketing koncepta - delovanja u različitim područjima i sa različitim fokusom. Suština se ogleda u promeni orijentacije sa proizvoda na kupca i sa prodaje na potrošača. Promene koje se dešavaju u okruženja zahtevaju

¹Evropski univerzitet "Kallos" Tuzla, e-mail: lidijavucicevic55@gmail.com

²e-mail: petrovicmarija87@gmail.com

modifikaciju ne samo ponašanja poslovnih subjekata, nego i koncepcije poslovanja.

Kompanije su se ranije usmeravale na ekonomске ciljeve, tako da su marketing strategije prilagođene tome tj. ostvarivanju što većeg profita. Danas se slika menja i sve su izraženiji zahtevi okruženja usmereni ka odgovornom ponašanju kompanija uz uvažavanje, ekololoških, etičkih i moralnih principa. U takvim uslovima marketinške aktivnosti dobijaju jednu sasvim novu dimenziju.

Holistički pristup marketinga predstavlja revoluciju u marketingu, koja će promeniti zauvek način na koji potrošači komuniciraju i kupuju. Holistički menadžment se posmatra kroz prizmu raznovrsnih oblasti menadžmenta pri čemu se misli na savremenim menadžment, menadžment ljudskih resursa, marketing menadžment, strategijski i operativni menadžment, ekologiju i menadžment inovacija koji imaju za cilj da ukažu na budućnost posmatranja sistema na globalnom nivou na potpuno nov način, odnosno sa aspekta prema kome delovi sistema savršeno funkcionišu kao jedna celina.

Njegovu sadržinu čine: menadžment dobrih odnosa sa kupcima (CRM), interni marketing, društveno odgovoran marketing i integrisani marketing. Holistički pristup ima za cilj da integriše različite aktivnosti preduzeća: od istraživanja tržišta i prepoznavanja potreba potrošača, stvaranja i isporuke nove vrednosti za potencijalnog kupca, zatim realizacije svrshishodnog marketing plana, pa sve do fizičke distribucije proizvoda ka ciljnim grupama i krajnjim potrošačima.

Holistički marketing podrazumeva i izgradnju kvalitetnih i sadržajnih odnosa sa tržištem i krajnjim kupcima, a takav pristup u savremenoj marketinškoj teoriji označava se kao relacioni marketing, odnosno marketing odnosa. Njega karakteriše usmerenost organizacije ka određenim ciljnim grupama potrošača, sa kojima se grade dugoročni, održivi, gotovo čak i partnerski odnosi. Odličan primer kako se u praksi koriste prednosti sveobuhvatnog i celovitog marketinga, jeste kontinuirana bitka za globalno preimrućstvo između telekomunikacionih giganata i tržišnih arhiringala – južnokorejskog Samsunga i američkog Epla. Način na koji se ovi brendovi bore za primat na tržištu, njihova kreativnost i raznovrsnost ideja, sve veća diverzifikacija ponude, funkcionalnost i dizajn proizvoda, odnos prema brojnim, fanatično odanim korisnicima, baš kao i dinamična onlajn politika, samo su neki od pokazatelja kako je, u njihovom slučaju, zaista "sve važno za marketing".³

³<https://www.vreme.com/dodatno/umetnost-viseslojne-komunikacije/> (17.07.2022.)

Korišćenje medija, naročito među mlađom populacijom, rezultiralo je povećanjem digitalnog oblika komuniciranja u odnosu na tradicionalni oblik komunikacije – medije. Internet i društveni mediji, uz interaktivne tehnologije, proaktivno deluju na korisnike u prikupljanju informacija o brendovima i njihovim proizvodima, a time na unapređenje marketinške komunikacije. Poslednji podaci Međunarodne telekomunikacijske unije (ITU) i specijalizovane UN-ove agencije za informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT) pokazuju veliki globalni rast broja korisnika interneta za vreme pandemije, a procene su da od 2019. do 2021. godine se broj korisnika globalne mreže sa 4,1 milijarde uvećao na 4,9 milijardi.⁴ Sa druge strane, od 4,9 milijardi korisnika interneta, stotine miliona rijetko imaju priliku i koristiti ga, i to na zajedničkim uređajima ili dostupnim brzinama koje umnogome ograničavaju upotrebljivost same konekcije. Od 2,9 milijardi koji su i dalje *offline*, 96% njih živi u državama u razvoju. Digitalni marketing se danas definiše kao primena informacionih tehnologija na tradicionalni marketing i postizanje ciljeva marketinga. Praktično, digitalni marketing je upravljanje različitim oblicima onlajn prisustva kompanije kao što su web sajt ili društveni mediji u sprezi sa različitim tehnikama onlajn komunikacija (Chaffey et.al., 2016; Strauss et.al 2012)

Među najznačajnijim prednostima korišćenja digitalnih medija za kompanije je mogućnost kreiranja personalizovane komunikacije ka ciljanim pripadnicima, na osnovu kojih se mogu projektovati buduća ponašanja ciljanog auditorijuma (Jevremović, Vasić, Šrbac Savić i Saletić, 2017), pa čak i njihove preferencije prema proizvodima i brendovima. Brojni autori navode da marketinško komuniciranje predstavlja sredstvo kojim organizacije teže da informišu, uvere, podstaknu i podsete porošače, direktno ili indirektno, na brendove koje im plasiraju (Kotler et.al, 2016)

Dakle, ključ uspeha organizacije krije se u kvalitetnoj međusobnoj komunikaciji i koordinaciji aktivnosti. To bi se odnosilo, sa jedne strane, recimo na marketing i prodaju, jer bi morali vrlo usko da sarađuju sa odelenjem za razvoj, kako bi se definisao i kreirao proizvod koji će biti atraktivan sadašnjim i potencijalnim kupcima. Sa druge strane, ljudski resursi trebaju biti konsultovani radi angažovanja adekvatnih i dobro obučenih marketinških saradnika ili stručnjaka. Zatim, služba finansija i računovodstva, trebala bi biti u redovnoj komunikaciji sa sektorom marketinga i prodaje, čime bi se obezbedila neophodna sredstva koja će pokriti reklamne aktivnosti preduzeća i sl. Iz navedenog proizilazi da je ključna reč u holističkom pristupu marketingu – komunikacija odnosno

⁴<https://balkans.aljazeera.net/interactives/2021/12/18/infografika-pristup-internetu-nema-37-svijeta> (23.07.2022)

skladan sistem informisanja u okviru organizacije. Interno komuniciranje omogućava ne samo pravovremen tok informacija i uzajmnu povezanost, već motiviše i zaposlene da svoje poslove, bez obzira na njihovu raznorodnost, obavljaju kao stručnjaci čiji je fokus usmeren na potrošača.

Holistički pristup je umetnost višeslojne komunikacije, ali i društveno odgovorno ponašanje organizacije, koja bi trebalo da vodi računa o etici poslovanja, zaposlenima, kao i o svom biosocijalnom okruženju. Ipak, trka za što većim profitom, uz što je moguće niže troškove poslovanja, otvara prostor za odstupanje od proklamovanih ciljeva i predstavlja mrlju koja narušava reputaciju holističkog pristupa.

Razvojni koncept marketinga - do savremene koncepcije

Teorija i praksa se mimoilaze u pogledu stvaranja jedinstvenog marketing koncepta. Mnogobrojni pristupi koji pokušavaju da na jedinstven način objasne savremene poslovne procese ne mogu svoju namenu u potpunosti ostvariti zbog kompleksnosti poslovnih aktivnosti. Osim toga, nameće se pitanje: Da li savremeni marketing treba da bude samo ono što obuhvata ovaj koncept ili ga treba proširiti? Holistički marketing se zasniva na stanovištu da je u marketingu sve važno i da je potreban širi (integrisani) aspekt svih aktivnosti, procesa i funkcija.

Sve dosadašnje koncepcije⁵ (Tabela 1.) deluju unutar holističkog koncepta marketinga. Najstarija je *proizvodna koncepcija* (druga polovina XIX veka) koju karakteriše proizvodnja robe široke potrošnje i pristupačna cena, a korisna je i u slučaju kada poslovni subjekti žele da prošire tržište. Proizvodni koncept zamenjuje *koncept proizvoda*, gde potrošači favorizuju proizvode najboljeg kvaliteta (u smislu tehničkih performansi). *Prodajna koncepcija* akcenat sa proizvoda usmerava na prodaju i distribuciju, kao sredstvo za maksimiziranje profita, a upravljanje marketingom je usmereno na prodaju, kanale prodaje i cenu, a ne na izgradnju dugoročnih profitabilnih odnosa sa potrošačima. Sa *tržišnim* ili *marketig konceptom* se potencira aktivan odnos prodavca i potrošača uz njegovo zadovoljstvo. Centar pažnje je potrošač i njegove želje i potrebe odnosno ovakav pristup podrazumeva da se cela organizacija (njeni delovi i svi zaposleni) usmere na potrošača. Funkcija marketinga postaje dominantna prelaskom sa marketinške (tržišne) koncepcije na *koncepciju potrošača*. Karakteristike potrošača predstavljaju polaznu tačku marketinških aktivnosti. Strategija upravljanja odnosima sa potrošačima (*CRM-customer relationship management*) bazira se na

⁵To su: proizvodna koncepcija, koncepcija proizvoda, prodajna koncepcija i marketinška koncepcija (Kotler), a pojedini autori dodaju koncepciju potrošača i koncepciju društvenog marketinga.

personalizovanoj interakciji sa potrošačima odnosno, personalizovanom ponudom poslovni subjekt nastoji da izgradi i održi lojalnost potrošača. Najbolji primer primene ovog kncepta je u hotelskoj industriji gde razvoj CRM⁶ strategije ima za cilj da oblikuje jedinstveni hotelski proizvod koji će zadovoljiti potrebe i zahteve svakog gosta posebno, što predstavlja glavnu konkurentsку prednost u ovoj delatnosti. Implementiranje ove strategije zahteva primenu informacionih tehnologija. Trend svetskih razmera su sve veća ulaganja u informacione tehnologije, koje pružaju personalizovani odnos i obogaćuju doživljaj boravka svojim gostima. Svakako to predstavlja novi vid usluge (kontakt i komunikacija sa gostom) ali i mogućnost veće zarade (deljenjem informacija među zaposlenima u cilju oblikovanja usluge prema preferencijama gosta). Marketing poprima karakteristike interdisciplinarnog pristupa ekonomskim problemima primenom teorije, samog pristupa (koncepta) i tehnika koje koriste različite naučne oblasti prilikom istraživanja ponašanja (kao što su psihologija, sociologija i sl.). Time nastaje novi pristup problemima (integrисани) i izučava se značaj uticaja okoline (okruženja). Pristupa se humanizaciji marketinga odnosno zaštiti javnog interesa *društvenimmarketingom* koji se sa većom pažnjom odnosi prema društvu – *društveno odgovoran marketing (socijalni marketing)*. Koncept je nastao sa namerom da se otkloni konflikti između kratkoročnih želja potrošača i njihove dugoročne dobrobiti (npr. konzumiranje alkohola ili cigareta, finansijska odgovornost i sl.). Obaveza i dužnost menadžmenta i zaposlenih je da ne valorizuju odluke samo sa ekononomskog aspekta, već da odluke donose zarad blagostanja i dobrobiti lokalne zajednice i društva u celini. Na taj način se istovremeno povećava dobit poslovnog subjekta, a time dobrobit za društvo uz zadovoljenje potreba i zahteva potrošača. Prethodni koncept, u pristupu i realizaciji, poslovne orijentacije za posledicu ima formiranje *novih marketinških odnosa*. Poslovno okruženje današnjice obeležavaju brojni faktori koji povećavaju poslovne rizike, a odnose se na tehnološki napredak i informacionu revoluciju, razornu tehnologiju i inovacije, dinamičan rast konkurenkcije, investicione fondove i osnaživanje potrošača (Kotler et.al, 2009:18). Takvo okruženje samo nameće transformaciju marketinga. Marketing se transformiše iz jedne od funkcija poslovnog subjekta⁷ u glavnu funkciju koja objedinjuje sve druge funkcije. Nastank pojedinih pristupa i njihove karakteristike date su u narednoj tabeli.

⁶ CRM je strateški pristup koji organizacijama omogućuje upotrebu internih resursa (tehnologije, ljudi i procesa) kako bi se stvorila konkurentska prednost i poboljšale performanse organizacije (više: Mohamed, A.A.& Rashid, B.B. (2012). *Customer Relationship Management (CRM)*. In *Hotel Industry: A framework Proposal on the Relationship among CRM Dimensions, Marketing Capabilities and Hotel Performance*. International Review of Management and Marketing, vol. 2 (4), pp. 220-230.).

⁷ Uz proizvodnju, finansije i kadrove.

Tabela 1: Pregled evolutivnih marketing koncepcija

Koncept poslovanja	Fokus	Način realizacije	Cilj	Opis
Proizvodni koncept	Proizvodnja	Visoka produktivnost proizvodnje, niski troškovi i masovna distribucija	Povećanje proizvodnje u cilju zadovoljenja potražnje	Kreirati proizvod svima dostupan i cenovno prihvatljiv
Koncept proizvoda	Tehnički superiorni proizvodi	Inovacija	Unapređenje (tehničko poboljšanje) proizvoda	Proizvesti kvalitetan proizvod (tehničko-tehnološkog kvalit), delotvoran i inovativan
Prodajni koncept	Prodaja i distribucija postojećih proizvoda	Agresivna prodaja i oglašavanje	Maksimiziranje prodaje onoga što je proizvedeno.	Nisu važne želje potrošača, već da kupuju ili kako naterati potrošače na kupovinu proizvedenih proizvoda
Marketing koncept	Potrošač	Istraživanje i definisanje tržišta, usmerenost na potrebe i želje potrošača, te koordinacija svih aktivnosti	Profit i dugoročni odnosi sa potrošačima zasnovani na vrednosti i zadovoljstvu	Kreira se proizvod prema potrebama potrošača i prilagođava njihovim zahtevima
Koncept potrošača	Potrošač kao individua	Personalizacija ponude prema obeležjima potrošača	Profit, zahvaćanje većeg udjela u individualnoj potrošnji svakog potrošača i izgradnja i održavanje lojalnosti potrošača	Poslovni subjekti su sposobni na individualno oblikovanu ponudu, odnosno oblikuju proizvod, uslugu, program... za potrošača.
Koncept društvenog marketinga	Potrošač i društvo	Društvena odgovornost, etička i moralna prihvatljivost marketinških aktivnosti u odnosu na problem	Uravnoteženje profita poslovnog subjekta, potreba i želja potrošača i zahteva tržišta	Proizvod je kreiran u skladu sa potrebma i željama ciljanog tržišta potrošača, uz neprekidnu brigu o dugoročnoj dobrobiti potrošača i društvenoj prihvatljivosti
Novi marketinški odnosi	Osim potrošača, dobavljači, distributeri i drugi učesnici na tržištu	Izgradnja mrežnih odnosa	Ostvarivanje uspeha u zajedništvu	Prilikom kreiranja i isporuke koristi potrošačima uključiti sve zainteresovane učesnike na tržištu

Izvor: Modifikovano prema Previšić, Ozretić Došen (2004).

Holistički marketing je sadašnji i budući koncept. Ovde se, na osnovu detaljne analize stanja i dinamike potražnje i poslovnog okruženja, rešava pitanje potrebe, perspektive, isplativosti proizvodnje određenog proizvoda. Moderni marketinški koncept prepostavlja holistički, integrисани pristup svim pitanjima vezanim za marketinške aktivnosti preduzeća. Zato je, prema mišljenju niza domaćih i stranih stručnjaka, savremeni marketinški koncept kvintesencija društvenog i etičkog marketinga, marketinga odnosa i nekih drugih pristupa.⁸ Holistički marketing nastoji uvek da ide korak dalje kako bi se uspešno koristio.

Holizam je koncept koji je 1926. godine stvorio Jan Christiaan Smuts, južnoafrički vojnik i prirodnjak, koji ga je opisao kao *sklonost prirode da koristi kreativnu evoluciju kako bi formirala celinu, koja je veća od zbira njenih delova*⁹

Kompanije koje koriste holistički marketing sve svoje aktivnosti sprovode na jedinstven način i fokusiraju se na određeni cilj, kako bi kupcima i potrošačima pružili najbolje moguće iskustvo. Holistički marketing nastao je kao odgovor na promene koje se dešavaju u poslovnom svetu. Aspekti koji obuhvataju holistički marketing, uključuju sledeće aspekte:¹⁰

- *Zajednički cilj.* Posao i svi njegovi delovi moraju raditi u koordinaciji, fokusirani na cilj pružanja najboljeg mogućeg korisničkog iskustva.
- *Usklađene aktivnosti.* Sve aktivnosti, procesi, komunikacije i usluge moraju biti usmereni ka postizanju zajedničkog cilja.
- *Integrисane aktivnosti.* Sve aktivnosti moraju biti osmišljene i integrisane na takav način da se kupcu i potrošaču može predstaviti jedinstveno i dosledno iskustvo.

Najuspešniji marketinški stručnjak u pslednje četiri decenije, Philip Kotler, holistički marketing definiše kao *razvoj, dizajn i implementaciju marketinških programa, procesa i aktivnosti koji prepoznaju širinu i međuzavisnost današnjeg marketinškog okruženja*. Zatim Keller i Kotler pod holističkim marketingom podrazumevaju *kreiranje i implementaciju marketing aktivnosti, procesa i programa na način koji reflektuje širinu i međuzavisnost njihovih efekata.*(Keller et al, 2006 u Sheth & Sisodia ,300-305)

Implementiranje ovog koncepta podređeno je trenendovima u poslovanju. Menadžment se posmatra kao svojevrsna tehnologija koja treba

⁸<https://umteam.ru/bs/holistichestsii-marketing-i-ego-primenenie-klassifikaciya-evropeiskih-sistem/>(13.7.2022.)

⁹<https://www.postposmo.com/bs/marketing-holistico/> (13.7.2022.)

¹⁰ Ibid (13.07.2022.)

da obezbedi efikasnost i efektivnost. Efikasnost se tretira kao interni, a efektivnost kao eksterni problem. Uspeh preduzeća je ostvaren ako postoji efektivnost u ostvarenju ciljeva i efikasnost u korišćenju izvora preduzeća (Milisavlević, 2007:30). Danas su u primeni sve marketing koncepcije, a efikasan odgovor na izazove tržišta i dinamčno okruženje daje holistički pristup marketinga zbog prednosti koje donosi.

Prednosti holističkog marketinga su:¹¹

1. *Uzima u obzir različitu ciljnu publiku i njene promene.* Danas nije dovoljno znati pol, godine, boju kože ili neke druge demografske karakteristike vaših potrošača. Potrebno je držati prst na pulsu njihovih želja i potreba, koje se stalno menjaju.
2. *Poboljšava promociju brenda.* Ako imate konkretni cilj i iskusne profesionalce da ga implementirate, to je pola obavljenog posla.
3. *Povećava efikasnost marketinških napora.* Precizno postavljanje zadataka, raspodela napora i potpuna uključenost tima eliminisu ili minimiziraju greške u napredovanju.
4. *Poboljšava pozicioniranje kompanije.* Integritet u razvoju i pozicioniranju kompanije akumulira sve napore ka postavljenim ciljevima, ne dozvoljavajući skretanje sa zacrtanog puta (plana).
5. *Ujedinjuje projektni tim iznutra.* Zbog svog integriteta, ovaj pristup zahteva učešće svih članova tima na vrhu piramide, od direktora do izvršnih direktora. Stoga će takav pozitivan timski rad biti odličan *team building*.

Koncept holističkog menadžmenta podrazumeva ekspanziju, brzinu, fleksibilnost, jer hijerarhijske strukture koje imaju osobinu krutosti usporavaju protok informacija što je u turbulentnim tržišnim uslovima pogubno za organizaciju. U odnosima sa drugim sistemima, ti međusobni odnosi moraju se dobro razumeti i mora se dobro upravljati njima (Stafford, 1965:309, William, 2007).

Holistički pristup u nauci se često poistovećuje sa kritikom kao „metodološka opozicija“ koja se posmatra kao „jednostrana upotreba analitičke metode“. Kao nedostatak ove metodologije se ističe vizija jedinstvene celine i upotreba sinteze metodološkog postupka. Objekte istraživanja je neopohodno sagledati kao deo šire celine kojoj pripadaju, a potom i kao samostalne elemente koji su deo šire celine (Medić, 2001:1128). Sama analiza kao metoda istraživanja koja je logička je nepotpuna i ne čini celinu bez sinteze obzirom da daje sliku stvarnosti koja je iskrivljena i nije deo jedinstvene celine.

¹¹<https://umteam.ru/bs/holistichestskii-marketing-i-ego-primenenie-klassifikaciya-evropeiskih-sistem/> (13.07.2022.)

Konstantne promene u ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj i dr. sferama doprinose značaju marketinga, kao prioritetnom, u poslovnoj politici preduzeća. Potrošači su sve zahtevniji i manje naivni (ne vole manipulaciju, ne prihvataju psihičke ucene i ne podležu jednostavnim trikovima). Zbog toga se veruje da je holistički pristup najbolje rešenje, jer holistički marketing uzima u obzir sve aspekte osobe: potrebe i želje, vrednosti i uverenja, hobije...

Novi marketinški odnosi

Jedna od komponenti holističkog marketinga je marketing odnosa (*relationship marketing*). Nastojanja brojnih autora da ih definišu dovela su do saznanja da postoji razlika između transakcijskog marketinga i marketinga odnosa. Zapravo razlikuju se potrošačka i poslovna tržišta, a to povlači za sobom različite strateške pristupe u skladu sa specifičnostima koje vladaju na datim tržištima.

Marketing odnosa podrazumeva da se sve poslovne koncepcije prilagođavaju dešavanjima u okruženju inkorporirajući nove elemente, fokus, cilj i način na koji će ih realizovati. Marketing odnosa je posledica sve veće zainteresovanosti poslovnog subjekta za uspostavljanje interaktivnog odnosa sa postojećim (tačno određenim) i potencijalnim potrošačima. Marketing odnosa bi trebao da kreira vrednost za obe strane koje učestvuju u razmeni (Sheth & Parvatiyar, 1995:398).

Objašnjavajući razlike navedene u istraživanju, Gilliland i Johnston (Gilliland & Johnston, 1997), ističu da su strategije komunikacije, kao i sredstva komunikacije na ova dva tržišta (potrošačka i poslovna) specifična i određena karakteristikama odnosa sa potrošačima i poslovnim partnerima, tako da postoji potreba razvoja posebnih modela komunikacija (vidi tabelu). U razvoju modela komunikacije na poslovnim tržištima se polazi od postojećih modela ponašanja poslovnih kupaca i procesa obrade informacija, koji utiču na formiranje stavova. U svojoj studiji Garber i Dotson (Garber & Dotson, 2002) navode važnost oblikovanja komunikacije u skladu sa ciljevima koje kompanije žele da dostignu na tržištu, kao i sa glavnim poslovnim vrednostima koje kompanija poštuje.

Tabela 2: Komparativni pregled transakcijskog i marketing odnosa

Transakcijski marketing	Marketing odnosa
Fokus na profitabilne transakcije	Fokus na profitabilne odnose
Fokus na potrošača	Fokus na održanju postojećih i sticanju novih potencijalnih potrošača i drugih učesnika na tržištu
Potrošač je nepoznat	Potrošač je poznat, postojeći i potencijalni
Potrošač je eksterni potrošač	Potrošač je eksterni i interni

Fokus na razmeni	Fokus na uspostavljanju odnosa sa potrošačima i drugim učesnicima na tržištu
Kratkoročni odnosi između tržišnih aktera	Dugoročni odnosi između tržišnih aktera
Poslovni subjekt razvija konkurenčki odnos sa tržišnim subjektima	Poslovni subjekt gradi odnose saradnje sa učesnicima na tržištu i razvija ih
Prodaja nepoznatim potrošačima	Prodaja poznatim potrošačima
Postoje posrednici zmeđu poslovnog subjekta i potrošača	Višedimenzionalna struktura odnosa između prodavca i potrošača
Kvalitet proizvoda je odgovornost proizvodnog sektora	Kvalitet proizvoda ili usluge je odgovornost svih zaposlenih
Poslovni subjekt uspostavlja komunikaciju satržištem	Pojedinac komunicira sa pojedincem („1 na 1“)

Osnovni cilj marketing aktivnosti kompanija, osim formiranja adekvatnog marketing miksa, sve više postaje uspostavljanje, održavanje i razvoj uspešnih dugoročnih odnosa sa potrošačima, ali i sa svim drugim stejkholderima, što u suštini čini osnovu marketing odnosa kao elementa holističkog marketinga. Marketing odnosa se u tom smislu definiše kao sve marketing aktivnosti usmerene ka uspostavljanju, razvoju i održavanju uspešnih odnosa razmene sa potrošačima. Marketing odnosa nastoji da integriše potrošače, dobavljače i druge učesnike, u razvojne i marketinške aktivnosti u poslovnom subjektu. Interakcioni odnosi između tržišnih subjekata u marketingu odnosa su inherentni u komparaciji sa odnosima koji se javljaju u transakcionom marketingu.

U marketing odnosu ključno je zadovoljstvo potrošača, upravljanje odnosima sa klijentima (CRM) i izgradnja lojalnosti. Potencira se uspostavljanje, održavanje i jačanje mreža sa ciljem koji glasi *isporučiti klijentima dugotrajanu vrednost*, dok je mera uspeha *dugoročno zadovoljstvo klijenta* (Kotler et.al, 2006:476).

Prema Palmatier-u i ostalima (Palmatier, Dant, Grewal & Evans, 2006) na proces razmene uticaj ima kvalitet odnosa (poverenje, privrženost), širina odnosa (gustoća mreže) i struktura mreže (privlačnost, različitost mreže), kao i da njihovo sinergijsko delovanje pozitivno utiče na rezultate prodavca. To podrazumeva integrисани pristup.

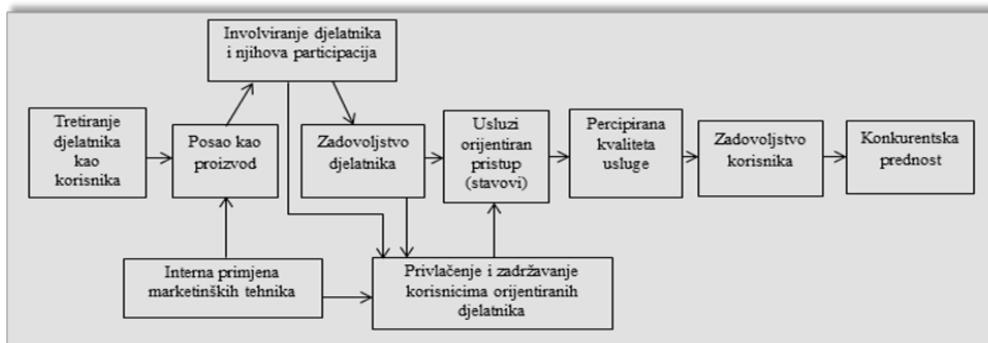
Planiranje i sprovođenje jedne marketing aktivnosti mora biti sinhronizovano sa svim drugim aktivnostima kompanije kako bi bile uspešne, odnosno zadovoljile potrebe potrošača ekonomično i uz efikasnu komunikaciju. Menadžment preduzeća oblikuje radna mesta i postavlja standarde. Dobra komunikacija na relaciji menadžer-zaposleni doprinosi dobrim poslovnim rezultatima. Timski rad unutar preduzeća reflektuje se i izvan preduzeća povezivanjem sa kupcima (prodaja).

Marketing je socijalni i upravljački proces kojim pojedinci i grupe dobijaju što trebaju i žele putem stvaranja i razmene proizvoda i vrednosti s drugima(Kotler, P. et.al, 2006). Marketing ima za cilj zadovoljenje potreba potrošača, ali isti treba biti u skladu sa ciljevima preduzeća.

Prema tome, marketinška strategija određena je ciljevima preduzeća u celini. Ciljevi poslovanja (naročito dugoročni/strateški) koje postavlja menadžment preduzeća ključni su faktori uspeha, jer ukoliko preduzeće ne definiše odnosno ne zna svoje ciljeve, ne zna ni u kom smeru se treba kretati.

Interni marketing se može primeniti uz jasno definisane ciljeve i elemente marketing miksa. Upravljanje internim okruženjem podrazumeva koordinaciju marketinških i svih ostalih aktivnosti. Koordinaciju internog okruženja nije lako ostvariti. Snage internog okruženja čine raspoloživi resursi preduzeća: ljudski potencijal; proizvodni kapaciteti; istraživanje i razvoj; finansijski resursi; imidž preduzeća i lokacija. Leonard Berry je prvi upotrebio termin interni marketing i definisao ga kao *posmatranje zaposlenih kao internih kupaca, posmatranje poslovnih pozicija kao internih proizvoda koji zadovoljavaju želje i potrebe internih kupaca koji bi trebalo da streme ka ostvarenju ciljeva organizacije*.¹² Interni marketing je važan jer vodi ka većem zalaganju zaposlenih i sveobuhvatnom uspehu organizacije. On se ne odnosi samo na komunikaciju i internu prodaju, već i na efektivno upravljanje zaposlenima, uključivanje zaposlenih u procese unutar organizacije, te motivaciju zaposlenih. Važnost internog marketinga može se izjednačiti s eksternim marketingom, a ponekad je i značajni od njega (Vierados Santos & Goncalves, 2018). Naredna slika prikazuje povezanost internog i eksternog marketinga tzv. Barry-ev model.

Slika 1: Interni i eksterni marketing Barry-evog modela

Izvor: Previšić, Ozretić Došen, Đ. (2004).

Preduzeća suočena sa brojnim pretnjama i slabostima traže rešenja u korenitim promenama svoje pozicije. Usklađivanje strategije i organizacione

¹² <https://marketingfancier.com/interni-marketing-vaznost-zaposlenika/> (07.07.2022.)

strukture osposobljavaju ih da se bave različitim aktivnostima, ali i da te aktivnosti obavljaju efikasnije u odnosu na konkureniju. Da bi na pravi način bio shvaćen doprinos marketinga održivom ekonomskom razvoju, potreban je novi kritički osvrt na teoriju marketinga (Stanković i sar., 2012:184). Ljudska civilizacija je došla do trenutka kada promene u okruženju, koje su u prošlosti uticale na ohrabrvanje potrošnje, podstiču suprotna kretanja u poslovanju (Petković i Milovanović, 2019:28). Budućnost planete zavisi od prilagođavanja potreba globalnih potošača zahtevima društvene zajednice u kojoj žive, ali to treba da prihvate i kompanije koje te potrebe kreiraju i zadovoljavaju. Zapravo svest proizvođača treba da se bazira na konceptu korporativne društvene odgovornosti i da usmere svest potrošača prema odgovornijoj, umerenijoj i održivoj potrošnji. Pojam *odgovornost* ima različito značenje i praktičnu primenu, a koji se pretežno vezuje za ličnu i institucionalizovanu odgovornost, ali kod aktivnosti poslovnih subjekata posmatra se u smislu jačanja društvene svesti. Nekada je okruženje stimulisalo potrošnju, ali savremene, izmenjene okolnosti privređivanja podstiču suprotno, smanjivanje tražnje (demarketing). Stoga, koncept društvenog marketinga obuhvata definisanje i implementaciju marketing strategije, kao i planova i programa koji iz nje proističu, kako bi se ostvarili ciljevi preduzeća, potrošača i ostalih partnera, a u skladu sa etičkim, pravnim, ekološkim, društvenim i ostalim principima fer poslovanja. U poslednje vreme, termin *održivi marketing* se često upotrebljava, a po sadržini i obuhvatu najviše odgovora terminu društveno odgovoran marketing. Pristup marketingu koji promoviše održivi razvoj i zaštitu ekosistema može se nazvati održivi marketing (Sheth & Pravatiyar, 1995:8-12). Shvatanje limitiranosti resursa i načina njihove upotrebe zarad nastavka ekonomskog napretka uticalo je na drugačiji pristup marketinga koji se usmerava na zaštitu prirodne sredine (zeleni marketing, ekološki marketing). Pojedini autori ekološki marketing definišu kao odgovor na povećane pritiske međunarodne zajednice sa težnjom da se na potpuniji način ispune dugoročni zahtevi vezani za društvenu odgovornost u odnosu na sve aspekte društva, uključujući i globalni ekosistem (Miles & Munilla, 1995). Želja potrošača da se koriste zdravim proizvodima često se zloupotrebljava od strane kompanija prilagođavanjem svojih proizvoda (ambalaže) zelenim trendovima kako bi ubedile potrošače na svoju orijentisnost ka zelenoj proizvodnji. Odgovor izazovima savremenih kompanija definisan je konceptom holističkog marketinga, koji podrazumeva kreiranje i implementaciju marketing aktivnosti, procesa i programa na način koji reflektuje širinu i međuzavisnost njihovih efekata (Keller & Kotler, 2006). Širina pristupa (eko orijentacija i etika) i visok nivo sofisticiranosti potrošača donosi promene ka odgovornijem ponašanju prema potrošačima i drugačijim šemama potrošnje (Hentze, 1991). Prilagođavanje promenama odražava se kroz nove racionalne

izborne strategije kao odgovor trendu i potrebama za promene, koje mogu biti konkurenčka prednost.

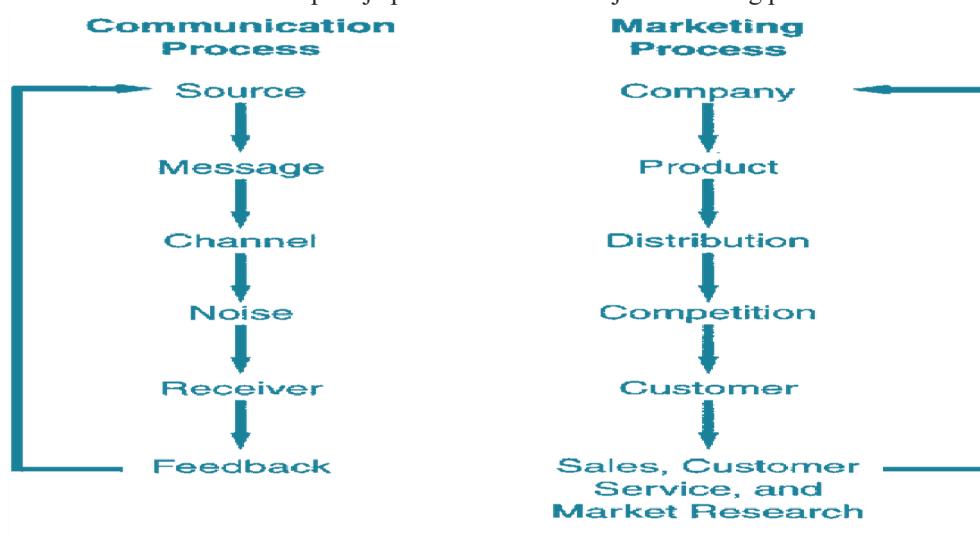
Dakle, svaka promena donosi novine koje prihvatomamo ili ne prihvatomamo zavisno od okolnosti, ali odgovornost je na nosiocima aktivnosti da se prilagođavaju ili bolje rečeno da prilagode svoje okolnosti novonastalim promenama u skladu sa sposobnostima i mogućnostima.

Proces komuniciranja i marketing proces u novom ambijentu

Tokom prethodnih godina dešavala su se brojne promene na tržištu koje su se odrazile na sferu marketinga. Svremenim tržištem vlada jaka konkurenčija što se reflektuje na povećanje ulaganja namenjeno promotivnim aktivnostima, ali i zbog snažnog informativnog pritiska, na promene u ponašanju potrošača. Takve okolnosti nameću efektivnu strategiju kreiranja komunikacije sa potrošačima. Svi koncepti koji se kreiraju u marketingu uvažavaju potrošača. Upravljanje marketingom je umeće i nauka odabira ciljnih tržišta i pridobijanja, zadržavanja i povećavanja broja kupaca kroz stvaranje, prenošenje i pružanje najviše vrednosti kupcu (Kotler, 2003:9).

Marketing komuniciranje je višedimenzionalnog karaktera, te se različito shvata i prihvata u društvu. Marketing komuniciranje ne samo da doprinosi prodaji proizvoda preduzeća već oblikuje mišljenja i trajno menja njegove vrednosti (Salai i sar. 2007:9). Na narednoj slici (Slika 2.) prikazan je paralelan odnos procesa komuniciranja i marketing procesa:

Slika 2: Komparacija procesa komuniciranja i marketing procesa

Izvor: Duncan & Moriarty, 1998.

Na prethodnoj slici prikazan je paralelan odnos procesa komuniciranja, sa jedne strane, koga čine: izvor → poruka → kanal → smetnje → primalac → povratna informacija, a sa druge strane, marketing proces kojeg čine: preduzeće → proizvod → distribucija → konkurenca → potrošač → prodaja, usluge i istraživanje tržišta. Svaki elemenat posebno ima svoju ulogu. Tako recimo, cena proizvoda je određena njegovim kvalitetom dok je spremnost potrošača da prihvate ili ne prihvate određenu cenu pokazatelj koliko je proizvod za njih vredan. Komunikacija se odvija između proizvoda i potrošača tj. prenosi se poruka se prenosi preko proizvoda putem estetskih obeležja (boja, pakovanje, miris, oblik). Jednostavno rečeno svaki elemenat prenosi određenu informaciju kupcu (potrošaču).

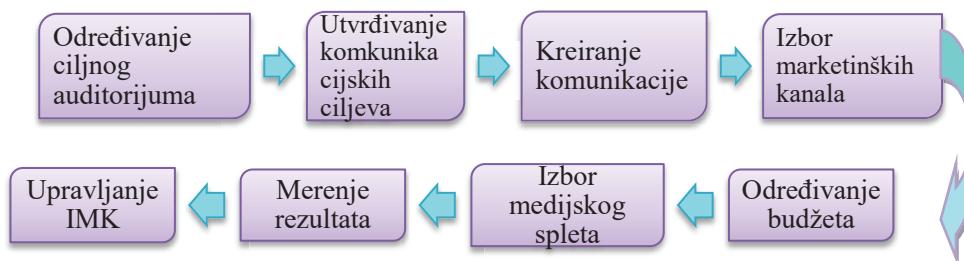
Glavni zadatak komuniciranja u marketingu jeste da prenese informaciju o proizvodu ili usluzi. Nije dovoljo samo poslati poruku, već je potrebno da ta poruka bude primljena, zapamćena i upotrebljena. Marketing komunikacije su neka vrsta *glasa* kompanije o njenim brendovima, na osnovu kojih vodi *dijalog* sa potrošačima i gradi dobre odnose, sa ciljem što boljeg pozicioniranja na tržištu. To pretpostavlja osluškivanje tržišta (potrebe, želje) i praćenje kupaca, u nameri da bi se kreirale i potencirale prednosti, time obezbedila i stekla prednost u odnosu na konkurente.

Današnji potrošač je na dnevnom nivou izložen velikom broju marketinških poruka, od kojih je u stanju da obradi veoma mali broj, da ih primeti i shvati, kako bi ostale u njegovoj svesti. To zahteva od kompanija da ulažu dodatne napore kako bi poruka na pravi način bila shvaćena i prihvaćena od strane potrošača i da bi na kraju rezultirala zadovoljnom kupovinom. Kada je reč o izgradnji brenda, neophodno je u kontinuitetu raditi na podsećanju o istom, što jeste zadatak marketing komunikacija. Marketing menadžment ne može donositi odluke bez adekvatnog i kvalitetnog marketing istraživanja.

Marketing istraživanje predstavlja sistematsku i objektivnu identifikaciju, sakupljanje, analizu, širenje (diseminaciju) i korišćenje informacija u nameri da se poboljša proces odlučivanja i donešu najbolja moguća rešenja identifikovanog problema. Istraživanja u marketingu se vrše u svrhu dobijanja informacija koje su nastale prikupljanjem i obradom podataka. Informacija je rezultat obrađenih i analiziranih podataka, prezentovana u formi prikladnoj za donošenje odluka. Kvalitetna poslovna politika i kvalitetno marketing odlučivanje mogu se formirati samo na osnovu istraživanja i stalnog praćenja tržišta (kretanja na tržištu i tendencija tržišta) i tek tada moguće je ispuniti dva ključna cilja marketinga: maksimalno zadovoljenje potreba potrošača, u kvantitativnom i kvalitativnom smislu, i ostvariti primerenu i kontinuiranu dobit preduzeća. Odluke od vitalnog značaja donosi menadžment.

Prema prethodno rečenom, informacije spolja i iznutra su važne, ali bez sposobnosti pojedinaca da zajednički deluju i koriste adekvatne informacije koje se prelivaju na efikasnost poslovanja, u smislu konstantnog zadovoljavajućeg prihoda i zadovoljnih potrošača (lojalnih). Komunikacija je proces koji traje. Njen značaj potvrđuje činjenica da se sve češće produbljuju istraživanja i prošuruju saznanja iz ove oblasti u nauci, od strane medijskih kompanija i menadžera marketinga. U prilog tome, medijske kompanije i reklamne agencije proširuju svoje mogućnosti kako bi ponudile višedimenzionalno izlaganje porukama kompanija. Na narednoj ilustraciji: koncept razvoja efikasnih marketing komunikacija, prikazan je koncept razvoja marketing komunikacija koji omgućava efikasnost marketinških komunikacija. Na slici su prikazana dva reda, ne slučajno, već zato što se prva četiri prikazana elementa više vezuju za tipove komunikacija masovnih medija, dok preostala četiri elementa čine personalne modele komunikacije.

Slika 3: Koncept razvoja efikasnih marketing komunikacija

Izvor: modifikovano prema Kotler & Keller (2016).

U cilju efikasnog marketing komuniciranja potrebno je koordinisanje njegovih instrumenata kako bi se na jedinstven način prenela objedinjena poruka. To se može postići integrisanjem njenih elemenata (sinergijski efekat). Ne postoji ustaljen model marketinških komunikacija. On se menja i prilagođava razvoju novih načina komuniciranja. Nekad se komuniciralo putem fiksnih telefona, pošte, televizije, radija i štampe, koji su zamjenjeni pametnim telefonima, elektronskom poštou i drugim digitalnim oblicima, tako je i način oglašivačkih aktivnosti preusmeren ka tome i postaje inherentan deo integrisanih marketing komunikacija. Kombinovanje tradicionalnog i savremenog doprinosi boljim ukupnim rezultatima jer se uvećava broj prilika da se utiče na svest potrošača s namerom donošenja njegove odluke o kupovini. Komunikacioni proces zahteva masovne medije, a mediji predstavljaju izazov za stručnjake u marketingu. Komunikacija je neophodna kako bi potrošači saznali za proizvod i ko taj proizvod proizvodi. Komunikacija je način da se poveže proizvod (brand) s drugim ljudima, mestima, događajima, brendovima, iskustvima, osećajima i stvarima.

Sve instrumente marketing komunikacija¹³treba integrisati u jedinstvenu promotivnu celinu kompanije. Dobra i usklađena komunikacija je nedovoljna garancija uspeha. Potrebno je povezati sve instrumente marketing miksa i instrumente marketing komunikacija u jednu jedinstvenu celinu – integrisane marketing komunikacije (IMK). U modelu IMK poželjna je kreativnost odnosno kombinovanje pojedinih instrumenata. Zbog toga je veoma važno upravljanje komunikacionim procesom: identifikovanje ciljnog tržišta, upravljanje ciljevima komunikacije, utvrđivanje budžeta, oblikovati promotivne aktivnosti (strategiju), odabratи promotivnu poruku i pratiti odvijanje aktivnosti, proceniti i kontrolisati. Razvoj IMK je nastao usled težnje za većom efikasnošću marketinške poruke. Na delotvornost koncepta IMK nesumnjivo su uticale promene u tehničko-tehnološkom napredku koje su omogućile da se putem brojnih kanala (*online*) ciljanom auditorijumu šalju i primaju informacije. Potrošači su počeli da istražuju informacije koje su im dostupne, da diskutuju o njima i iz pasivnih preobrazili se u aktivne potrošače koji kreiraju sadržaj. Brojna istraživanja i analize koje su izučavale koncept IMK navode da uticaj na IMK imaju dve vrste faktora: intenzivna tržišna konkurenca i preferencije i potrebe potrošača. Uticaj tržišnih faktora koji se odnose na konkurenčiju velikog inteziteta doveo je do razvoja IMK, sa jedne strane, dok je nivo ulaganja u promotivne aktivnosti povećan i preusmeren sa fokusa oglašavanja na unapređenje prodaje, sa druge strane. Razvoj informaciono komunikacionih tehnologija, takođe, je uticao na IMK, donoseći nove medijske modele na raspolaganju, posebno interaktivne, koji su omogućili dvosmernu komunikaciju kompanije sa potrošačima, ujedno menjajući i prilagođavajući komunikacioni marketing preferencijama i potrebama potrošača.

Marketing se danas zasniva na odnosu s korisnicima putem interneta, te se prilagođava novim tehnologijama i populaciji koja zna da ih koristi, što za posledicu ima kreiranje značajne promene u tradicionalnim marketinškim aktivnostima i dovodi do razvoja posebne vrste marketinga tzv. *digitalnog marketinga*. Poslovni subjekti treba da odgovore zhtevima tržišta implementiranjem aktivnosti u oblasti marketinga, odnosno da sprovode promotivne aktivnosti koje će ih diferencirati od konkurenčije i doprineti

¹³ IMK koje navode Kotler i Keller: 1) *oglašavanje*; 2)*promocija ili unapređenje prodaje*; 3) *događaji i iskustva*; 4) *odnosi s javnošću i publicitet*;5) *direktни marketing*; 6)*interaktivni marketing*; 7)*marketing od usta do usta ili WOMM-word of mouth marketing*, podrazumeva iniciranje komunikacije između potrošača u vidu preporuka, komentara,sugestija, ocena i kritika, kako bi postale rezultat obedinjene primene navedenih aktivnosti; 8) *lična prodaja*, podrazumeva kontakt *face to face* ("licem u lice") sa potencijalnim kupcima u cilju predstavljanja proizvoda ili usluga, davanja odgovora i dobijanja narudžbi.(Kotler, P., Keller, K.L. (2009).*Marketing management*. 13th edition,Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey, str. 514.)

pozitivnom poslovnom rezultatu. Uspeh na tržištu zavisi od kvalitetno sprovedenih promotivnih aktivnosti koje imaju za cilj *stvoriti svest* kod potencijalnih kupaca, preneti im informacije (poruke) i stvoriti pozitivan stav. Drugim rečima, glavni cilj kompanija je da iniciraju potrošača na akciju (kupovinu). Tako, istraživanjem, Fitzgerald i dr. (Fitzgerald et.al, 2013) navode da implementiranje novih (digitalnih) tehnologija donosi benefite korisnicima tj. treba da unapredi poslovne procese i prilagodi modele poslovnih aktivnosti savremenom obliku komunikacije. Drugi autori (Matt et.al, 2015; Charlesworth, 2018; Chaffey e.al, 2006) fokus stavljuju potrošača odnosno sa aspekta potrošača gledaju na digitalno transformisanje. U tom pravcu, savremeni potrošač očekuje od poslovnih subjekata ne samo dostupnost proizvoda ili usluge, nego brzu i kvalitetnu isporuku, uz personalizovanu marketinšku komunikaciju. Postaje očigledno da se konkurentska prednost kompanija na tržištu uglavnom manifestuje kroz implementaciju poslovnih strategija i znanja koje kompanija poseduje, kao i dosledna primena elemenata marketing miksa u svim fazama obavljanja poslovanja. Internet je preobrazio i privredu i društvo. Tako u regionu, po pitanju digitalne transformacije značajan napredak ostvaruje Republika Srbija, prema NALED-ovj analizi (NALED, 2021). Kontinuirano se povećava broj preduzeća kojapošeduju svoju internet prezentaciju (Web sajt), kao i online kanale trgovine, dok sve firme u Srbiji poseduju internet konekciju. Takođe, petina preduzeća zapošljava IKT stručnjake koji su mahom zaposleni u velikim firmama ili procentualno 69,2%, dok taj procenat iznosi 12,1% kod malih preduzeća. Osim toga, treba istaći da u Republici Srbiji postoji relativno dobra institucionalna i normativna podloga za digitalnu transformaciju (i inovacije) kada se poredi sa Evropskom unijom. Usvojeni su brojni strateški dokumenti koji se primenjuju, a redefinisanje se vrši u skladu sa promenama na tržištu.

Marketing putem interneta, primenom onlajn marketinških aktivnosti, omogućava uspostavljanje odnosa sa potrošačima, razmenu informacija, proizvoda i usluga, obavljenih na efikasniji način. Zahvaljući upotrebi interneta u marketingu dolazi do transformacije odnosno pojave personalizovanog marketinga. Potrošači su se osnažili zahvaljući pristupu internetu i informacijama koje su im dostupne, te izražavaju svoje stavove i preferencije, što je uticalo na kompanije da uspostave saradnju sa potrošačima (personalizovani marketing), prikupe podatke i isporuče vrednost kreiranu u skladu sa njihovim potrebama. U digitalnoj ekonomiji informacije postaju osnovni resurs, a kompanije koje su digitalno transformisale poslovanje značajno su povećale njihovu vrednost. S jedne strane, digitalna ekonomija omogućava procese globalizacije, automatizacije i dematerijalizacije, a poslovanje privrednih subjekata više nije uslovljeno ogromnim ulaganjima, niti je fizička udaljenost toliko bitna u poslovanju, što s druge strane olakšava

plasman proizvoda/usluga van domaćeg tržišta (Vučićević i Bulatović, 2021:97). Proces digitalne transformacije ima važnu ulogu u stvaranju uslova za ubrzani razvoj privrede i očuvanje kreativnog potencijala u zemlji.

Zaključak

Usklađivanje marketing pristupa i razvoj društveno odgovornog marketinga su ključni faktori uspeha savremenih preduzeća koja svoje poslovanje usklađuju sa potrebama održivog razvoja. Savremeni koncept marketinga zahteva holistički pristup sa ciljem kompanije da stvori potrošača koji je jedini profitni centar. Marketing doprinosi tome zato što se bavi rešavanjem problema potrošača, modernim tendencijama razvoja okolnog sveta, imidža i načina života ljudi i time dovodi do činjenice da potrošač postaje drugačiji. Moderni marketing mora se zasnivati na brzom, fleksibilnom planiranju inovacija, koje uvek moraju biti u središtu potrošača. Sve veća uloga inovacija, posvećivanje veće pažnje razvoju novih proizvoda imperativ je vremena. Novi proizvodi mogu stvoriti nova tržišta, a na postojećim tržištima pomažu da se nadmaše konkurenti.

Literatura

1. Chaffey, D., Ellis-Chadwick, F., Johnston, K., Mayer, R. (2006). *Internet Marketing: Strategy, Implementation and Practice*. 3rd Ed. Harlow: Pearson Education Limited.
2. Chaffey, D. & Ellis-Chadwick, F. (2016). *Digital Marketing*, 6th Edition. UK: Pearson, Education Limited
3. Charlesworth, A.(2018). *Digital Marketing: A Practical Approach*, New York: Routledge
4. Duncan T. & Moriarty S. (1998). *A Communication – Based Marketing model for Managing Relationships*. Journal of Marketing, Vol. 62(2) pp.1-13.
5. Fitzgerald, M., Kruschwitz, M., Bonnet, D. & Welch, M. (2013). *Embracing Digital Technology – A New Strategic Imperative*. MIT Sloan Management Review (https://www.capgemini.com/wpcontent/uploads/2017/07/embracing_digital_technology_a_new_strategic_imperative.pdf, 13.07.2022.)
6. Garber, L. L. & Dotson, J. M. (2002): *A method for the selection of appropriate business-to-business integrated marketing communications mixes*. Journal of Marketing Communications, 8 (1), pp. 1–17.
7. Gilliland, D. & Johnston., W. (1997). *Toward a Model of Business-to-Business Marketing Communications Effects*. Industrial Marketing Management, 26 (1), pp.15-29.

8. Hentze, E. (1991). *What Is the Corporate Message.* Academy of Marketing Science News, 12 (July), pp.12.
9. Jevremović, M., Vasić Ž, S, Šrbac Savić S., Staletić N. (2017). *Istraživanje uticaja digitalnog marketinga putem društvenih medija.* U: Informacione tehnologije, obrazovanje i preduzetništvo, zbornik radova II nacionalne konferencije sa međunarodnim učešćem - ITOP 17, str.185-192. Čačak: Fakultet tehničkih nauka.
10. Keller, K. & Kotler, P. (2006) *Holistic Marketing: A Broad, Integrated Perspective to Marketing Management*, in Sheth J. N. & Sisodia R. J. (Eds.) *Does Marketing Need Reform? Fresh Perspectives on the Future*. New York: M. E. Sharpe (pp.300-305).
11. Kotler, P. (2003). *Marketing Insights from A to Z, 80 concepts every manager need to know.* Prevod: *Marketing od A do Z, 80 pojma koje svaki menadžer treba da zna.* Asee Books, Biblioteka Matice Srpske, Novi Sad, 2004, str. 9.
12. Kotler, P. & Keller, K.L. (2009). *Marketing management.* 13th edition, Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey.
13. Kotler, P. & Caslione, J. A. (2009). *Chaosics: The Business of Managing and Marketing in the Age of Turbulence*, AMACOM, pp.18.
14. Kotler, P. & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management*, 15th Edition, UK, London: Pearson
15. Matt, C., Hess, T. & Benlian A. (2015): *Digital Transformation Strategies*. Business & Information Systems Engineering, 57(5), pp.339-343(https://econpapers.repec.org/article/sprbinfse/v_3a57_3ay_3a2015_3ai_3a5_3ap_3a339-343.htm5, 13.07.2022.)
16. Medić Đ. (2001). *Uloga „Povijesti ekonomiske misli“ u obrazovanju ekonomista.* Ekonomski pregled, Vol. 52 (9-10), 1126-1148.
17. Miles, M., Munilla, L. (1995):*The Eco Marketing Orientation: An Emerging Business Philosophy*, (in: *Environmental Marketing: Strategies, Practice, Theory, and Research*, editors: Michael Jay Polonsky, Alma T Mintu-Wimsatt, PhD, The Haworth Press, Binghamton, New York, 23-37.)
18. Milisavljević, M. (2007). *Savremeni strategijski menadžment.* Megatrend univerzitet, Beograd.
19. Mohamed, A.A. & Rashid, B.B. (2012). *Customer Relationship Management (CRM).In Hotel Industry: A framework Proposal on the Relationship among CRM Dimensions, Marketing Capabilities and Hotel Performance.* International Review of Management and Marketing, vol. 2 (4), pp. 220-230.
20. NALED (2021). Analiza stanja inovacija i procesa digitalne transformacije u Republici Srbiji, Beograd, str. 1-104.

21. Palmatier, R.W. Dant, R.P., Grewal, D. & Evans, K.R. (2006). *Factors Influencing the Effectiveness of Relationship Marketing: A Meta-Analysis*. Journal of Marketing, vol. 70(4)), pp.136–153.
22. Petković N., Milovanović G. (2019). *Implementiranje koncepta održivog marketinga kao uslov opstanka kompanija na globalnom tržištu*. Marketing, vol.50, br.,1, str. 28.
23. Previšić, J., Ozretić Došen, Đ. (2004). *Marketing*, II izmenjeno i dopunjeno izdanje, Adverta, Zagreb.
24. Salai S., Hegediš I., Grubor A. (2007). *Marketing komuniciranje*. Ekonomski fakultet, Subotica.
25. Sheth, J. & Pravatiyar, A. (1995): *Ecological Imperatives and the Role of Marketing*, pp. 8-12 (in: *Environmental Marketing: Strategies, Practice, Theory, and Research*, editors: Polonsky, M.J., Mintu-Wimsatt, A.T., The Haworth Press, Binghamton, N, pp. 199-225)
26. Sheth, J.N.& Parvatiyar, A. (1995). *The Evolution of Relationship Marketing*. International Business Review, vol. 4 (4), 397–418.
27. Stafford, B. (1965): *Platform for Change*, John Wiley & Sons, p.309. In William F.C. (2007): *Holistic Management: Managing what matters for company success*. John Wiley & Sons, New Jersey.
28. Stanković Lj., Đukić S., Popović A. (2012). *Razvoj društveno odgovornog marketinga*. Časopis za teoriju i praksu marketinga: Marketing, vol.43 (3), str.181-190.
29. Strauss, J. & Frost, R. (2012). *E-Marketing*, 6th Edition, Boston: Pearson.
30. Viera-dos Santos, J., Goncalves, G. (2018). *Organizational Culture, Internal Marketing, and Perceived Organizational Support in Portuguese Higher Education Institutions*. Journal of Work and Organizational Psychology, vol. 34(1), pp. 38-45.
31. Vučićević L., Bulatović A. (2021). *Digitalna transformacija ključ za održivost i perspektiva ekonomskog razvoja*. Monografija: Digitalni mediji u funkciji kreativnih promena poslovanja i održivog privrednog razvoja u ambijentu pandemije COVID – 19, MPK- Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije, Novi Sad.
32. <https://balkans.aljazeera.net/interactives/2021/12/18/infografika-pristup-internetu-nema-37-svijeta> (23.07.2022)
33. <https://www.vreme.com/dodatno/umetnost-viseslojne-komunikacije/> (17.07.2022.)
34. <https://umteam.ru/bs/holisticeskii-marketing-i-ego-primenenie-klassifikaciya-evropeiskih-sistem/>(13.7.2022.)
35. <https://www.postposmo.com/bs/marketing-holistico/> (13.7.2022.)

Abstract: In the open system of business that characterizes enterprises (companies), which interact with the environment, which are under the dominant influence of digital technologies in all their aspects, for their survival, in a sharp market competition, it is necessary to adapt to the newly created circumstances, i.e. to the needs of the environment. The business system does not take place separately, by itself, but requires communication or interaction with elements outside of it. Globalization processes put economic development in the forefront of the general prosperity of the state. The modern economy leads to the emergence of new business models and, in general, the way in which people communicate with each other. Marketing, as a very important activity of modern companies regardless of their size, is subject to changes and "suffers" a certain level of changes that are a consequence of the application of new technologies. All these developments resulted in completely new forms and approaches to marketing (holistic marketing). The development of information and communication technologies is associated with the term new economy. This term denotes new products, services, markets and rapidly growing sectors of the economy, specifically those whose business activity is based on digital business or electronic business as its basic infrastructure. With new technologies and the information they provide, it is necessary to properly filter the audience (consumers or users) in order to reach the target group. When you know who your target group is, then you have fulfilled one of the main prerequisites for a successful business.

Keywords: holistic marketing, communication, globalization, strategy, consumer.

**Originalni naučni rad
UDK 657.631.6:334.72.021
DOI:10.7251/ERB2317162S**

Mr. sci. Azra Sadadinović Fazlić¹

Prof. dr Izet Banda²

REVIZIJA UČINKA – USPOSTAVA I FUNKCIONISANJE INTERNE REVIZIJE U JAVNOM SEKTORU U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: Primjena revizije učinka predstavlja uspostavu mehanizama kontrole koji povezuju krajnji rezultat sa ciljevima kroz aktivnosti i procese korisnika javnih sredstava i ocjenom jesu li ciljevi vezani za ishode ili izlazna ostvarenja postignuta kako je to predviđeno, odnosno provode li se programi i obavljaju li se usluge kako je to zamišljeno.

Ocjena efikasnosti i efektivnosti doprinosi jačanju odgovornosti budžetskih/vanbudžetskih korisnika povećanjem koristi uz smanjenje javnih izdataka, transparentnosti i reformi budžetskog računovodstva i revizije.

S tim u vezi provođenje revizije učinka treba posmatrat u integrativnom procesu strateškog i operativnog planiranja, izvršenja budžeta i planova naspram odobrenih programa, evaluacije i praćenja programa, izvještavanja o izvršenju budžeta zasnovanim sa mjerljivim indikatorima koji odražavaju rezultate poslovanje prema strateškim i operativnim ciljevima.

Ključne riječi: revizija učinka, efikasnost, efektivnost, transparentnost.

Uvod

Revizija učinka predstavlja objektivan i nezavisan okvir ispitivanja kojim se ispituje i utvrđuje da li državna preduzeća, sistemi, projekti, programi, aktivnosti ili organizacije posluju i rade u skladu s principima ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti u cilju ostvarenja mogućih poboljšanja sa aspekta poslovanja. Revizija učinka je jedan od načina kontrole javnog sektora i način uvida od strane zainteresovanih u tok i rezultate različitih aktivnosti javnog sektora.

Revizijom učinka nastoji se doći do novih informacija, te samim tim izvještaji revizije učinka imaju značajnu korist za cijelokupan javni sektor, kako za one koji obavljaju svoje zadatke u okviru njega, tako i za cijelokupnu

¹Doktorant, Zavod zdravstvenog osiguranja Tuzlanskog kantona, e-mail: azrasadadinovic@bih.net.ba

² Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, e-mail: izet.banda@gmail.com

javnost, jer predstavljaju osnov prevencije i detekcije neapravilnog poslovanja, te preporukama za poboljšanje daje nove informacije spoznaje ili nove vrijednosti u smislu donošenja korektivnih odluka.

Međunarodnim standardima vrhovnih revizijskih institucija (ISSAI-a), koje razvija Međunarodna organizacija vrhovnih reizjskih institucija (INTOSAI) promoviše nezavisne i djelotvorne revizione aktivnosti i pomože članicama INTOSAI-a u razvoju vlastitog profesionalnog pristupa u skladu s njihovim djelokrugom, kao i sa matičnim pravnim okvirom.

ISSAI 100 obuhvata osnovne principe revizije u javnom sektoru, odnosno to je standard u kojem je dat opći prikaz osnovnih principa revizije u javnom sektoru, te je bliže utvrđena mjerodavnost ISSAI-a. Osnovnim principima revizije učinka bavi se ISSAI 300 i nadovezuje se na osnovne principe iz ISSAI-a 100, dodatno ih razrađuje kako bi se uklopili u poseban kontekst revizije učinka.

Prema ISSAI 300 revizija učinka donosi nove informacije, spoznaje ili vrijednost na način da pruža nove analitičke uvide (širu ili dublju analizu ili nove perspektive), pospješuje dostupnost postojećih informacija različitim zainteresovanim stranama, donosi nezavisna i mjerodavna stajališta ili zaključke zasnovane na revizionim dokazima, te daje preporuke zasnovane na analizi revizionih nalaza.

Revizija učinka je proces koji se odvija postepeno, nije serija jasno definisanih mjera, operativnih aktivnosti ili podprocesa i obuhvata međusobnu interakciju i paralelno provođenje više aktivnosti.

Uspostava i provođenje revizije učinka primjenom važećih zakonskih propisa Međunarodnih standarda i drugih propisa i dobrih praksi, osigurava korisnicima budžeta, javnim menadžerima, korisnicima finansijskih izvještaja sveobuhvatnu slikuo upravljanju javnim sredstvima na transparentan način ukazujući na odgovornost svih aktera u javnoj potrošnji. Provođenje revizije učinka je i procjena sistema internih kontrola posebno u djelu usaglašenosti sa zakonskim propisima i ocjeni efikasnosti, efektivnosti i ekonomičnosti.

Cilj revizije učinka je procijeniti da li korišteni resursi predstavljaju najekonomičnije korištenje javnih sredstava, da li se korištenjem raspoloživih resursa pravovremeno pružaju najbolje usluge, da li su ispunjeni strateški ciljevi i da li postoji uticaj na implementaciju tih ciljeva. Važna uloga ove vrste revizije je da identificira postojeće nedostatke i u skladu s tim da preporuke za poboljšanje sistema. Implementacija datih preporuka treba dovesti do pozitivnih promjena u sistemu kao cjelini, stvaranju nove vrijednosti, te shodno tome unaprijediti funkcionisanje revidiranih subjekata,

što se ogleda u poboljšanju ekonomičnosti, učinkovitosti i djelotvornosti u korištenju resursa.

Institucije javnog sektora nastoje unaprijediti učinkovitost u izvršavanju svojih funkcija. U tom smislu, sve se više pažnje posvećuje osigranju kvalitetnijih usluga uz istovremeno i permanentno iznalaženje ušteda. Tako, u uslovima ograničenih reformskih procesa, u mnogim segmentima javnog sektora, revizija učinka dobija poseban značaj.

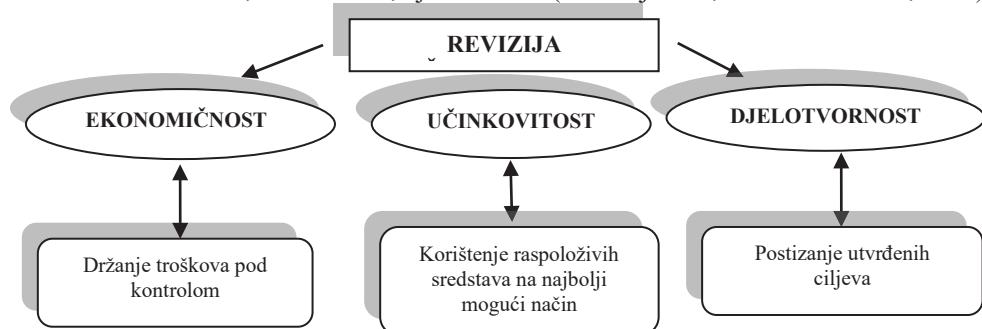
Institucije mogu svoje poslove obavljati u skladu s pozitivnim propisima, a da u isto vrijeme nisu učinkovite i/ili ekonomične i/ili djelotvorne u svom radu. Iste mogu samoinicijativno raditi na poboljšanju učinkovitosti, međutim kada su subjekt revizije učinka i kada zakonodavac svojim zaključkom obaveže subjekta da implementira preporuke iz izvještaja pomenute revizije, tada u skladu sa datim preporukama postupaju u smjeru poboljšanja učinkovitosti.

Revizija učinka se često naziva sredstvom za vrednovanje uspješnosti javnog sektora. U prvi se plan stavlja cjelovitost poslovanja kroz tri E pristup (Economy, Efficiency and Effectiveness), kojeg čine:

- Ekonomičnost (Economy)-da li se troškovi drže pod kontrolom
- Efikasnost/učinkovitost (Efficiency) -da li se resursi koriste na “pravi” način
- Efektivnost/djelotvornost (Effectiveness) -da li se rade “prave stvari”.

Slikom 1 prikazan je osnovni model revizije učinkovitosti, odnosno njegove tri komponente (ekonomičnost, učinkovitost i djelotvornost).

Slika 1. Ekonomičnost, učinkovitost, djelotvornost (D. Daujotaite, I.Mačerinskiene, 2008)

Revizija učinka je specifična i u mnogo čemu se razlikuje od finansijske revizije. Neke od specifičnosti revizije učinka su:

- usmjerena je na optimalno korištenje resursa,
- usmjerena je na organizaciju, programe i njihovu učinkovitost,

- preispituje cijelo poslovanje ili određeni dio, projekte ili aktivnosti subjekta revizije, ocjenjujući ekonomičnost, djelotvornost i svršishodnost,
- revizijske metode nisu standardizirane mogu biti različite od revizije do revizije,
- kriteriji procjene razlikuju se od revizije do revizije, a odabir kriterija ovisi o procjeni državnih revizora,
- revizija se provodi ako je uočen određeni problem.

Najbitnija razlika između revizije učinka i finansijske revizije odnosi se na obim same revizije, odnosno vremensko razdoblje revidiranja. Revizija učinka je opsežnija i državnim revizorima daje više prostora za slobodne procjene i tumačenja. Razdoblje obuhvaćeno revizijom učinka nije ograničeno na poslovnu godinu, nego može obuhvatati i nekoliko godina.

U provođenje interne revizije u javnom sektoru FBiH, a i revizije učinka primjenjuju se odredbe Zakona o internoj reviziji u javnom sektoru Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH broj: 47/08 i 101/16) pri čemu interni revizori, procjenjuju adekvatnost i efikasnost sistema finansijskog upravljanja i kontrole u smislu ekonomične, efikasne i djelotvorne upotrebe resursa i njihove usklađenosti sa važećom zakonskom regulativom kao i uspostavljenim politikama i procedurama u revidiranom subjektu.

Prilikom vršenja revizije, pored Zakona o internoj reviziji u javnom sektoru Federacije Bosne i Hercegovine, primjenjuje se i Opći okvir revizijskih standarda Međunarodne organizacije vrhovnih revizijskih institucija –MOVRI - INTOSAI revizijski standardi - Okvir međunarodnih standarda vrhovnih revizionih institucija - ISSAI okvir („Službeni glasnik BiH“ broj: 45/18) i INTOSAI etičkog kodeksa, što podrazumijeva i primjenu najkvalitetnijih metoda u praksi revizije.

Osnovne smjernice i revizioni pristup provođenja revizije učinka

Međunarodni standardi vrhovnih revizijskih institucija (ISSAI-a), koje razvija Međunarodna organizacija vrhovnih revizijskih institucija (INTOSAI), osmišljeni su u poticanja nezavisne i djelotvorne revizijske djelatnosti, kao i pomoći članicama INTOSAI-a u razvoju vlastitog profesionalnog pristupa u skladu s njihovim okvirom, te matičnim pravnim propisima. Standardi koji se odnose na reviziju učinka su:

- ISSAI 100 –*Osnovni principi revizije javnog sektora*
- ISSAI 300 –*Osnovni principi revizije učinka*
- ISSAI 3000-3999 – *Smjernice za reviziju učinka*
- Evropske smjernice za provedbu INTOSAI revizijskih standarda (INTOSAI Auditing Standards, European Court of Auditors).

ISSAI 100-Osnovni principi revizije javnog sektora je standard u kojem je dat opći prikaz osnovnih principa revizije javnog sektora i pobliže utvrđena mjerodavnost ISSAI-a.

ISSAI 300-Osnovni principi revizije učinakje standard koji se nadovezuje na osnovna načela iz ISSAI-a 100, te ih dodatno razrađuje kako bi se uklopila u revizije učinka. ISSAI 300 bi se trebao iščitavati i tumačiti u vezi s ISSAI-em 100, koji se primjenjuje i na reviziju učinka. S tim u vezi ISSAI 300 služi kao osnova za standarde obavljanja revizije učinka prema ISSAI-ma. ISSAI 300 sastoji se od tri dijela (<http://www.revizija.gov.ba/Post/Read/issai-300>)

- *U prvom dijelu se utvrđuje okvir za obavljanje revizije učinka i upućivanje na mjerodavne ISSAI-e.*
- *U drugom dijelu se iznose opći principi za angažmane vezane uz reviziju učinka, a o kojima bi revizor trebao voditi računa prije početka i za čitavog trajanja revisionog procesa.*
- *U trećem su dijelu sadržani principi relevantnosti glavnih faza samog revisionog procesa, pri čemu je svaki od principa popraćen kratkim obrazloženjem.*

Navedenim smjernicama nastoji se uspostaviti jedinstveno tumačenje prirode revizije učinka, uključujući principe koje je potrebno primjenjivati radi postizanja visokog standarda revizijskog rada. Članice INTOSAI-a se potiču na razvoj i donošenje mjerodavnih standarda usaglašenih sa ISSAI-ma 100 i 300, kao i na vođenje računa o smjernicama INTOSAI-a u pogledu revizije učinka.

Serija ISSAI 3000 predstavlja opći okvir za obavljanje revizije učinka koji sa općim smjernicama za provođenje revizije, služi kao podloga i pomoć vrhovnim revizijskim institucijama u razvoju njihovih vlastitih standarda. U standardima za obavljanje revizije učinka trebala bi se ogledati potreba za fleksibilnošću u osmišljanju pojedinih angažmana, za otvorenosću i kreativnošću revizora u njihovom radu, kao i za profesionalnom procjenom u svim fazama revizijskog procesa.

Da bi revizija bila uspješno osmišljana, potrebno je da se revizori opredijele za pristup usmјeren ka rezultatima, problemima, sistemima ili za neku od kombinacija tih pristupa.

Opći revizioni pristup osnovni je elemenat svake revizije. Istim se utvrđuje priroda i svrha ispitivanja koje se obavlja, te definišu neophodna znanja, informacije i podaci koje je potrebno prikupiti i analizirati, kao i revizioni postupci koje je potrebno provesti u svrhu što kvalitetnije obavljane revizije.

Kod revizije učinka prema ISSAI 300, obično se slijedi jedan od sljedeća tri pristupa:

- pristup okrenut sistemima, kod kojeg se ispituje propisno funkcionisanje upravljačkih sistema, npr. sistema finansijskog upravljanja;
- pristup okrenut rezultatima, kod kojega se ocjenjuje jesu li ciljevi vezani uz ishode ili izlazna ostvarenja postignuti kako je to predviđeno, odnosno provode li se programi i obavljaju li se usluge kako je to zamišljeno i
- pristup okrenut problemima, kod kojega se ispituju, provjeravaju i analiziraju uzroci određenih problema ili odstupanja od utvrđenih kriterija.

Sva tri pristupa mogu se primjenjivati s gledišta „odozgo naniže” ili „odozdo naviše”. Revizije koje se obavljaju s gledišta „odozgo naniže” uglavnom su usredotočene na zahtjeve, namjere, ciljeve i očekivanja zakonodavca i državne vlasti. Pristup s gledišta “odozdo naviše” usmjeren je na probleme od značaja za ljude i zajednicu.

Proces revizije učinka

Svaka revizija je proces i kao takva može se podijeliti u nekoliko ključnih faza, odnosno neophodnih radnji potrebnih za obavljanje određene revizije. Shodno tome i proces revizije učinka provodi se u nekoliko osnovnih faza koje čine ciklus revizije, i to:

1. Preplaniranje- odnosi se na aktivnosti prikupljanja početnog vrednovanja informacija, prethodnog vrednovanja sistema upravljanja i sistema kontrola, utvrđivanja glavnih ciljeva revizije, početnu procjenu potrebnih resursa, vremenske planove i izradu prijedloga plana revizije učinka;
2. Planiranje - uključuje izradu preliminarne studije, razradu i razmatranje plana revizije učinka, uspostavu veze sa subjektima revizije, pripremu revizijskog programa i odobravanje plana;
3. Provođenje revizije uključuje i rad na terenu, pribavljuju se i vrednuju revizijski dokazi, utvrđuju činjenice o predmetu revizije, donose zaključci i utvrđuju i odobravaju potrebene izmjene revizijskog plana;
4. Izrada izvještaja - na osnovu prikupljenih podataka oblikuju se i razmatraju prijedlozi, zaključci, mišljenja, preporuke i rezultati, zatim razmatra kontrola kvalitetea i odobravanje izvještaja, ukslađivanje planiranih i utrošenih revizijskih resursa;
5. Usaglašavanje - rasprava na lазима и preporukama;
6. Izvještavanje i
7. Praćenje implementacije preporuka.

U procesu provođenja revizije učinka mogu se kombinovati jedan od dva pristupa navedena u tabeli 1, pri čemu se naglasak stavlja u različitoj mjeri na jedan ili drugi pristup, što ovisi od specifičnih okolnosti revizije.

Tabela 1. Revizorski pristup

Pristup	Fokus
Direktna revizija učinka	Input, output, rezultat i učinak
Revizija kontrolnih sistema	Adekvatnost politika i procedura koje implementira rukovodstvo institucije u svrhu promoviranja, monitoringa i evaluacije učinka

Od izuzetne važnosti prilikom provođenja revizije učinka bitno je da se ispravno odrede revizorski kriteriji kao i prag materijalnosti. Revizorski kriteriji su standardi na osnovu kojih se evaluira ostvareni učinak, te je neophodno da su oni što objektivniji, kako bi se mogućnost slobodne interpretacije svela na najmanju moguću mjeru. Materijalnost predstavlja relativnu važnost predmeta u kontekstu šireg okvira (određene teme), unutar kojeg se razmatra. Prilikom ocjenjivanja materijalnosti revizorske teme potrebno je uzeti u razmatranje veličinu njenog učinka, pri čemu je neophodno ocijeniti da li je aktivnost relativno beznačajna i da li bi nedostaci u tom području mogli uticati na druge aktivnosti unutar revidiranog subjekta. U reviziji učinka, materijalnost prema novčanoj vrijednosti može ali ne treba biti primarni kriterij. Prilikom definiranja materijalnosti, neophodno je da revizor razmotri i šta je društveno ili politički značajno, te da ima na umu da ovako utvrđen aspekt materijalnosti varira tokom vremena i da ovisi od perspektive relevantnih korisnika i odgovornih strana.

Revizija učinka kao model za poboljšanje odgovornosti javnog sektora

Institucije javnog sektora su odgovorne za rezultate poslovanja i u tom kontekstu u obavezi su uspostaviti sisteme djelovanja (interna revizija i interna kontrola), koji treba da obezbijede da se nadležnosti date takvim institucijama, adekvatno i provode. Jedan od zadatka državne revizije je da utvrdi, da li je ta nadležnost doista adekvatno provedena. Revizija učinka sa tog aspekta ima posebnu ulogu, jer po svom sistemu djelovanja, može služiti u svrhu ranog upozoravanja i samim tim kao model za poboljšanje odgovornosti, kako odgovornih za izvršavanje njihovih nadležnosti, tako i za poboljšanje odgovornosti prema javnosti.

Da bi se postigao određeni nivo poboljšanja odgovornosti neophodno je da i zakonodavna i izvršna vlast imaju adekvatne informacije, koje bi im pomogle pri donošenju odluka, a u cilju unapređenja kvaliteta i postizanja postavljenih ciljeva. S tim u vezi, neophodno je posvetiti dovoljno pažnje reviziji učinka, jer se ista provodi s ciljem da se procijeni funkcioniranje određenog aspekta poslovanja, programa ili aktivnosti, kao i da predloži šta se može učiniti, u cilju poboljšanja.

Parametri koji imaju važnu ulogu u mjerenu kvaliteta javnih usluga fokusiraju se na učinak, odnosno da li su postignuti postavljeni ciljevi. Uzavisnosti od nivoa razvoja jedne zemlje i njenog opredjeljenja, postavljaju se i ciljevi. U tom smislu možemo govoriti da je u nekim zemljama javni menadžment, u realizaciji zadatih ciljeva, fokusiran na sredstva, a u nekim na krajnji rezultat. Na osnovu postavljenih ciljeva, vrši se i mjerjenje učinka.

U zemljama u kojima je javni menadžment fokusiran na sredstva, a manje na krajnji rezultat, revizija učinka se neće orijentisati na utvrđivanje da li su ispoštovana i primijenjena pravila, nego da li se pravila ispunjavaju u svrhu za koju su namijenjena. Dok zemlje kod kojih je mendžment javnog sektora orijentisan na krajnje rezultate, ima tendenciju snažnijeg fokusiranja na reviziju učinka, jer su usmjerene na efikasnost i efektivnost.

Revizija učinka ima veliki uticaj na razvoj zemalja, što potvrđuju činjenice da se u razvijenim zemljama ista provodi kontinuirano i uspješno djeluje već više od deset godina.

Uvođenjem revizije učinka, dolazimo do zaključka, da se sve više prihvata ideja da se dobro upravljanje zasniva na rezultatima, odnosno na učinku. Neke zemljesvoju poslovnu politiku baziraju na principu postizanja najbolje vrijednosti za novac koji je dat. Revizija učinka može poslužiti, kao osnova prilikom donošenja odluka o budućim investicijama i prioritetima.

Revizija učinka je način kontrole poslovanja javnog sektora i način uvida od strane zainteresovanih strana u tok i rezultate različitih aktivnosti državnih institucija, a izvještaji revizije učinka imaju značajnu korist za ukupan javni sektor, njegovu administraciju i sveukupnu javnost, jer su pouzdana osnova za donošenje korektivnih odluka koje idu u pravcu poboljšanja učinkovitosti javnog sektora.

Doprinos revizije učinka predstavlja konstruktivno promovisanje ekonomičnog, učinkovitog i djelotvornog upravljanja. Također, revizija učinka doprinosi jačanju odgovornosti i transparentnosti. Revizijom učinka odgovornost se promoviše i na način da se osobama s upravljačkim i nadzornim nadležnostima pomaže da poboljšaju učinkovitost. To se postiže tako što se ispituje da li se odluke zakonodavnih ili izvršnih vlasti pripremaju i provode djelotvorno i učinkovito, te da li se u korist poreznih obveznika ili građana ostvaruje najbolji omjer uloženog i dobijenog.

Revizija učinka je okrenuta područjima na kojima građanima može donijeti dodanu vrijednost i na kojima se kriju najveće mogućnosti za poboljšanja, pri čemu odgovornim osobama pruža konstruktivne poticaje za poduzimanje odgovarajućih koraka. U reviziji učinka, vrhovne revizijske institucije u granicama svojih nadležnosti imaju slobodu odlučivanja o tome

šta će, kada i kako revidirati te ih se ne smije ograničavati u objavljivanju njihovih nalaza.

Revizija učinka i finansijska revizija – podudarnosti i razlike

Revizija učinka je usmjerena na ciljeve i efikasnost programa za koje su angažovana javna sredstva te se često govori o preklapanju finansijske revizije i revizije učinka. Elementi revizije učinka mogu biti sastavni sastavni dio opsežne revizije, kojom su obuhvaćeni i aspekti revizije učinka i finansijske revizije. U slučaju preklapanja, potrebno je dosljedno primjenjivati standarde, što možda neće uvijek biti izvodivo jer različiti standardi imaju različite prioritete.

Finansijska revizija se fokusira na utvrđivanje da li su finansijske informacije određenog tijela prezentirane u skladu sa primjenjivim regulatornim okvirom i okvirom finansijskog izvještavanja. To se postiže dobijanjem dovoljnih i odgovarajućih dokaza koji revizorom omogućavaju da izrazi mišljenje o tome da finansijske informacije ne sadrže materijalno pogrešne iskaze, uslijed prevare ili greške.

Revizija učinka se fokusira na to funkcionišu li intervencije, programi i institucije u skladu sa principima i imali mesta za unaprjeđenje. Učinak se ispituje u odnosu na odgovarajuće kriterije te se analiziraju uzroci odstupanja od tih kriterija ili drugo problemi. Cilj je odgovoriti na ključna reviziona pitanja i dati preporuke za unaprjeđenje (ISSAI 100).

Revizija učinka je usmjerena na efikasnost i efektivnost vladinih programa u ostvarivanju ciljeva, a finansijska revizija na pouzdanost izvještaja u skladu sa primjenjivim regulatornim okvirom. Pri utvrđivanju jesu li upravo pitanja učinka ta koja predstavljaju osnovni cilj revisionog aranžmana, treba imati naumu da je revizija učinka usredotočena na aktivnosti i rezultate, a ne na izvještaje i račune, te da je njen glavni cilj promovisat ekonomičnost, efikasnost i efektivnost a ne izvještavanje o usklađenosti sa zakonskim propisima (ISSAI 300).

Tabela 2 : Aspekt finansijske revizije i revizije učinka

ASPEKT	FINANSIJSKA REVIZIJA	REVIZIJA UČINKA
Svrha	Procjenjuje da li su finansijske operacije provedene na zakonit način i da li su finansijski izvještaji istiniti i pouzdani	Procjenjuje se da li su efikasne i efektivne vladine intervencije ili mjeru od strane vladinih organa i da li se revidirani subjekti u sprovođenju svojih dužnosti pridržavaju principa ekonomičnosti, efektivnosti i efikasnosti
Fokus	Finansijske transakcije, knjigovodstvo, finansijski	Politike, programi, organizacije, aktivnosti i sistemi upravljanja

	izvještaji i ključne kontrolne procedure	
Akademска основа (obrazovanje) i vrijedno iskustvo	Ekonomija, računovodstvo, knjigovodstvo, zakoni, profesionalna vještina revizora	Ekonomija, političke nauke, pravo, sociologija itd. Iskustvo kvalificiranih istraživanja ili procjenjivanja i metodama koje se primjenjuju u istraživanjima u društvenim naukama
Metode	Standardizirane	Variraju od revizije do revizije
Revizorski kriteriji	Manje otvoreni prema procjeni revizora. Standadizirani kriteriji postavljen propisima i regulativom za sve revizore	Više otvoreni prema procjeni revizora. Jedinstveni posebni kriteriji za svaku pojedinačnu reviziju.
Izvještaji	Manje više standardizirani, objavljaju se redovno	Posebni izvještaji, publikovani po ad hoc abazi. Sadržaj promjenjiv, ovisno o ciljevima revizije.

Izvor: Aspekt finansijske revizije i revizije učinka (I.Okanović, Z.Redžepagić, 2012)

Interni revizija u javnom sektoru

Uzimajući u obzir preporuke Europske komisije i usvojeni Akcioni plan za implementaciju preporuka iz sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Europske zajednice i njihovih država članica,s jedne strane i Bosne i Hercegovine s druge strane,u dijelu politike saradnje, a koje se odnosi na saradnju na području revizije i finansijske kontrole,u okviru prioriteta planirano je da Bosna i Hercegovina izradi i usvoji odgovarajuće propise kojima bi razvila unutrašnju finansisiku kontrolu u javnom sektoru uključujući finansijsko upravljanje i nadzor,funkcionalno nezavisnu internu reviziju, te sisteme vanjske revizije u skladu sa međunarodno prihvaćenim standardinama kontrole i revizije u skladu sa metodologijama i najboljom praksom Evropske Unije.

Zakonom o internoj reviziji u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine između ostalog utvrđene su nadležnosti i osnovni principi interne revizije, uspostava Centralne harmonizacijske jedinice (CHJ), njene odgovornosti, kao i obaveza uspostavljanja i funkcionisanja adekvatne i efikasne funkcije interne revizije.

Interni revizija (*Internal Auditing*) je bitan dio revizijske profesije i nju sprovode tijela onog preduzeća koje je predmet revizije. Najvažniji poslovi interne revizije su razvoj i poboljšanje efikasnosti pojedinih poslovnih funkcija, ispitivanje načina donošenja poslobnih odluka i drugi poslovi kojima se sprovodi ispitivanje i ocjena poslovanja preduzeća (I. Banda, 2015).

Svrha interne revizije jeste da pruži nezavisno i objektivno uvjeravanje i konsultantske/savjetodavne usluge, sa ciljem unapređenja poslovanja organizacije. Interna revizija je nezavisna samostalna funkcija

koja ispituje i ocjenjuje aktivnosti organizacije i njenih organizacionih djelova.

Cilj inteme revizije je pružanje usluga koje trebaju pomoći upravi u efikasnom izvršavanju njihovih obaveza, provjeravanju da li je provođenje upravljačkih i kontrolnih mehanizama odgovarajuće, ekonomično i dosljedno u odnosu na zakonske propise, metodologiju rada, inteme akte i ugovore i druge propise, dajući preporuke i savjete u vezi sa aktivnostima koje su predmet revidiranja.

Revizija učinka u javnom sektoru doprinosi poboljšanju upravljanja resursima i većoj odgovornosti. Da bi se to postiglo, interni revizori koji vrše reviziju učinka trebaju pružiti menadžmentu najvišegnivoa u organizacijama nezavisne i objektivne informacije i uvjeravanje o kvalitetu upravljanjem resursima i nastojati pružiti doprinos poboljšanjima putem datih preporuka.

Praćenje i evaluacija poduzetih korektivnih aktivnosti, uključujući i utvrđivanje da li su postignuti željeni rezultati, sastavni je dio procesa revizije učinka. Ove aktivnosti interne revizije provode se ne kasnije od 6 mjeseci nakon što je izvještaj o reviziji izdat, u skladu sa pravnim okvirom i ostalim aktima vezanim, za internu reviziju odobrenim od strane CHJ i INTOSAI standardima.

Realizacije preporuka iz Izvještaja revizije učinka „Uspostava i funkcionisanje interne revizije u javnom sektoru u Federaciji BiH”

Ured za reviziju institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine proveo je praćenje realizacije preporuka iz Izvještaja revizije učinka „Uspostava i funkcionisanje interne revizije u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine“ koje je objavljeno 2016. godine. Praćenje je provedeno u skladu sa INTOSAI okvirom profesionalnih objava i metodologije za reviziju učinka VRI u BiH. Primjenjeni INTOSAI principi i standardi su: ISSAI 100 – Osnovni principi revizije javnog sektora, ISSAI 140 – Kontrola kvalitete u vrhovnim revizijskim institucijama, ISSAI 300 – Principi revizije učinka i ISSAI 3000 – Standardi revizije učinka (Izvještaj revizije učinka, Ured za reviziju institucija u FBiH, Sarajevo, 2022).

Uzimajući u obzir činjenicu da je u promatranom razdoblju dodatno unaprijeđen regulatorni okvir koji uređuje oblast interne revizije, odnosno usvojene su izmjene i dopune Zakona o internoj reviziji, usvojen je novi Zakon o računovodstvu i reviziji u FBiH, (Službene novine FBiH, broj 15/21), kojim je propisano da su subjekti od javnog interesa obvezni uspostaviti i osigurati funkcionisanje odjela interne revizije u skladu sa ovim Zakonom i drugim zakonskim propisima.

S tim u vezi, razmatrajući navedeni Izvještaj iznosimo sljedeće zaključke:

- Do 31.7.2022. godine korisnici budžeta FBiH koji su u skladu sa pravnim propisima u obavezi da uspostave jedinice interne revizije, od njih devetnaest (19), tri (3) nisu imali zaposlenog nijednog internog revizora, a kod njih pet (5) je bio zaposlen samo jedan interni revizor, što nije nije u skladu sa međunarodnim standardima za profesionalnu praksu interne revizije;
- Kod obveznika na nižim nivoima vlasti, gdje su i izvanbudžetski fondovi, utvrđeno da od ukupno 67 obveznika njih 19 nije uspostavilo jedinice interne revizije, a 26 nije imalo zaposleno nijednog internog revizora;
- Također, uvidom u izvještaj utvrđena je niska realizacija preporuka interne revizije, te u periodu od 2019. do 2021. godine od strane jedinica interne revizije dato je ukupno 6.213 preporuka, od čega je realizovano ukupno 2.056 ili 33% preporuka, a 4.157 ili 67% ostalo je nerealizovano;
- Nasuprot zakonskim obvezama, kao i Zaključku Vlade FBiH iz 2019. godine kojim se zadužuju organizacije javnog sektora u FBiH koji su obveznici uspostave JIR da do 31. 12. 2019. godine uspostave JIR, te da izvrše zapošljavanje internih revizora u skladu sa važećom zakonskom regulativom, uočavamo da do kraja 2021. godine 41 od ukupno 86 subjekata javnog sektora u FBiH, koje su trebali uspostaviti JIR, njih 67 je imalo predviđeno sistematizacijom radnih mesta jedinicu interne revizije. Međutim, od tog broja u 43 jedinice interne revizije zaposlen je samo jedan ili nijedan interni revizor, što nije u skladu sa međunarodnim standardima za profesionalnu praksu interne revizije.

Prema informacijama Centralne harmonizacijske jedinice (CHJ), a temeljem analizirane dokumentacije za period od 2019. do 2021. godine utvrđeno je da je realizacija preporuka bila neefikasna. Rukovodioci institucija uglavnom nisu pravovremen poduzimali odgovarajuće aktivnosti na temelju izvještaja jedinice interne revizije kako bi se efikasnije implementirale date preporuke. Među razlozima neprovodenja preporuka interne revizije, između ostalog, navodi se nedostatak finansijskih sredstava, nedostatak stručnog kadra, promjene rukovodećeg kadra u organizaciji i druga ograničenja(Godišnji konsolidovani izvještaj interne revizije u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine za 2021. godinu).

Detaljniji podaci o broju uspostavljenih jedinica interne revizije u institucijama FBiH i broju zaposlenih internih revizora prikazani su u tabeli 3.

Tabela 3. Broj institucija koje imaju uspostavljene jedinice za internu reviziju na 31.12.2021.

Razina vlasti	Broj institucija koje moraju uspostaviti JIR	Broj institucija koje imaju uspostavljene JIR	Broj institucija koje nemaju uspostavljene JIR	Broj internih revizora po sistematizaciji radnih mjesta	Broj zaposlenih internih revizora
FBiH	19	19	0	74	26
Kantoni	10	9	1	38	12
Vabudžetski fondovi	18	17	1	44	30
Općine/Građovi	39	22	17	68	28
UKUPNO	86³	67	19	224	96

Izvor: Godišnje konsolidirano izvješće unutarnje revizije u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine za 2021. godinu

U tabeli 4. prikazani su podaci o ukupnom broju datih i implementiranih preporuka po godinama, na svim nivovima vlasti u FBiH.

Tabela 4. Pregled broja datih i implementiranih preporuka u FBiH za period 2019-2021.

Godina	Ukupan broj datih preporuka	Broj provedenih preporuka	Ukupan broj neprovodnih preporuka	Istekao rok za provođenje	U roku za provođenje
2019.	1.595	587	1.008	161	847
2020.	1.872	672	1.200	201	999
2021.	2.746	797	1.949	502	1.447
UKUPNO	6.213	2.056	4.157	864	3.293

Izvor: Godišnji konsolidovani izvještaj interne revizije u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine za 2019., 2020. i 2021. godinu

Kada su u pitanju budžetski korisnici, prema podacima Centralne harmonizacijske jedinice, u 2021. godini internirevizori su dali ukupno 224 preporuke federalnim institucijama, od kojih je provedeno samo 87 ili 39%, dok 137 preporuka nije provedeno, s tim da je za 14 preporuka istekao rok za provođenje. Možemo istaći, primjera radi, da pet institucija nije realizovalo

³Pored 86 obveznika uspostave JIR koji su propisani Pravilnikom o kriterijima, a shodno Zakonu o internoj reviziji i pravna lica u kojima Federacija BIH/kantoni/općine imaju većinski vlasnički udio trebaju uspostaviti JIR. Riječ je o javnim preduzećima, agencijama, univerzitetima koji zadovoljavaju propisane kriterije. Međutim CHJ ne raspolaže podacima o tome koliki je ukupan broj navedenih pravnih lica. Naime, CHJ raspolaže samo podacima od pravnih lica koja su dostavljala svoje izvještaje, a prema kojima je u FBiH oko 30 navedenih pravnih lica uspostavilo JIR.

niti jednu preporuku internih revizora, dok su dvije institucije realizovale samo po jednu preporuku.

Uzimajući u obzir značaj i ulogu interne revizije za poboljšanje efikasnosti upravljanja rizicima, kontrolama i upravljačkim procesima u institucijama javnog sektora, u izveštaju Ureda za reviziju institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine istaknuto je da subjekti revizije trebaju uložiti dodatne napore kako bi se osigurala učinkovita uspostava i funkcionisanje interne revizije.

Zaključak

Uloga revizije u formi interne ili eksterne revizije u lokalnim samoupravama može biti u funkciji upravljanja lokalnim samoupravama, javnim ustanovama i javnim preduzećima čiji su one osnivač. Kapaciteti interne revizije su nedovoljni, postojeći kapaciteti se uglavnom koriste u provođenju revizijskih angažmana koji nude manju dodatnu vrijednost, a revizijski angažmani koji nude veću dodatnu vrijednost su na nivou pojedinačnih i povremenih. Rezultati rada interne revizije u vidu preporuka nisu u potpunosti implementirani što dodatno umanjuje značaj interne revizije.

Provodenje interne revizije učinka u javnom sektoru između ostalog treba da se naslanja na izveštaje o izvršenju porograma zasnovane na učinku kao i rezultatima evaluacije programa po metodologiji verifikovanoj od strane nadležnog organa u FBiH.

Revizija javnog sektora povodi nezavisnu procjenu upravljanja javnim sredstvima u ostvarivanja zacrtanih ciljeva budžetskog korisnika po osnovu odobrenih programa i aktivnosti koje za koje su angažavana javna sredstva.

Provodenjem revizije učinka jača se odgovornost i promoviše efikasnost, ekonomičnost i efektivnost a korisnicima se pružaju transparentni izveštaji o programima i ostvarenim rezultatima u odnosu na utvrđene ciljeve, te daju preporuke za poboljšanje. Implementacija preporuka pridonosi jačanju odgovornosti budžetskih korisnika čime se zatvara linija odgovornosti za podneseni izveštaj od strane revizije. Harmonizacija propisa iz oblasti interne revizije u FBiH te uspostavljeni sistem programskog budžetiranja osigurali su preduslove za provođenje revizije učinka u javnoj upravi u jedinicama za internu reviziju.

Angažmani revizije učinka pokazuju nedovoljnu orijentaciju na primjenu principa ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti u lokalnim samoupravama i orijentaciju na uspješnost funkcionisanja javnih servisa na lokalnom nivou. Istraživanje pokazuje da potencijali revizije nisu dovoljno i

efikasno iskorišteni, te da je potrebna afirmacija i promocija instituta revizije, a posebno funkcionalno jačanje interne kontrole, interne revizije i evaluacije kao instrumenata upravljanja lokalnim samoupravama.

Uloga interne revizije u upravljanju javnim resursima od velikog je značaja za državu i javni sektor. Opredijeljenost BiH za pristupanje Europskoj uniji stavlja pred FBiH konkretnе zadatke vezane za reformu javnog sektora, iz čega proizlazi i potreba za razvojem interne revizije.

Rezultati praćenja ukazuju na to da još uvijek nije osigurano efikasno funkcionisanje interne revizije u javnom sektoru FBiH. Također, dostupni podaci ukazuju na to da nije osigurana ni potrebna nezavisnost u radu internih revizora. Utvrđeno je da rukovodioci institucija nisu poduzimali dovoljne aktivnosti na temelju izvještaja JiR, te da realizacija preporuka iz izvještaja interne revizije nije na zadovoljavajućoj razini. Veliki je broj preporuka, kako na nivou budžetskih korisnika FBiH tako i na nižim nivoima vlasti i vanbudžetskih fondova koje nisu realizirane. Navedeno ukazuje na nedovoljnu odgovornost rukovodioca institucija, budući da je realizacijom preporuka potrebno doprinijeti unapređenju rada institucija. Uzimajući u obzir značaj i ulogu interne revizije za poboljšanje efikasnosti upravljanja rizicima, kontrolama i upravljačkim procesima u institucijama javnog sektora, Ured za reviziju u svom Izvještaju Praćenje realizacije preporuka iz Izvještaja revizije učinka „Uspostava i funkcionisanje interne revizije u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine navodi kako je neophodno nastaviti poduzimati sve potrebne aktivnosti da bi se osigurala efikasna uspostava i funkcionisanje interne revizije.

Literatura

1. Banda I., (2015). REVIZIJA-Upravljanje javnim resursima. Evropski Univerzitet Brčko.
2. Daujotaite D., Mačerinskiene I., (2008). Developnetof performanceaudit in public sector. 5th International Scientific Conference BUSINESS AND MANAGEMENT. Lithuania. str. 177. - 185.
3. European Implementing Guidelines for INTOSAI Auditing Standards. European Court of Auditors. Luxembourg. 1998.
4. Godišnji konsolidovani izvještaj interne revizije u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine za 2021.
5. ISSAI 100
6. ISSAI-300
7. Izvještaj revizije učinka – Praćenje realizacije preporuka iz izvještaja revizije učinka „Uspostava i funkcionisanje interne revizije u javnom sektoru u FBiH”. (2022). Ured za reviziju institucija u FbiH. Sarajevo.

8. Okanović I., .Redžepagić Z., (2012). Revizija učinka u javnom sektoru. Privredna štampa Sarajevo.
9. „Službeni glasnik BiH“ broj: 45/18.
10. Službene novine F BiH broj: 47/08 i 101/16.
11. Službene novine FBiH broj:15/21.
12. <http://www.revizija.gov.ba/Post/Read/issai-300-osnovni-principi-rezervacija-ucinka>

Abstract: *The application of the performance audit represents the establishment of control mechanisms that link the end result with the goals through the activities and processes of the users of public funds and the evaluation of whether the goals related to the outcomes or outputs have been achieved as intended, i.e. whether the programs are implemented and whether the services are performed as they should be. thoughtfully.*

Evaluation of efficiency and effectiveness contributes to strengthening the responsibility of budgetary/extrabudgetary users by increasing benefits while reducing public expenditures, transparency and reforms of budgetary accounting and auditing.

In this regard, the performance audit should be viewed in the integrative process of strategic and operational planning, execution of budgets and plans against approved programs, evaluation and monitoring of programs, reporting on budget execution based on measurable indicators that reflect business results according to strategic and operational goals.

Key words: *performance audit, efficiency, effectiveness, transparency.*

Dipl. ing. Gerhard Wilfinger¹

LIVING STANDARD AND QUALITY OF LIFE IN URBAN

Abstract: *The centers in cities have been the center and focus of urban life for a long time. As early as the Middle Ages, squares and streets played an important role in the development of trade, transport, supply and social interaction. These early forms of today's pedestrian zones testify to the functional interdependence and mixed use that has been characteristic of city centers for a long time. The fact that almost every town with more than 5,000 inhabitants now has a traffic-calmed area in the center is another indicator of the importance of inner cities. The original thinking behind this concept dates back to after World War II and was largely implemented in the 1960s. Increasing motorization in private transport and the concept of the car-friendly city required an increased need for traffic areas, which increased at the expense of general public road space. Before the paradigm of functional separation, spaces should be created that should only be available to pedestrians. Since experts from various disciplines also feared the destruction of urbanity through the massive increase in individual traffic, the demand for car-free streets and squares was increased. At the same time, this should counteract the desolation of inner cities and the decline in retail sales.*

As a result, the question of the quality of living and living in inner cities increasingly became the focus of scientific and political debate.

Key words: standard of living, quality of life, city, country, work, housing, climate balance, urban planning.

Introduction

In 2022, the cities of Europe are like a magnifying glass on the coming developments. The European metropolises are population magnets, hubs for employment and culture, and of course they are political capitals. Change and competition are in the air. Europe's economic future depends to a large extent on a network of heterogeneous medium-sized cities that are smaller, more compact and more clearly definable than their counterparts on other continents. In a global comparison, Europe's cities do not have the appeal and power that go hand in hand with ten or more million inhabitants and the headquarters of global corporations. But they are world leaders in

¹Project Manager BM Leopold Wolfram GmbH& Co KG, 2521 Trumau/Vienna, Austria, e-mail: g.wilfinger@wolframbau.at

other ways. They play a leading role on important international stages such as culture, health, knowledge and education or sustainability. They often do very well when it comes to quality of life and resilience to crises. Life is changing rapidly and population growth is not an insignificant problem, although it is expected to slow. New technologies are emerging, such as smart living or autonomous driving, but climate change is also present. It will very well also depend on the cities whether and to what extent the spatial concentration of people and their activities contribute to preserving our planet.

The challenges are clear. Our cities stand for action and innovation. Which recipes for urbanization work and what role will future planned investments play in maintaining or improving living standards and quality of life? Where will these investments come from and will they also be possible in the future? The solution to these questions makes a significant contribution to ensuring that the move to the cities can be a success.

Standard of life versus quality of life

Definition

First of all, the explanation and conceptual differentiation of quality of life and standard of living (Glatzer, 1992). The terms quality of life and standard of living contain different concepts and standards and related empirically based diagnoses for assessing living conditions. Standard of living is a socio-economic term and characterizes the model for overcoming the shortage society. The achievement of a higher standard of living, starting from a situation of mass poverty in the 19th century, is one of the great achievements of the 20th century. The sustainable achievement of an appropriate quality of life will be the socio-political challenge of the 21st century. Quality of life is a central objective in the modern affluent society, which has reached the "limits of growth". A further increase in the standard of living, as brought about by the past century, seems impossible, and there is no doubt that the negative effects of economic growth can only be mitigated by a social policy of quality of life.

Demographic development of cities

The United Nations Center for Human Settlements (UN-Habitat), founded in 1978, predicts that 6 out of 10 people will live in cities by 2030 (Poppensiecker, Lifeverde 2019).

City or country

Is it better to live in the city or does the tranquility of the country promise a better quality of life? Both habitats in comparison.

Cities worldwide and in Europe

People hope that cities will provide them with income, housing, education, health and social contacts, but they don't always find what they are looking for. The European city is lively, diverse and sometimes contradictory. We in Europe do not have to live with the extent of the problems that cities in developing and emerging countries are confronted with. But here, too, there are problems of their own in cities, such as problem districts, and also poverty, unemployment and homelessness, as well as air pollution and other environmental pollution.

Street noise, traffic jams or a lack of green spaces can also have a negative impact on the quality of life in a city. Cities have to deal with this problem if they want to create a better quality of life and make their city more sustainable.

The diversity in our cities

The colorful mixture of small neighborhoods and large settlements, weekly markets and shopping malls, play streets and freeways, allotment gardens and green belts is there for singles and large families, for vagabonds and settled people, for the wealthy and the needy.

Quelle: Bild von Free-Photos auf Pixabay

Quelle: Bild von Free-Photos auf Pixabay

The European city is "both and", never "either or". It includes the places and spaces that correspond to their common ideal - historic town centers, parks, Gründerzeit districts, market squares - and the diverse city quarters that were built in the post-war phase or on the outskirts of our cities. There have always been these breaks (BauweltMagazin 19, 2022). We have to deal with them and shape them. The European city is largely built to open up spaces where the poor beg and take heart, businesses grow and bankrupt, friendships are made and broken, creatives invent and fail, sleep and wake tired. The cities that are planned are made for their citizens. They should guarantee them the highest possible quality of life.

Liveable city

A liveable city can mean something different to everyone. For some, it is parks and cultural and leisure activities that make a city worth living in. For others, it is promising career opportunities or a well thought-out mobility concept, and for others, a good school system and hours of sunshine are crucial for a happy life in a city. All these factors contribute to the quality of life in a city and make it a place worth living in for society. Quality of life is perceived subjectively, but it is determined by factors such as health, safety, access to services, water, food, education and the opportunity to help shape the city (Dietrich, 2022). Cities have to provide these living conditions. The Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ) in Germany is committed to livable cities in its partner countries. It is about participatory and integrated urban planning, building a healthy, safe, just and

environmentally friendly urban environment and resilience to crises of all kinds.

Photos from Free Photos of Pixabay

The World Health Organization (WHO) defines quality of life in general as “an individual's perception of their position in life in relation to the culture and value system in which they live and in relation to their goals, expectations, aspirations and concerns (Poppensiecker, Lifeverde 2019).

It is a broad concept, influenced in complex ways by physical health, mental state, personal beliefs, social relationships and relationship to key features of their environment.”

Personal quality of life is also influenced by the environment and living conditions. A good quality of life in a city therefore contributes significantly to the health and well-being of its citizens. It is therefore in a city's own interest to enable its citizens to lead a healthy, happy life worth living in.

Better living in the countryside

Anyone who is close to nature lives in a house in the countryside surrounded by forest and birdsong. The air is better here, it's quieter, you can grow your own vegetables in the self-sufficient garden and everything else is available from the organic farmer around the corner. Country life simply has to be more sustainable and healthier than life in a noisy city that smells of petrol. It's not that easy. The city has some key eco-advantages.

Photos from Free Photos of Pixabay

Ecological consideration

1. Better climate balance: In the city, most people live in an apartment instead of in a single-family house. More people are accommodated in less space, thus saving landscape, energy and other resources.
2. Less CO₂: In the countryside we are dependent on private transport, which is almost superfluous in the city thanks to public transport.

City and nature are not mutually exclusive (valuable biotopes). If you take a closer look, you can also discover real biodiversity hotspots in the city. In Berlin, for example, over 20,000 animal and plant species have settled in the parks, gardens and traffic islands (Sven & Sig, 2019).

Where is the better living space?

Is it better to live in the city or does the tranquility of the country promise a better quality of life? Both habitats in comparison.

Many villagers commute to the city every day to work. Despite the train, a very climate-friendly means of transport, many have to drive to the next train station by car. When it comes to mobility, the city is way ahead of the country. You don't need a car to get from A to B. An S-Train-, Underground- or bus station is almost always within walking distance. A lot can also be done easily by bike. Here, big city life scores not only in terms of CO₂ balance, but also in terms of time savings and money. If you don't have to commute, you can start your day straight away and you don't have to spend on cars and petrol. Many villages only have limited access to public transport. Many dream of owning their own house in idyllic green surroundings, but the reality is different. More and more people are moving to the cities and their suburbs. Only every sixth Central European lives in the

countryside. The variety, the cultural and leisure activities and the events in the big cities are just too attractive. The rural exodus has us firmly in its grip. At the same time, it is becoming increasingly apparent that city life with its hectic pace, the noise and the associated constant stress is anything but good for our psyche and health. Urban dwellers are much more at risk of developing depression or anxiety than rural dwellers. How does that fit together? Is village life really better and healthier? And can you say that in general? When compared, both have their advantages and disadvantages (Sven & Sig, 2019).

It is important to recognize that some facts are not as clear-cut as they first appear. Of course, our big cities are not eco strongholds, but close to nature does not automatically mean close to nature.

Urban planning and its possibilities

Loss of citizen engagement in urban planning

The European city relies on citizens getting involved in their environment. At best, this happens because they want to achieve something for the community. These people were largely lost to this competition. Many do not understand everyday life locally because they may come from a different culture, many are afraid of change or distrust the establishment and many are not heard because they cannot express themselves. All people who have no voice, those people who have different cultural values or people who are angry with “the state” need functioning competence. Everyone has completely different needs and yet they need one thing: urban planners who work with them and not against them (BauweltMagazin 19, 2022).

Urban planning and money

Some European cities are prosperous, others destitute (BauweltMagazin 19, 2022). But almost all of them have one thing in common: as a rule, the city planners do not have the financial and planning sovereignty over the land and buildings. The land and the city have become cheap goods, and you can see that in our cities. We need more business and real estate skills from urban planners so that we can also implement what we define in urban development concepts and plans with high quality. Urban development geared towards the common good and sustainability urgently requires competent, long-term thinking and self-confident city administration and politics. Privatization of services of general interest is a dead end and cities do not manufacture products.

Planning options

Most city designers only manage small-scale resources. You can set up a bank here, decide on the control system there. That's wrong, because they actually have to use their specialist knowledge to see and organize the urban space, consisting of the street, the materials, the house facades, the greenery, the lighting and the atmosphere, in context. In the best case, the political decision-makers also understand this.

Do all the norms serve the "good life" and the people?

SEVESO III, BASEL III, DIN standards, immission control and many other regulations have a massive impact on the shape and order of our cities (BauweltMagazin 19, 2022). They often try to organize security between the world of work or finance and the world around them. They set rigid boundaries where possibilities would be important and do not take into account the differentiation of the framework conditions. They all protect people, but none focus on the whole person. Planners must know these regulations, work with them and at the same time develop them further so that they become good, supportive rules for living together again.

Key factors living standard and quality of life

There is no general answer to the question of quality of life. Because whether city life or country life is better is an individual matter. The fact is, while city life lures with all sorts of leisure activities and variety, country life offers not only lots of fresh air but also much more peace and space to develop. Above all, families with children appreciate the surrounding nature. Whether it's a self-built tree house in the forest or racing in the field next door - in the country children can "simply" play outside. In a big city this is hardly possible without unrest. Everyone knows each other in most villages. Togetherness prevails here, while anonymity dominates in the cities. While some appreciate it, it even makes others sick. Social density meets social isolation here. Urban dwellers suffer from depression about one and a half times more often than rural dwellers. The risk of schizophrenia is even twice as high. Why? City dwellers experience more stress. Not only because it's louder and more hectic here, but also because they feel lonelier (Sven & Sig, 2019).

Photos from Free Photos of Pixabay

But the city also has its advantages in terms of quality of life. Unlike in many villages, doctors, schools and kindergartens are practically on the doorstep. Everything can be done here without much planning. And all this comfortably without a car. There are vegan restaurants, organic supermarkets on every corner, bulk shops, cinemas, pubs, bars and a wide range of cultural activities. In addition, the big city offers suitable vacancies for almost every job. The annoyance of long commutes is no longer necessary and creates space for beautiful experiences. However, the good local and long-distance transport connections offer the opportunity to travel very comfortably and in an environmentally friendly way.

Feasible improvement solutions

Conceptual approaches to urban development

Develop contemporary models

Urban planning concepts arise again and again in specific historical situations. Today's generation of urban planners should also develop up-to-date, contemporary models. This in the knowledge that the design of the city has become increasingly complex and is constantly changing with society (BauweltMagazin 19, 2022). The guiding principles must be based on the complex regularities of the location and design a viable vision for the city of tomorrow.

Allow complexity

Urban construction, urban planning and urban development are complex processes in which not only architects, urban planners and engineers are involved, but also politicians, institutional and private investors, creative

people, sociologists, climate researchers, lighting designers, event managers and more than ever the urban citizenry itself. Design requires a confrontation with the whole, complex city and must define qualities for it both at its edges and in its center. Those involved in urban planning share responsibility for diversity and social peace, for economic prosperity and the ecological sustainability of our cities.

Continue story(s)

It is important to listen to the history of the city, to understand how it came into being, to connect with it or, where the substance no longer corresponds to the rules of the present, to develop a new layer. Modernity is one of these stories today, our actions today will also be one of these stories tomorrow. Contemporaneity in urban planning means taking strong positions with which an international urban society can be developed. At the same time, however, design should also be understood as a process of discovery and research based on historical foundations.

Check and adjust the density concept

Density has become a relative term. It has decreased in many European cities, in some due to lower demand, in many due to higher living standards. The physical density of the city has to be checked and readjusted again and again at the edges and in its core with a view to social, functional and ecological requirements.

Take the challenges of climate change seriously

Cities need to be designed to reduce greenhouse gas emissions and adapt to climate change. The acute threat to our quality of life requires a careful balance of built and free spaces and demands a compatible mix of functions with the shortest possible distances. Understand the landscape as an urban element! Built spaces and landscapes are complementary components of urban life and have long ceased to be "opponents". The landscape has become an equal partner in the urban fabric. Urban life also takes place in rural areas, i.e. wherever we are connected to the data and information networks that hold our society together. Cities cover only three percent of the world's surface, but consume over 70 percent of the world's resources. Almost three quarters of cities are already suffering from the effects of climate change, such as floods or heat waves. However, cities continue to grow steadily, by 2060 the total usable area of buildings will double, especially in the global South and especially in Africa and Asia. 40 percent of all energy-related CO₂ emissions are associated with the construction and

operation of buildings. So there is an urgent need to rethink the way we build and with what materials (Dietrich, 2022).

Strengthen the emotions and atmosphere of the city

The city cannot be reduced to the height of the eaves and the material and color of the façade. Every living city is mostly made up of the stories of the past and the present expectations of the future (BauweltMagazin 19, 2022). Both must find expression in urban planning and architecture in juxtaposition, so that the residents of a city can continue to write their history. This also includes an emotional understanding of the city, which cannot be controlled technocratically, but includes the development of atmospheres (Schubert, 2005).

Organize opportunities for participation

Above all, the city is alive. Urban life takes place away from the lines and building blocks that we set. So that planning does not distance itself from society, it is necessary to organize participation and responsibility for the city beyond formal legal forms of participation and to practice governance as the basis for a diverse urban society.

Adapt urban development training to the changed framework conditions

This situation requires further development of urban planning education. The challenges in the fields of urban development must be named in their complexity and taken into account. Planners who will shape cities in the future and continue to build existing cities must learn to deal with this new "obscurity" and be a lively and knowledgeable part of the city negotiation process. They must be enabled to provide orientation for possible developments with humility before the matter and self-confident positions. A well-founded education in urban development must bring design and moderation, history and future, methods and instruments into an appropriate balance. An overload? For a single person safe. Certainly not for a team that brings together talents from different disciplines.

Inhabited Places

"Cities are for people, not for cars. For him, a sustainable city is above all a people-friendly city," says Jahn Gel (Gehl, 2022), who is considered the most influential urban planner in the world.

Car-free zones were set up in Moscow and New York on his advice, Bogotá created bike lanes and thanks to him his hometown of Copenhagen is the most bike-friendly city in the world. Gehl criticizes the massive flood of

data in most cities in terms of traffic flows, but the little knowledge in the administrations of how people can use their city as pedestrians or cyclists.

Respect the human scale

When asked how one recognizes a city worth living in, Gehl has a simple answer: “Look how many children and old people are out and about on the streets and squares. A city is worth living in if it respects the human dimension”.

Mobility as a central challenge

Another important aspect of quality of life is mobility. The demand for mobility increases as the urban population grows. So we need sustainable, zero-emission mobility concepts that are affordable, safe and accessible to everyone. Germany is therefore promoting the “compact city” or “city of short distances” approach. To this end, the BMZ supports initiatives such as the Transformative Urban Mobility Initiative (TUMI), the leading global implementation initiative for sustainable mobility (Dietrich, 2022).

Circular economy creates sustainability

A cross-sector transformation towards a circular economy and consistent waste avoidance can save up to 20 percent of CO₂ emissions. Circular economy and green jobs open up new opportunities for more sustainable consumption and production systems and are closely linked to other major challenges such as water scarcity and management. This is why the implementation of the circular economy in cities at all stages of development is so important (Dietrich, 2022).

Scrutinize neighborhood models

In Austria, city dwellers have more money for the “beautiful things in life” than in any other EU country. This is ensured by good public services in the areas of housing, transport, education and health. Nevertheless, due to rising rents, this proportion is also falling in Austria. This negative trend should be fought with an expansion of social housing.

Model Austria

Exploding rents, traffic chaos, educational misery, that's what you know from many big cities in Europe (Holzner, 2022). Corona has exacerbated the problems in many places. The quality of life in urban centers depends, in addition to the general level of real disposable income, to a large extent on public services in the areas of housing, transport, education and

health. Austria's major cities are leaders in this respect and therefore offer their residents the highest standard of living in a European comparison.

This is the result of a study that Mario Holzner carried out together with his colleague Roman Römisch (Holzner Mario) at the Vienna Institute for International Economic Comparisons (wiiw). We looked at what most influences the quality of life in major European cities. Conclusion: Because the welfare states in Scandinavia and Central Europe invest much more in public services than their Anglo-Saxon and Southern European counterparts, people there also have significantly more money left over to live on. At the top are Austria's major cities. The main factor is social housing. A relatively high proportion of public or non-profit residential property dampens rents in this country. Conversely, residents of cities with a highly commercialized housing market have to save on private consumer spending. A good example of this is Italy.

The "Better living and public services" index

The index can be used to derive what standard of living a city can afford. Using the "Urban Public Services and Liveability Index" (UPSLide), Mario Holzner examined what people in Europe's big cities spend their money on. Large cities see themselves as urban centers with more than 100,000 inhabitants. In Austria, in addition to Vienna, these are also Graz, Linz, Salzburg, Innsbruck and Klagenfurt. The index shows what proportion of household income has to be spent on the basic needs of housing, transport, education and health and how much is available for those goods and services that make life worth living in comparison. The policy of public services has an influence on the costs for housing, transport, education and health. It also indirectly determines how much money people have left for vacation, gastronomy, culture or sport, i.e. the beautiful things in life (Holzner, 2022).

Negative trend

In the long term, however, the trend in major European cities is clearly negative, including in Austria (Holzner, 2022). The proportion of consumer spending on the finer things in life (measured against spending on basic needs on average across Europe) fell from around 70 percent at the end of the 1980s to less than 50 percent in the 2010s. In Austria it fell from a good 77 percent in 1999 to around 70 percent in 2015. An important reason for this general trend is rising housing costs. In Austria's major cities, however, this European trend was cushioned by falling transport costs. In the Netherlands, on the other hand, transport costs for households in the big cities in particular have recently risen sharply, which has led to an even greater decline in spending on the finer things in life. In any case, what is striking is

the much higher level of household expenditure on the finer things in life relative to expenditure on services of general interest in the large cities of the welfare states of Scandinavia and Central Europe compared to Southern and Eastern Europe, where there has been a different institutional development.

Summary

In order to reverse the currently declining trend in the further development of the standard of living and, as a result, the quality of life in our cities, it will be necessary to further expand public services of general interest. In particular, the rising rents for apartments must be countered with a strong expansion of social housing. It is important that the budget gaps caused by the Corona crisis do not come at the expense of public, especially municipal services of general interest.

The big cities and their municipal investments are of particular importance, not least because of the enormous challenges of the green and digital transformation in densely populated urban areas. Local public transport, housing, education and childcare are the services that make cities attractive and enable people to live better lives. Expanding them not only benefits the residents of the cities, but also the people in the surrounding areas, as has recently been shown in the provision of central health services during the Covid 19 pandemic. The current energy price development in the wake of the Ukraine crisis makes this even clearer. The communities in particular can make a major contribution to stabilizing the fragile economic development, to stepping up the fight against climate change and thus also to reducing dependence on fossil fuels. An investment backlog at municipal level, as was observed after the global financial crisis due to misguided austerity policies, should be avoided as far as possible this time.

Literature

1. Bauwelt (Heft 19.2022). 100% Stadt
2. Dietrich, Ingolf (28.06.2022). Bericht Umwelt lebenswerte Stadt Konzepte für die Zukunft <https://www.deutschland.de/de/topic/umwelt-lebenswerte-stadt-konzepte-fuer-die-zukunft>.
3. Europäische Investitionsbank (31.10.2018). “Stadt im Wandel”. <https://www.eib.org/de/essay/the-story-of-your-city>
4. Gehl, Jahn (Heft 2022). in Verein Stadtmarketing Austria. <https://www.stadtmarketing.eu/lebenswerte-staedte/bewohner>
5. Glatzer, Wolfgang (1992). Lebensqualität aus sozioökonomischer Sicht.

6. Holzner, Mario wiiw (April 2002). Antworten auf die krisen-auf EU. nationaler und kommunaler Ebene investieren oder sparen? Rolle und Bedeutung öffentlicher Investitionen in Infrastruktur und Daseinsvorsorge. <https://awblog.at/oesterreichs-staedte-beim-lebensstandard-an-eu-spitze/>
7. Sven & Sig (30.03.2021).<https://www.otto.de/reblog/wohnen-auf-dem-land-oder-in-der-stadt-16470/#uebersicht>
8. Poppensieker, Ella (17.05.2019). Lifeverde. Nachhaltigkeitsmagazin/politik-wissenschaft-kultur/stadtgestaltung,Wasmachteine Stadtlevenswertundnachhaltig.<https://www.lifeverde.de/nachhaltigkeitsmagazin/politik-wissenschaft-kultur/stadtgestaltung-was-macht-eine-stadtlevenswert-und -nachhaltig>
9. Schubert, Dirk (2005). Fußgängerzonen-Aufstieg, Umbau und Anpassung: Vorformen der Privatisierung öffentlicher Räume oder Beitrag zur Renaissance europäischer Stadtkultur?

Prof. dr Sandra Šokčević¹
univ. bacc. rel. int. Domagoj Čorić²
Prof. dr Andreja Rudančić³

ULOGA EUROPSKE SREDIŠNJE BANKE TIJEKOM GRČKE DUŽNIČKE KRIZE

Apstrakt: Uloga Europske središnje banke često se zanemaruje kada se spominje Grčka dužnička kriza. Dapače, ona se često kritizira pogotovo od strane Njemačke. U ovom se članku koristi se metoda usporedbe, koja prikazuje sukob ESB-a kao nositelja liberalne teorije međunarodnih ekonomskih odnosa s Njemačkom, kao nositelja realistične teorije međunarodnih ekonomskih odnosa. Cilj rada je prikazati kako je ESB bio glavni korektivni faktor u Grčkoj krizi. Prvi dio rada se odnosi na uvod, dok se u drugom dijelu rada prikazuje geneza Grčke dužničke krize. Treći dio rada prikazuje ulogu ESB-a u smirivanju grčkih obveznica, te će se prikazati kako je Njemačka svojim realističkim stavom taj proces otežavala i time štetila cijeloj eurozoni. Nadalje, prikazuje se kako je djelovanje ESB-a kroz liberalnu teoriju međunarodnih odnosa popravilo nestabilno tržište vrijednosnica u Grčkoj. Također će se prikazati kako je Njemačka u kočenju takvih reformi ustvari najviše štetila sebi. U zaključku se rezimiraju svi dijelovi rada odnosno, kako je djelovanje ESB-a spasilo Grčku, ali i samo eurozonu kroz svoje reforme tijekom krize.

Ključne riječi: ESB, Njemačka, Grčka dužnička kriza, nekonvencionalne monetarne reforme, Europska Unija.

Uvod

Kako bi se razumio doseg reformi ESB za vrijeme grčke dužničke krize, potrebno je poznavati makroekonomsku misao prije deflačijske krize 2008. Naime, stručnjaci za međunarodnu ekonomiju i međunarodne ekonomске odnose bili su dobro upoznati s prenapuštanim nekretninskim mješurom. Smatrali su da se takav mješur ne smije dirati jer se država u takvim situacijama ne smije mijesati u tržište. Takvo je razmišljanje bilo dijeljeno i među monetarnim stručnjacima, a pogotovo je bilo jako izraženo u Njemačkoj. Njemačka je u Europi prednjačila idejom da se središnja banka mora isključivo baviti ciljanom inflacijom od 2% dok će sve ostale probleme

¹Libertas međunarodno sveučilište Zagreb, e-mail: ssokcevic@libertas.hr

² e-mail: domagoj.coric01@gmail.com

³Libertas međunarodno sveučilište Zagreb, e-mail: arudancic@libertas.hr

riješiti samo tržište(Stiglitz,2016:27). Prvi teorem pokazao se krivim nakon deflacijske krize 2008., dok je ESB pokazao Njemački ideje ukrivu 2018., kada je Grčka, ali i cijela eurozona izašla iz deflacijskih pritisaka. Put monetarnih reformi ESB-a za cilj spašavanja Grčke, ali i cijele eurozone nije bio lak budući da se praktički svakoj nekonvencionalnoj mjeri protivila Njemačka. Autori u radu prate sukobe tih dvaju ideja, klasificirane kao liberalna teorija međunarodnih ekonomskih odnosa i realistička teorija međunarodnih odnosa. Liberalnu teoriju ESB-a popratit će se s mnogo istomišljenih ekonomskih teorija dok će se njemački stavovi propitivati s istim.Međutim, kako bi se sama Grčka dužnička kriza mogla razumjeti, mora se odrediti njezina geneza.

Geneza Grčke krize

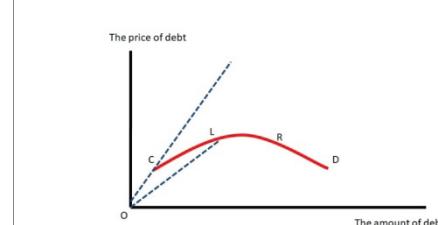
Nakon ulaska Grčke u eurozonu zavladalo je stanje euforije te se originalni naum zamišljen u Maastrichtu 1992. počeo ostvarivati. Naime,DeLorsova komisija ispravno je procijenila da će se,nakon stvaranja monetarne unije, kapital početi prelijevati iz područja gdje ga ima više u područje gdje ga manje. U ovom slučaju likvidnost je prelazila iz bogatijeg sjevera EU, prema siromašnjim južnim članicama poput Španjolska i Grčke. Uzrok tome bilo je djelovanje tržišta radi njegova širenja, ali i uklanjanje rizika promjene tečaja koja je do tada mogla kočiti seobu proizvodnje i kapitala. Prije uvođenje monetarne unije, sjeverne zemlje uvijek su bile u riziku aprecijacije i deprecijacije Grčkog tečaja. Ukoliko bi tečaj apreciraodošlo bi do pada izvoza zemlje što jesmanjivalo opće stanje ekonomije i vodilo do fiskalnog deficit-a. Takav fiskalni deficit bi smanjivao šansu za otplatu duga što je povećavalo premiju rizika. Aprecijacija tečaja i smanjenje izvoza su za investitore značile i smanjen profit tvrtku u koju su investirali. S druge strane, ukoliko bi valuta deprecirala, došlo bi do rasta izvoza, ali je zbog jačanja inflacije rasla i premija rizika. Isto tako je mogućnost otplate vanjskog duga padala, budući da je omjer domaće valute prema onoj zemlje vjerovnika padao. Stabilnost takvog zaduživanja objašnjava Jeffrey Sachs. Sachs (1989:9) tvrdi da su u prošlosti države imale dvije opcija zaduživanje: po maloj kamatnoj stopi u stranoj valuti i u vlastitoj valuti prema visokoj kamatnoj stopi. Strana valuta imala je malu kamatu zbog rizika promjene tečaja tj. dužnici su nadoknađivali malu kamatnu stopu s rizikom da valuta vjerovnika aprecira i poveća realni trošak njihovog duga.

Druga opcija su bili krediti u vlastitoj valuti koji su imali visoku kamatnu stopu jer su države mogle jednostavno isprintati novac i tako smanjiti svoj realni dug prema vjerovnicima. Sachsu nastavlja svoju teoriju navodeći da države imaju dvije monetarne obveze: prema održavanju državnog aparata i prema vjerovnicima. Takve obveze pokrivaju s trenutnom

monetarnom masom, ali će uvijek prvo pokrivati troškove svojeg postojanja jer ne mogu počiniti političko samoubojstvo. Razliku između domaće potražnje i vanjskih potraživanja vjerovnika, uvijek će pokrivati stvaranjem nove monetarne mase. Drugim riječima, države su prije stvaranja eurozone imale opcije vanjske dugove podmirivati namjernom inflacijom pa su dužničke krize uglavnom bile zamijenjene sa hiperinflacijskom krizom. Rizike promjene tečajaje odstranio Maastrichtski ugovor kojim je euro postao zajednička valuta s fiksnim tečajem. Tako se otvorio put za prelijevanje kapitala i dugoročnih investicija prema Grčkoj. Rizik Sachsove teorije je također uklonjen s obzirom na to da opticaj eura kontrolira ESB dok je opće državno zaduženje bilo ograničeno u postotku BDP-a. Taj postotak zaduženja je na godišnjoj razini kontrolirao Maastrichtski kriterij konvergencije kao preduvjet ulaska u eurozonu. Maastrichtski uvjeti također su ograničavali postotak deficit-a budžeta kako vanjski i unutarnji pritisci ne bi poremetili postojanje fiksnog tečaja eura u određenoj zemlji. Uz ovakve prevencijske mjere očekivalo se i padanje cijena s obzirom na to da je zbog povećanja ukupnog tržišta rasla ponuda. Problem ove retorike bila je procjena tržišta, da je uklanjanjem rizika promjene tečaja uklonjen sav rizik pa je tako premija rizika na grčke obveznice do 2005. pala na 0,2% (Stiglitz, 2016:96). Paralelno s time padala je i kamatna stopa zaduživanja Grčke kod drugih članica EU.

Prije nego li se krene istraživati genezu krize, mora se napomenuti da je Grčki javni dug bio poprilično visok prije ulaska u eurozonu. Razlozi su mnogi, ali jedan od većih faktora bio je niz ratova koje je Grčka vodila u 20. stoljeću. Već sama ta činjenica dovela je razne investitore u poziciju kada su počeli propitivati pozitivne investicijske stavove potaknute euforijom eura. Caususbelli takve dedukcije možemo podijeliti na tri faktora. Prvi je bila činjenica da se Grčka sve više približavala desnoj strani Lafferove dužničke krivulje. Prema teoriji Paula Krugmana (1988:7), povećanje državnog duga iznad određene točke smanjuje šansu za njegovo vraćanje. Primjena takve teorije automatski jesmanjila inicijativu vjerovnikada posuđuju novac Grčkoj.

Grafikon 1.: Lafferova dužnička krivulja

Izvor: izradili autori prema Laffer, A. B. (1981).

Na grafičkom prikazu broj jedan, apscisa prikazuje količinu duga dok ordinata prikazuje njegovu cijenu na sekundarnom tržištu. Pravac koji presijeca točku C pod nagibom od 45 stupnjeva prikazuje zaduženu zemlju s normalnim očekivanjem duga. Krivulja CLRD spada ispod nagiba od 45 stupnjeva pa tako pravac koji dotiče točku L prikazuje vrijednost otplate nominalnog duga. Takva se vrijednost može izmjeriti nagibom dužine OL. Pojednostavljeni, graf prikazuje cijenu duga na sekundarnom tržištu tj. vrijednost njegove naplate od strane vjerovnika na sekundarnom tržištu. Takva Grčka prezaduženost uparila se s drugim faktorom: krizom 2008., kada je snažan deflacijski pritisak ostavio traga na i na europskom tržištu. Prema dugovno-deflacijskoj teoriji krize, situacija je brzo napredovala do osme faze, kada prema Fisheru dolazi do smanjivanja koeficijenta obrtaja novca (Radošević, 2018:25). Za Grčku je to značilo i smanjenje fiskalnog prihoda, a takva se činjenica mogla vidjeti prema prinosima od obveznica, koje su 2010. krenule sa 6% i završile u prosincu na 12%. Pored fiskalnog deficit-a, deflacijski pritisak je potaknuo kreditnu krizu (eng. creditcrunch) gdje likvidnost zapinje u bankarskom sustavu te se mora kroz monetarne mjere gurati na tržište. Takav zadatak ESB-a nije bio lak, a pogurati likvidnost prema Grčkoj bilo je posebno teško s obzirom na prva dva faktora.

Ukratko, vjerovnici su bili pogurani prema odustajaju kreditiranja s tri faktora: smanjene šanse Grčke otplate duga zbog deficit-a, smanjene šanse naplate duga zbog njegove veličine i snažnih deflacijskih pritisaka izazvanih krizom 2008. Grčku je to dovelo do situacije gdje se nije mogla zadužiti kako bi pokrila 10,8% svojeg fiskalnog deficit-a (Europska Centralna Banka, n.d.). U praksi je to značilo da Grčka ne može namiriti stare dugove, a budući da nije mogla devalvirati tečaj, bila je pod prijetnjom izbacivanja s tržišta kapitala. Takvu problematiku nije olakšavala činjenica da ESB nije snižavao kamatne stope neposredno nakon deflacijske krize zbog straha od nagle inflacije, čime je ekonomski pad Grčke kao zemlje velikog uvoznika, bio još jači. Grčki put prema ekonomskom dnu za sobom je potencijalno vukao i Francuske i Njemačke banke koje su bili vjerovnici starih dugova, ali i one koji su bili vjerovnici samih banaka. Zapravo je grčka dužnička kriza prijetila cijelom bankarskom sustavu eurozone. Krivnju nepromišljenosti ovakvog zaduživanja nose obje strane. U jednu ruku strani su investitori, pogotovo Njemački, višak svojeg izvoza tj. trgovinski deficit davali kao jeftine kredite Grčkoj. Grčka vlast je pak uzimala kredite kako bi ojačala trenutni mandat, bez ikakvog razmišljanja o budućnosti. Ustvari su probleme zaduživanja prezentirali kao zaduživanje pod jeftinom kamatom i ujedno se nadali da takav mjeđuh neće eksplodirati tijekom njihove administracije. Grčka je također zaključala tečaj prema euro previsoko, što je značilo da je uvoz likvidnosti u zemlju bio protočan do onog trenutka kada komercijalne banke dolaze do zaključka da kreditiranje uvoza možda nije isplativo. Posljednji

okidač za izbijanje krize bila je činjenica da su Grci lagali oko kriterija udjela javnog duga u BDP-u kojeg određuje Maastricht. Budući da su svi ovi faktori doveli do toga da Grčka ne može djelovati, a da Njemačka kao glavni vjerovnik ne želi djelovati, Europa je kao korektivni faktor spasila Grčku od neupitnog kraha.

Liberalno djelovanje EU protiv realističkog djelovanja Njemačke kod pitanja obnove Grčkog tržišta obveznica

Prevencija budućih kriza kroz kreiranje Bankovne unije

Prvu stvar koju je EU u suradnji sa svojim institucijama trebala osigurati u ovakvoj krizi, bila je sigurnost da se ona neće ponoviti. Sui generis problematike bila je prevelika količina likvidnosti koja se prelijevala prema Grčkoj. U tu je svrhu stvorena bankovna unija koja je na europskoj razini garantirala zajedničku sanaciju banaka tijekom krize eurozone. Takvo djelovanje provodi se kroz Jedinstveni sanacijski mehanizam (eng. Single Resolution Mechanism ili SRM) čija je glavna zadaća minimizirati troškove sanacije banaka za gospodarstvo i porezne obveznike. Ako banka postane nelikvidna, takve troškove prvo pokrivaju njeni dioničari, zatim deponenti i na kraju Jedinstveni fond za sanaciju kojim upravlja Jedinstveni sanacijski odbor. Također je propisana minimalna količina kapitala kojim banka mora raspolagati kako bi mogla biti samostalna za rješavanje gubitaka i tako dobiti dozvolu da je sigurna za rad (European Commission, n.d.). Prva komparativna prednost ovakvog djelovanja bila je da siromašnije zemlje poput Grčke, ne bi sebe dovele pred stanje bankrota ukoliko bi željeli spasiti nelikvidne banke. Takvo djelovanje države nisu mogle zaobići jer je alternativa bila smanjena kreditna aktivnost što bi dovelo do ekonomskog pada i fiskalnog deficit-a. Uz to uveden je Jedinstveni nadzorni mehanizam (engl. Single Supervisory Mechanism ili SSM) koji nadgleda najveće komercijalne banke dok nacionalna tijela nadgledaju ostale banke uz odgovornost ESB-a (European Central Bank, 2013.). Sfera nadgleda ovisi o gospodarskoj važnosti banke, a ESB može u bilo kojem trenutku prebaciti banku u sferu velikih banaka i tako je podvrgnuti nadgledanom mehanizmu visokih nadzornih standarda.

Prije samog primanja u sustav nadgleda ESB provodi procjenu kvalitete imovine (engl. Asset Quality Review ili AQR) i testove otpornosti na stres (engl. Stress test). Posredno djelovanje bankovne unije bilo je snižavanje premije rizika čime je zadan velik udar na deflacijske pritiske u Grčkoj. Naime kada država ima jake tendencije za spašavanje nelikvidnih banaka pada premija rizika za državni i bankovni dug pa se reinflacija događa mnogo brže. Isto tako pada premija rizika za državne obveznice pa su šanse za fiskalni deficit mnogo manje.

Problem prije osnutka unije bio je taj da je likvidnost iz Grčke bježala prema Njemačkoj jer je tamo bila sigurnija od rizika, budući da je njemačka vlada mogla štedišama garantirati sigurnost. To je u Grčkoj dovodilo do manjka likvidnosti koji se nije mogao oporezivati što je posredno povećavalo državni dug po osobi i povećalo premije rizika. Krajnji rezultat bio je i jačanje kamata na državne obveznice što je smanjivalo šansu njezinih prodaja na tržištu i tako prijetilo financiranju države unutar okvira Maastrichtske konvergencije. Iako je bankovna unija bila prvi korak za oporavak eurozone, Njemačka se svim snagama protivila. Naime, Njemački narativ tvrdio je da su Grci sami sebe doveli do krize te da oni ne moraju pokrivati bankovne probleme drugih država. Isto tako Njemačka se plašila da će pokrivanjem njihovih problema nelikvidnosti bankarskog sustava utjecati i na njih same. Drugim riječima vidjeli su bankarsku uniju kao projekt koji preljeva nesigurnu vode prema sjeveru EU. Zato je Njemačka inzistirala u vrlo detaljnoj provedbi same bankovne unije koja je unije počela djelovati tek 2014. godine (European Commision, n.d.).

Stabilizacija tržišta obveznica

Paralelno s prevencijom budućih deflacijskih kriza, ESB je radio na rješavanju trenutne. Dužnička kriza u Grčkoj imala je dva međusobno povezana aspekta: nestabilno tržište obveznica i pritisci deflacijske krize. Prvi korak u stabilizaciji tržišta obveznica bio je govor guvernera Draghija koji je u srpnju 2012. izjavio: „ESB je spreman napraviti što god treba da spasi euro. Vjerujte mi, to će biti dovoljno.“ (Draghi, 2012). U tom trenutku kamate na Grčke obveznice bile su ogromne, a kroz EU se širila ideja Grčkog napuštanja eura i kolapsa same eurozone. Prijedraghijevog govora postojao je otkupa obveznica *Programom sigurnosti tržišta* (engl. Security market program ili SMP) ali nije davao dovoljne rezultate. Zbog toga je u rujnu 2012. ESB zamijenio programom *Izravnih monetarnih operacija* (engl. Outrightmonetarytransactions ili OMT) (European Central Bank, 2012). Treba napomenuti da je program SMP svejedno otkupljivao državne obveznice od Grčke i to u trenutku kada to nitko drugi nije htio. Program OMT pak nikad nije korišten, ali je doprinio stabilnosti obveznica već u trenutku njegove najave. Prvi dio OMT bavio se otkupom obveznica na sekundarnom tržištu od strane ESB-a tj. bavio se Krugmanovim teoremom reotkupa na sekundarnom tržištu. OMT je omogućio i drugu opciju kupnje obveznica na primarnom tržištu od strane Europskog stabilizacijskog mehanizma. Važan faktor OMT-a bio je da su oba operacije programa otkupa prihvatile da neće imati preferencijalni status (senioritet) naplate u slučaju bankrota.

Ovakve teze dovele su do stabilizacije grčkih obveznica, ali je Njemačka tužila ESB pred Europskim sudom pravde (DW News, 2016). Prema njima OMT je omogućavao osiguranja u slučaju neplaćanja dugova i tako kreirao inflatorni pritisak. Europski sud pravde presudio je u korist ESB-a, a razlog Njemačkog realističnog djelovanja bila je činjenica da je ona kao najveći vjerovnik unutar unije željela zaštiti euro od inflatornog pritiska. U suprotnom bi njihova naplata bila oštećena zbog inflacije. Pritisak Njemačke prema monetarnom opredjeljenju za isključivi nadgled inflacije, postojao je od samih začetaka monetarne unije. Može se prepostaviti da je takav pritisak odredio uređenje ESB-a po njemačkom modelu centralnog bankarstva umjesto po anglo-francuskom modelu koji kao glavne ciljeve obuhvaća i nadgledanje poslovnih ciklusa, održavanje zaposlenosti i održavanja financijske stabilnosti. Anglo-francuski model bi radi održavanje razine zaposlenosti ili borbe protiv deflaciјe mogao namjerno potaknuti inflatorni pritisak kako bi dosegao liniju NAIRU Philipsove krivulje. U Nijemcima je takva pomisao gajila strah, ali se ESB prilikom stabilizacije tržišta obveznica dokazala kako želi zaštiti vjerovnike isto kao i dužnike. Zaštitu vjerovnika pokazala je stavom guvernera Draghija koji je 2015. najavio da je Grčkih izlazak iz eurozone zabranjen Maastrichtskim ugovorom te da je „...redenominacija grčkih kredita uzaludna rasprava i da nije u interesu Grčke da je raspravlja“ (The Guardian, 2015). Ovako je osigurana pozicija vjerovnika kod naplate dugova dok je istodobno snižena premija rizika obveznica. Vjerovnici su također profitirali kada su 2012. aktivirana *Osiguranja protiv pada vrijednosti obveznica* (engl. Credit-defaultswap ili CDS). Komercijalne banke su preko CDS-a dobivale razliku između cijena starih i novih obveznica jer sunove obveznice imale znatno smanjenu cijenu uz duži rok otplate. Ovakav preokret u statusu obveznica dogodio se, uz djelovanje OMT-a, i zbog rekonstrukcije Grčkog duga. Grčka se našla u problemu gdje je klasičan izlazak iz krize prema kejnzijanizmu bio ograničena Maastrichtskim ugovorom.

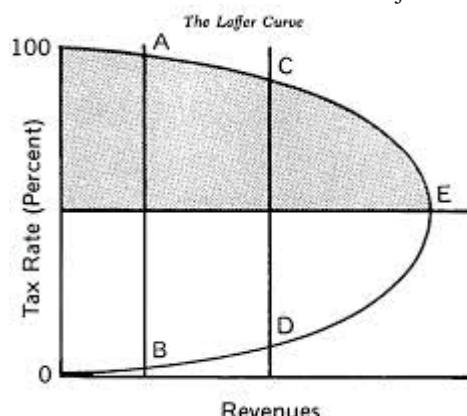
Države tijekom krize trebaju smanjiti poreznu stopu i devalvirati valutu. Takvo bi djelovanje ojačalo gospodarsku inicijativu i pojačalo izvoz što bi dovelo do jačanja fiskalnog budžeta. Negativni aspekt tog djelovanja je vremenski odmak od iniciranje reforme do njezinog djelovanja što u tom periodu izaziva fiskalne deficits. Takve bi fiskalne deficits država krenula namirivati u onom trenutku kada se ekonomija ohladi. Ovakvo djelovanje onemogućio je Maastricht s propisanim kriterijima konvergencije. Prema tim kriterijima države eurozone ne smiju imati deficit proračuna veći od 3% BDP-a dok je njihov ukupni dug ograničen na 60% BDP-a (European Central Bank, n.d.). Tijekom same krize mnogi kritičari eurozone pozivali su se na ovaku retoriku, međutim kreatori eurozone morali su propisati ovakve uvjete. Njihov cilj bio je približiti ekonomsko stanje budućih članica

eurozone budući da ESB ima istu kamatnu stopu kroz cijelu eurozonu. Grčka se tako našla pred situacijom gdje nije mogla povećavati deficit niti državni dug, dok je devalvacija eura bila onemogućena s obzirom na to da je tečaj fiksan. EU je bila svjesna takve situacije, ali je odlučila djelovati kako bi spasila Grčku kroz tijelo Trojke, sačinjene od Europske komisije, ESB-a i MMF-a. Primarni cilj Trojke bila je devalvacija realnog tečaja eura u Grčkoj budući da je nominalni tečaj bio fiksan (Stiglitz,2016:178). Inače se kod uvoza centralna banka zadužuje za otkup robe u drugoj tj. uvoznoj valuti. Tada tečaj pada dok domaća valuta deprecira, što izvoz čini kompetitivnijim jer je vlastita roba jeftinija u drugim državama. Trojka je ovaj postupak morala postići slabljenjem Grčke ekonomije. Ideja Trojke bila je da će pad državne potrošnje i smanjivanje državnog budžeta utjecati na pad ovisnosti zaduživanja. Isto tako, Trojka je željela smanjiti visine plaća kako bi posredno ojačala pad cijena i oslabila realni tečaj. Takav je postupak bio izuzetno težak s obzirom na to da je vršen veliki pritisak na sindikate kako bi se oslabio njihov utjecaj.

Iako za prosječnog građanina ovakvo što nije bilo lako prihvatiti, u ekonomiji je ovakav model dobro poznat kroz rad Martina Weitzmana (1984). Weitzmanov model „ekonomije udjela“ donio je rješenje za uvjete stagflacije tj. momenta kada nezaposlenost raste zajedno s inflacijom tj. suprotno Philipsovog krivulji. Predlagao je sistem gdje bi se radničke plaće prilagođavale makroekonomskim uvjetima u kojem se poduzeće nazali. Pojednostavljeni, ukoliko bi poduzeće naišlo na teški finansijski period, moglo je snižavati cijene proizvoda kako bi ojačala prodaju bez da dijeli otkaze zbog odnosa marginalne jedinice rada s marginalnim prihodom. Takvo djelovanje radnici bi osjetili smanjenim plaćama, ali bi zato imali osigurano radno mjesto dok bi komparativna kompetitivnost prodajne robe na tržištu ubrzo vratila radničku poziciju u početni ekvilibrir. Europa je na modelu Grčke primjenjivali sličnu logiku, smanjenje plaća trebalo je dovesti do veće kompetitivnosti Grčke robe i samim time ojačati fiskalni prinos države. U tom trenutku kriteriji konvergencije o javnom dugu i fiskalnom deficitu vratili bi se u granice propisanog dok bi stanje plaća bilo vraćeno u normalu. Plan je u praksi rezultirao rigidnijim mjerama gdje su pod deflacijskim pritiscima ljudi dobivali otkaze kod privatnika radi održavanje profitabilnosti dok je država smanjivala ukupan broj zaposlenih paralelno uz proces smanjivanja plaća. Velika nezaposlenost također nije trebala predstavljati veliki problem budući da prema supply-side ekonomiji velika nezaposlenost smanjivala cijenu rada što bi posredno smanjilo i cijene proizvoda. Problem koji se javljao uz veliku nezaposlenost, pored očite teške situacije stanovništva, bila su kretanja prema deflacijskom pritisku na Philipsovog krivulji. Iz tog je razloga ESB radio navedene nekonvencionalne monetarne mjere vezane uz tržište vrijednosnica. Uz smanjivanje plaća,

Grčka je trebala smanjiti državni proračun i povećati poreze do one točke kada financiranje izvana više nije potrebno. Njemačka kancelarka posebno je inzistirala na ovoj mjeri koju je alegorijski uspoređivala s pričom o švapskoj kućici koja ne smije trošiti izvan svojih granica. Pod pritiskom Njemačke, Trojka je od Grčke tražila da Grčka do 2018. ostvari proračunski višak od 3,5%. MMF se protivio takvim mjerama jer je znao da će preveliki porez gurnuti ekonomiju prema negativnoj strani Lafferove krivulje (International Monetary Fund, 2016). Prema Arthuru Lafferu, ekonomiju u poziciju rasta ili stagnacije pomiču porezi. Veće stope poreza daju veći profit fiskalnom proračunu međutim istovremeno smanjuju ukupnu poduzetničku inicijativu. Tako će porezna stopa točke A od otprilike 95% poreza davati jednaku monetarnu masu u fiskalni proračun kao porezna stopa od otprilike 5% kod točke (B). Lafferova krivulja zato prikazuje točku ekvilibrija (E) tj. točku na grafikonu gdje je porez dovoljno visok da puni fiskalni proračun, a istovremeno ne guši privrednu aktivnost (Laffer, 1981).

Grafikon 2.: Lafferova krivulja

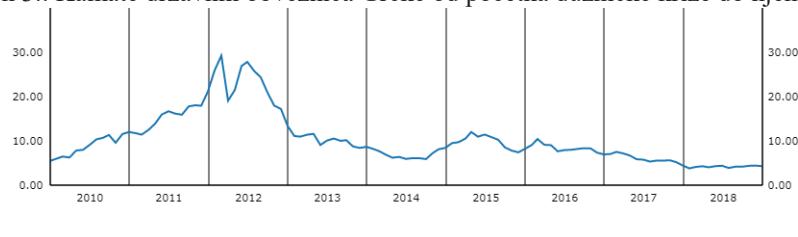

Izvor: Laffer, A. B. (1981). *The Laffer curve: Past, present, and future*. Washington, DC: The Heritage Foundation.

Njemačka je vrlo vjerojatno prva zemlja koja je trebala biti osviještena da prevelike strogosti međunarodne zajednice doprinose skroz suprotne mjere tj. iste onakve koje su 1920-ih dovele do velike depresije u Njemačkoj. Versajski ugovor je svojom prevelikom strogosti i zahtjevom za reparacijama forsirao Njemačku da diže poreze kako bi, prema Sachsovoj teoriji, istodobno mogla namiriti unutarnje i vanjske troškove. Weimarska Republika je tako samo gušila ekonomiju i stvarali fiskalni deficit. To ju je ostavilo u poziciji kada je jedini izlaz bila inflacija koja je zbog prevelikog fiskalnog deficita dovodila do hiperinflacije. Srećom, uvjete hiperinflacije je ograničavao Maastricht, ali se zato Grčka bližila drugom problemu. Kako je napomenuto ranije, Grčka se s prevelikim dugom dovela do krivulje nagiba ispod 45 stupnjeva u Krugmanovom grafu Lafferove dužničke krivulje.

Drugim riječima, njen dug bio je toliko velik da je šansa otplate pala dok je paralelno padala cijena takvih kredita na sekundarnom tržištu. Krugman zato zaključuje da vjerovnicima nije u interesu smanjivanje ili otpisivanje duga jer bez obzira na to što to povećava njegovu vrijednost na sekundarnom tržištu ukupna vrijednost očekivane otplate duga bit će ipak još manja. Vjerovnici će otpisivati dio duga tek u onoj situaciji kad je on toliko velik da je gurnuo zemlju u desnu stranu krivulje. Kada tu logiku primijenimo na rekonstrukciju dugova dolazimo do zaključka da takav proces pomiče dužnike prema lijevoj strani apscise i tako povećava šansu za otplatu. Vrijednost duga tada raste u cijeni zbog veće potražnje i smanjene količine. Bez obzira na to što takav proces povećava cijenu ostatka duga na sekundarnom tržištu, njegova ukupna vrijednost otplate i dalje pada (Krugman, 1988:5). Ovdje zalazimo u pitanje odnosa Njemačke i Grčke. Naime, Nijemci su bili protiv rekonstrukcije Grčkog duga i držali se teorije da će jaka strogost fiskalnog proračuna biti dovoljna za otplatu. Zapravo su realističnim stavom željeli zaštiti svoje vjerovnike. Situacija se promijenila 2012. kada je Grčka prešla desnu stranu krivulje pa je Njemačka vlada provela rekonstrukciju državnih obveznica. Njemački udio vjerovnika bio je 22%, a nakon rekonstrukcije u suradnji s MMF-om nove Grčke obveznice imale su duži rok naplate i manju kamatu. Njemački su vjerovnici gubili 46 centi na uloženi euro jer je vrijednost novih obveznica bila smanjena za 53% (European Stability Mechanism, 2016) Na kraju, može se zaključiti da je Njemačka pristala na rekonstrukciju jer se Grčka prešla na desnu stranu Lafferove dužničke krivulje pa je Njemačka osigurala da njezini vjerovnici dobiju barem dio svojeg novaca. U suprotnom bi Njemački vjerovnici riskirali gubitak svih ulaganja jer Grčka nebi mogla isplatiti dug obveznica što bi Njemačke banke učinilo insolventnima. Bez obzira na sukob ideja ESB-a i Njemačke, djelovanje rekonstrukcije duga i OMT-a značajno je smanjilo kamatu grčkih državnih obveznica što je prikazano u grafu ispod.

Grafikon 3.: Kamate državnih obveznica Grčke od početka dužničke krize do njenog kraja

Izvor: European Central Bank. (n.d.). Euro InterbankOffered Rate (EURIBOR) - 1 month. Statistical Data Warehouse, dostupno na https://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=229.IRS.M.GR.L.L40.CI.0000.EUR.N.Z

Program unutarnje devalvacije u konačnici urođio plodom te je Grčki proračun ušao u deficit već 2013. dok je službeni kraj dužničke krize proglašen u prosincu 2018. Međutim cijeli program donio je velike socijalne štete pa je stotine tisuća doživjelo smanjenje plaće od 40% dok je stopa nezaposlenosti 2012. skočila na 27,8% te se do 2021. smanjila 14,4% (European Central Bank, n.d.).

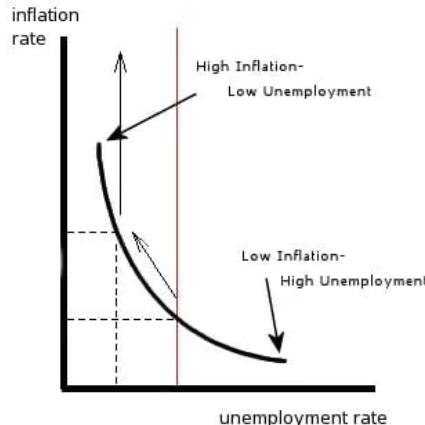
ESB-ov program stabilizacije tržišta obveznica je nastavljen 2015. kao dio APP-a (European Central Bank, n.d.). Dio APP koji se bavio obveznicama obuhvaćao je Program otkupa vrijednosnica papira izdavatelja javnog sektora (PublicSectorPurchaseProgramme ili PSPP). PSPP otkupljavao je obveznice zemlja članica eurozone na sekundarnom tržištu ali je obuhvatio obveznice indeksirane s kretanjem inflacije kao i one s varijabilnom stopom. Na ovaj način smanjena je premija rizika obveznica za Grčku kojoj je tako povećan faktor kreditiranja i smanjena kamata zaduzivanja. Takve je operacije ESB provodila na primarnom tržištu s rokom dospijeća od dvije do trideset godina. Program se izvodio u skladu s procjenama likvidnosti pa je kvantiteta njegovog djelovanja mogla prijeći mjesecnu razinu (European Central Bank, n.d.). Kako PSPP nebi poremetio cijenu državnih obveznica uveden je Program pozajmica Europske središnje banke na osnovi vrijednosnih papira (engl. Securitieslendingarrangementsof the ECB) kojeg su zajedno provodile nacionalne središnje banke i ESB. Utjecaj PSPP također se vidi u grafikonu 3, gdje je trend rasta promijenio kurs nakon 2015. godine.

Njemački otporprema ESB-ovom pristupu Grčke dužničke krize primarno je otežavao upravo njihovoј poziciji. Da ESBnije reformama doveo do stabilizacije tržišta obveznica ideje napuštanja eurozone jačale bi dok bi euro prema stranim valutama deprecirao. Štetu propadanja eurozone nitko ne bi osjetio kao Njemačka, budući da je ona širenjem eurozone dobila najveći ekonomski boom. Prvi faktori su radnici sa siromašnjeg juga koji omogućili jeftiniju radnu snagu čime su troškovi inputa padali zajedno s cijenama proizvoda. Isto tako, pridruživanjem južnih zemalja u eurozonu došlo je do pada realnog tečaja eura. Točan pad teško je odrediti, ali je razina deprecijacije sigurno bila jača nego što bi bila kod Njemačke marke. Ustvari je ovim realističnim djelovanje u međunarodnim odnosima, Njemačka najviše štetila sebi. Po pitanju negativnih posljedica reforme tržišta obveznica, ESB je kao predstavnik eurozone radila što je više mogla dok je ključni faktor olakšanja mogla je odigrati Njemačka. Kao najveći ekonomski faktor eurozone, Njemačka je mogla dići razinu minimalne plaće što bi ojačalo inflatorni pritisak i devalviralo tečaj eura. Takav slijed bi pomogao eurozoni u oporavku od deflacijske krize dok bi istovremeno olakšalo situaciju Grčkoj.

Liberalno djelovanje EU protiv realističko gdjelovanja Njemačke kod pitanja obnove Grčkog tržišta vrijednosnica

Ideja unutarnje devalvacija nikako se ne smije poistovjetiti s uzrocima deflacijskog pritiska. Naime, prema Fisherovog teorema dugovno deflacijske krize, predviđa se pad cijena, ali takav trend slijedi pad outputa i ekonomskog multiplikatora. Takva djelovanja povećavaju fiskalni deficit što dodatno otežava vraćanje duga. Kako bi se takvo što zaobišlo države moraju pojačati reinflaciju kako bi došli do linije NAIRU (non-accelarativeinflation rate ofunemployment) u Philipsovoj krivlji. Philipsova krivulja kaže da je korelacije između nezaposlenosti i inflacije obrnuto proporcionalna pa je običan slijed radnje smanjivanje eskontne stope i kupovanje vrijednosnica od strane centralne banke (Gordon,2018:14). Ideja iza ovakvih monetarnih djelovanja je bržeg rasta realnog gospodarstva što će povećati zaposlenost i time ojačati inflacijske pritiske.

Grafikon 4.: Prikaz Philipsove krivulje

Izvor: Gordon, R. J. (2019). *The history of the Phillips curve: Consensus and bifurcation*. *Economica*, 86(343), 1-28.

Budući da je eskontna stopa već bila snižena do nule, a inflacija nije rasla, ESB se odlučio na proširenje nekonvencionalnih mjera suzbijanja deflacijskih pritisaka. Prvi dio nekonvencionalnog programa obuhvaćao je nekonvencionalne mjere na tržištu vrijednosnica. Prije okretanja nekonvencionalnim mjerama postojali su *Programi otkupa pokrivenih obveznica* (engl. Coveredbondpurchaseprogrammes ili CBPP's) koji su provođeni kako bi se potaklo banke na kreditiranje tj. kako bi se spriječilo zapinjanje likvidnosti u bankama tijekom deflacijske krize. Tijekom 2012. provođen je program CBPP2, ali je zbog manje učinkovitosti u rujnu 2014. zamijenjen s novim CBPP3 programom (European Central Bank, 2014). Za

razliku od prijašnja dva programa, CBPP3 otkupljivao je vrijednosnice od institucija koje nisu ispunjavale ESB-ove uvjete kreditnog rejtinga dok je opseg programa povećan s 40 milijardi na 60 milijardi eura. Smanjivanjem uvjeta kreditnog rejtinga omogućeno je da manje banke sudjeluju u programu čime je potaknut i Grčki bankovni sektor.

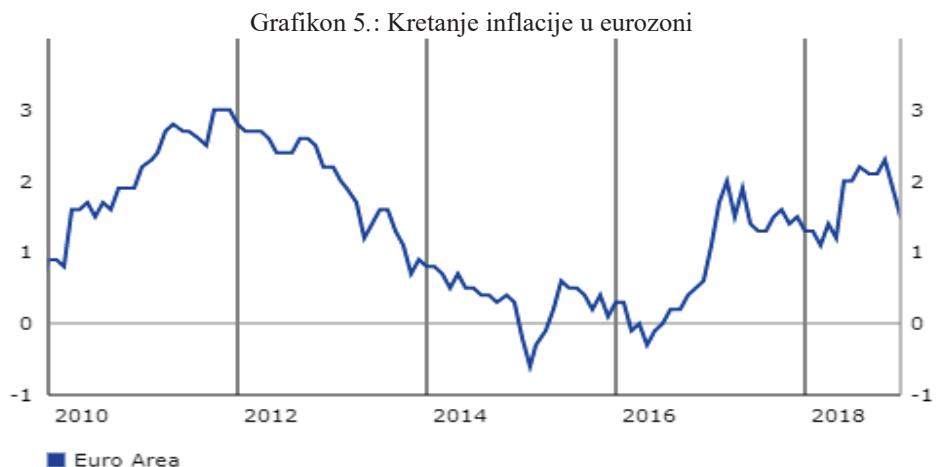
Trajanje CBPP3-a također je dobilo produženi rok djelovanja od skoro dvije godine međutim on je 2015. inkorporiran u novi Program otkupa imovine (engl. Assetpurchase program). APP je također inkorporirao Program kupnje vrijednosnica osiguranih imovinom (englAsset-BackedSecuritiesPurchaseProgramme ili ABSPP) kojim je ESB otkupljivao vrijednosnice s većim premijama rizika. ABSPP se provodio zajedno s nacionalnim središnjim bankama kako bi se program lakše prilagodio individualnim tržištima. Vremenski rok mu je produžen zajedno sa povećanim opsegom otkupa koji je dosegao 60 milijardi eura. Cilj ABSPP-a bio je vratiti povjerenje u sigurnost tržišta i obnoviti kreditnu aktivnost kućanstva (European Central Bank, 2014). Posljednji dio APP-a bio je Program otkupa vrijednosnica korporativnog sektora (engl. Corporatesectorpurchaseprogramme ili CSPP). Kao što predlaže ime, CSPP je otkupljivao vrijednosnice svih tvrtki izvan bankovnog sektora kako bi ojačao reinflacijski efekt u realnom gospodarstvu. Kriteriji prihvatljivost su namjerno postavljeni široko kako bi potakli kreditiranje malih i srednjih poduzeća. Program se provodio na primarnom i sekundarnom tržištu kapitala, a prihvaćao je rok dospijeća do trideset godina s čime otvoren put za dugoročno financiranje gospodarstva (European Central Bank, 2016). Njemačka je cijelokupni program APP vidjela kao protuzakonit jer je izlazio izvan okvira monetarne politike ESB-a i prelazio u sfere fiskalne politike. Njemačka ideja je bila da APP program povećava rizik inflatornog pritiska i prebacuje rizik sa slabijih članica poput Grčke prema razvijenijim članicama poput Njemačke. Europski sud pravde je u prosincu 2018. presudio u korist ESB-a pa su Njemačke tvrdnje pale u vodu (Karaman, 2020).

Drugi korak u suzbijanju deflacijske nekonvencionalnim mjerama bile su promjene eskontne stope. Naime, u posljednjim fazama deflacijskog ciklusa snižavanje eskontne stope ne povećava kreditnu aktivnost. Razlog tome je što deflacijska kriza započinje razduživanjem tj. prodajom imovine što dovodi do pada cijena. Potrošačima takvo što ne igra ulogu budući da su se svi u prijašnjem periodu ekspanzije zadužili, a neki pod deflacijskim pritiscima već i razdužili. Ostatak potrošača očekuje danji pad cijena pa se kreditna aktivnost ne povećava bez obzira na to što je središnja banka smanjila eskontnu stopu na nula posto. ECB je u ovakvim uvjetima djelovao strategijom najave smjernica buduće monetarne politike (engl. Forwardguidance) gdje je najavila da će u nadolazećem razdoblju razina

eskontne stope ostati niska. Ovako se smiruju kamatne stope na tržištu kapitala dok bankarski sustav dobiva inicijativu za kreditiranje jer je siguran da njegovu poziciju neće ugroziti rast kamatne stope u nadolazećoj budućnosti. Strategija buduće monetarne politike može, ali i ne mora imati određeni rok pa je tako ESB 2014. najavio da će eskontna stopa ostati niska u „nadolazećem periodu“. Tako je ESB ustvari nadogradio konvencionalnu politiku s novim nekonvencionalnim dijelom (European Central Bank, 2017).

Ovakva su djelovanja bila nužna jer je u početnim fazama unutarnje devalvacije Grčka i dalje bila pod jakim deflacijskim pritiscima. Tako su plaće bile snižene, ali razine cijena nisu padale jer se Grčke tvrtke nisu mogle osloniti na kredite koji bi joj mogli zatrebatи u budućnosti. Isto tako, izvoz nije rastao jer su potrošači propitivali sposobnost Grčke da isporuči robu. Grčka pak nije mogla dati osiguranja izvoznicima jer njoj samoj banke nisu mogle isplatiti kredite zbog prevelike premije rizika koja je povećala kolateralizaciju. Čak ako bi neka banka odobrila kredita riskirala je nedostatak prekonoćne likvidnosti jer druga banka ne bi željela prihvati rizik. U takvoj se situaciji Grčki bankarski sustav okrenuo ESB koji je služio kao zajmodavac posljednjeg utočišta (engl. lender of the last resort ili LoLR). Zapravo je ESB bio jedini spas deflacijski pritska Grčkog bankarskog sustava jer su investitori bježali od Grčke (Radošević, 2016:31). Ovakav problem riješili su krediti ELA (engl. Emergency liquidity assistance) kojim je ESB odobravala kredite za likvidnost bankama ionako one za kredit nisu imali dovoljan kolateral. Kako bi djelovanje bilo balansirano ESB nije snižavao standarde kolateralizacije u svojoj ulozi LoLR-a, a sam program ELA kredita imao je granicu provođenja (European Central Bank, n.d.). Kao preduvjet ELA programa ESB je tražio Grčku suradnju s programom Trojke. Njemačka je program ELA vidjela kao rizik za svoje porezne obveznike budući da je ESB prihvaćao smanjenu aktivu kao kolateral. Ova dedukcija ima smisla dok se ne prisjetimo činjenice da je druga opcija bila kreditni slom koji bi potakao izlaz Grčke iz eurozone. Možemo samo predviđati što bi se dogodilo u takvoj situaciji, međutim sigurno je da bi redenominacija Grčkih dugova prema Njemačkoj uzrokovala puno veći rizik za Nijemce. Isto tako, ELA je smanjivale deflacijske pritiske u južnim zemljama što je zapravo ojačavalo mogućnost naplate vjerovnika. Zadnji korak u suzbijanju deflacijskih pritisaka, ESB je usredotočio kroz manipuliranje EONIA-om (engl. Euro OverNight Indeks Average). Drugim riječima, ESB je pratio kamatu posudbe likvidnosti među vjerovnicima te ju je nastojao održati niskom (European Central Bank, n.d.). Zapravo je bio cilj potaknuti lakši obrtaj kapitala, a kako bi on bio dostupan ESB je provodio tjedne glavne operacije refinanciranja (engl. Kratica MRO) (European Central Bank, 2018). 2011. pokrenut je i program mjesecne operacije dugoročnog financiranja (engl. Kratica LTRO) čiji je rok doplate bio do tri godine. MRO-u je kamata

smanjena na 0,25% do 2013. dok LTRO nije mijenjao kamatu jer ne služi kao sredstvo komunikacije ESB-a, ali je njegov rok naplate produžen. Kako bi ojačala takav proces, ESB je 2014. najavila program Program dugoročnog refinanciranja (engl. TheLongTermRefinancingOptions ili TLRTO). TLTRO je imao rok od 4 godine i fiksnu kamatnu stopu, a prihvaćao je kolateral refinanciranih kredita za finansijski i građanski sektor. 2016. pokrenut je TLTRO 2 čiji je rok naplate dodatno produžen, a kamata snižena (European Central Bank, n.d.). Dodatno, oba programa mogli su se koristiti za refinanciranje LTRO kredita budući da su banke u jednom trenutku imale problema s njegovom naplatom. Dodatno su kamate za MRO smanjene na 0% u 2016. da bi već 2019. pale na -0,5%. Negativne kamatne stope našle su 2014. svoj put i kod prekonoćnih operacija ECB-a. Tako su kamate za depozitne olakšice, tj. višak likvidnosti iznad propisanih minimalnih rezervi banaka kod ESB-a, u 2014. iznosile -0,10%, 2015. -0,30% da bi do 2017. dosegle -0,50%. (European Central Bank, n.d.) Također je smanjena razina minimalnih rezervi komercijalnih banaka pri ESB-u. Sve su navedene mјere trebale potaknuti reinflaciju i omogućiti proces kreditiranja kako bi se izbjegao pritisak deflacijske krize. Nove nekonvencionalne mјere ESB-a trebale su dovesti eurozonu do izbjegavanja deflacijske spirale, ali su uveliko i pomagale Grčkoj kako bi pokrenula njezin kreditni sektor i time ojačala fiskalni deficit. Kritičari ESB-a kažu da ona nije dovoljno učinila kako bi suzbila deflacijske pritiske, međutim na grafu 5. može se vidjeti kako su upravo nekonvencionalne mјere potakle reinflaciju u eurozoni.

Izvor: European Central Bank. (n.d.). Statistical Data Warehouse. Pristupljeno 6.3.2023., dostupno na: <https://sdw.ecb.europa.eu/>

Zaključak

Nakon sagledanih činjenica može se zaključiti da je ESB kao glavni akter eurozone značajno pomogao Grčkom oporavku od krize. Pomoć u procesu oporavka ESB je odigrao kroz dva glavna posredovanja: stabilizacija tržišta obveznica i stabilizacija tržišta vrijednosnica. ESB je tržište obveznica stabilizirao kroz program OMT-a i APP-a zajedno s procesom unutarnje devalvacije i rekonstrukcije dugova. ESB-ovo liberalno djelovanje kočila je Njemačka, koja je za oba programa podigla tužbu protiv ECB-a pred Europskim sudom pravde, ali je proces izgubila. Razlog tome je što je ESB stabilizacijom tržišta Grčkih obveznica nastojao pomoći cijeloj eurozoni pa tako i Njemačkoj. Nijemci su pak bili previše zaokupljeni strahom od inflacijskog pritiska pa takav proces nisu htjeli vidjeti. Takav su stav imali i kod rekonstrukcije Grčkog duga, ali su u konačnici pristali budući da se Grčka sve više približavala desnoj strani Lafferove krivulje. Prilikom procesa rekonstrukcije zapravo su se vodili realističkim razmišljanjem međunarodnih odnosa iako je cijeli proces nekada prikazan kroz prizmu liberalne teorije. Realistički stav Nijemci su primijenili i kod procesa unutarnje devalvacije, koji je iako uspješan, mogao imati značajno manje negativne posljedice za Grčku populaciju.

Ako ne iz suosjećanja, Njemačka je kod unutarnje devalvacije mogla prihvati liberalnu teoriju iz razloga spašavanja Eurozone koja je u konačnici najviše koristila njoj samoj. Kako bi ublažila proces unutarnje devalvacije, ESB je kroz nove monetarne mjere nastojao smanjiti deflacijske pritiske u Grčkoj što bi istovremeno pomoglo i Njemačkim vjerovnicima. Njemačka je i u tom procesu bila preza okupljena strahom inflacijskog pritiska iako je onaj deflacijski radio ogroman pritisak na cijelu eurozonu i tako otežavao njoj samoj pri naplati dugova. ESB je međutim kroz nekonvencionalne mjere s glavnim faktor kreditiranja na smanjenoj količini kolaterala uspio pomoći cijeloj eurozoni u borbi s deflacijskim pritiscima. Posebnu je pažnju obraćala na Grčku kojoj je ELA kreditima, ali i ostalim mjerama omogućila proces reflacije što je u kombinaciji sa stabilizacijom državnih obveznica dovelo do Grčkog suficita i konačnog izlaza iz krize 2018. godine. Sve u svemu, može se zaključiti da je Njemačka mogla odbaciti realističnu perspektivu međunarodnih odnosa u svrhu one liberalne te tako omogućiti Grčkoj lakši izlaz iz dužničke krize. Takvim bi djelovanjem u konačnici pomogla i samoj sebi.

Literatura

1. European StabilityMechanism. (2016). Assistance to Greece. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.esm.europa.eu/assistance/greece>

2. European Central Bank. (2014). Corporate sector purchase programme (CSPP). U Monetary policy implementation. ECB website, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/app/html/index.en.html#cbp_p3
3. European Central Bank. (2014). Asset-backed securities purchase programme (ABSPP) - Questions and answers. U Monetary policy implementation. ECB website, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/app/html/abspp-faq.en.html>
4. Draghi, M. (2012). Towards a Genuine Economic and Monetary Union. ECB Press Key, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2012/html/sp120726.en.html>
5. DW News. (2016). German high court rules ECB's OMT program legal. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.dw.com/en/german-high-court-rules-ecbs-omt-program-legal/a-19344603>
6. European Central Bank. (2016). Corporate sector purchase programme (CSPP) - Questions and answers. U Monetary policy implementation. ECB website, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/app/html/cspp-qa.en.html>
7. European Central Bank. (13. rujna 2018). Main refinancing operations (MROs). U Tell me. ECB website, Preuzeto 11. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/ecb/educational/explainers/tell-me/html/mro.en.html>.
8. European Central Bank. (2017). What is forward guidance? ECB Educational. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://www.ecb.europa.eu/ecb/educational/explainers/tell-me/html/what-is-forward_guidance.en.html
9. European central bank. (2023). Gross domestic product (GDP) at market prices by Member States. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=325.GFS.A.N.GR.W0.S13.S1.Z.B.B9P.Z.Z.Z.XDC_R_B1GQ_Z.S.V.N.T
10. European Central Bank. (2013). The Single Supervisory Mechanism. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://www.bankingsupervision.europa.eu/about/the_ssm/html/index.en.html
11. European Central Bank. (2012). Outright Monetary Transactions (OMTs). U Open market operations. ECB website, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/omo/html/index.en.html>
12. European Central Bank. (n.d.). Convergence criteria. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/ecb/orga/escb/html/convergence-criteria.en.html>

13. European Central Bank. (n.d.). Emergency liquidity assistance (ELA). U Monetary policy implementation. ECB website, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/mopo/ela/html/index.en.html>.
14. European Central Bank. (n.d.). Euro Overnight Index Average - EONIA. ECB Statistical Data Warehouse. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=198.EON.D.E.ONIA_TO.VOLUME
15. European Central Bank. (n.d.). Key ECB interest rates. ECB Statistics. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://www.ecb.europa.eu/stats/policy_and_exchange_rates/key_ecb_interest_rates/html/index.en.html
16. European Central Bank. (n.d.). Long-term government bond yields - Greece [Data set]. ECB Statistical Data Warehouse. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=229.IRS.M.G.R.L.L40.CI.0000.EUR.N.Z
17. European Central Bank. (n.d.). Monetary policy implementation. ECB website, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/app/html/index.en.html>
18. European Central Bank. (n.d.). Public sector purchase programme (PSPP). U Monetary policy implementation. ECB website, Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/app/html/index.en.html#pspp>
19. European Central Bank. (n.d.). Statistical Data Warehouse. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://sdw.ecb.europa.eu/>
20. European Central Bank. (n.d.). Targeted longer-term refinancing operations (TLTROs). U Outright monetary operations. ECB website. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/omo/tltro/html/index.en.html>
21. European Commission. (2013). Single Resolution Mechanism. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://finance.ec.europa.eu/banking-and-banking-union/banking-union/single-resolution-mechanism_en
22. European Commission. (n.d.). Banking Union. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa https://finance.ec.europa.eu/banking-and-banking-union/banking-union_en
23. Gordon, R. J. (2019). The history of the Phillips curve: Consensus and bifurcation. *Economica*, 86(343), 1-28.
24. International Monetary Fund. (2016.). The IMF is not asking Greece for more austerity. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2016/12/12/the-imf-is-not-asking-greece-for-more-austerity>

25. Krugman, P. R. (1988). Market-baseddebtreductionschemes [NBER WorkingPaperSeries]. National BureauofEconomic Research.
26. Krugman, P. R. (1988). Financing vs. forgiving a debtoverhang [NBER WorkingPaperSeries]. National BureauofEconomic Research.
27. Laffer, A. B. (1981). TheLaffercurve: Past, present, and future. Washington, DC: TheHeritageFoundation.
28. Llewellyn, D. T. (2020). The German courtrulingagainst ECB assetpurchasesdoesn't make economicsense. LSE Business Review. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa<https://blogs.lse.ac.uk/businessreview/2020/05/12/the-german-court-ruling-against/ecb-asset-purchases-doesnt-make-economic-sense/>
29. Radošević, D. (2018.). Monetarna politika Europske središnje banke. Zagreb: Školska knjiga.
30. Sachs, J. (siječanj 1989). Učinkovito smanjenje duga [EfficientDebtReduction, Lecture notes]. Harvard University.
31. Stiglitz, J. E. (2016). Euro: sa posebnim pogовором EU nakon Brexit-a [H. Luksetić, Trans.]. V.B.Z.
32. The Guardian. (15. lipnja 2015). Greektalkswith ECB head Mario Draghi break down. Preuzeto 5. ožujka 2023, sa<https://www.theguardian.com/business/2015/jun/15/greek-talks-european-central-bank-mario-draghi-athens-creditors>
33. Weitzman, M. L. (1984). Theshareeconomy – conqueringstagflation. Harvard University Press.

Abstract: *The role of the European Central Bank is often overlooked when the Greek debt crisis is mentioned. On the contrary, it is often criticized, especially by Germany. This article uses the comparison method. which shows the conflict of the ECB as the bearer of the liberal theory of international economic relations with Germany, as the bearer of the realistic theory of international economic relations. The aim of the paper is to show how the ECB was the main corrective factor in the Greek crisis. The first part of the paper refers to the introduction, while the second part of the paper presents the genesis of the Greek debt crisis. The third part of the paper shows the role of the ECB in calming the Greek bonds, and it will be shown how Germany, with its realistic attitude, made this process difficult and thereby harmed the entire eurozone. Furthermore, it is shown how the actions of the ECB, through the liberal theory of international relations, improved the unstable securities market in Greece. It will also be shown how Germany, in blocking such reforms, actually harmed itself the most. In the conclusion, all parts of the work are summarized, that is, how the ECB's actions saved Greece, but also the Eurozone itself through its reforms during the crisis.*

Keywords: ECB, Germany, Greek debt crisis, unconventional monetary reforms, European Union.

UPUTSTVO AUTORIMA

EVROPSKA REVIIA je naučni časopis Evropskog univerziteta Brčko Distrikta koji izlazi dva puta godišnje. U časopisu objavljujemo naučne radove i prikaze iz svih oblasti društvenih i humanističkih nauka. Radovi koji su već objavljeni u nekoj drugoj publikaciji neće biti prihvaćeni. Ovim uputstvom utvrđuju se način i uslovi publikovanja i utvrđuju se kriterijumi, način i postupak izbora naučnih publikacija za objavu u časopisu. Redakcija časopisa prima rade tokom cijele godine a rade moraju biti pravopisno i jezički korektno napisani u skladu sa ovim uputstvom. Uz rad autor šalje i potpisu izjavu (prilog na kraju). Po prijemu rada isti se prosljeđuje na adrese minimum dva recezenta, a da bi bio publikovan u časopisu mora imati bar dvije pozitivne recenzije.

KATEGORIZACIJA

Kategorizacija članaka je obaveza i odgovornost uredništva, a mogu je predlagati recenzenti i članovi uredništva, odnosno urednici rubrika. Članci u časopisima se, po COBBISS ili nekom drugom oficijalno priznatom sistemu, razvrstavaju u naučne rade i stručne članke.

Originalan naučni članak načelno je organizovan po shemi IMRAD za eksperimentalna istraživanja ili na deskriptivan način za deskriptivna naučna područja, u kome se prvi put publikuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda, koje su tekstualno opisane i koje omogućavaju da se istraživanje po potrebi ponovi, a utvrđene činjenice provjere.

Pregledni naučni članak predstavlja pregled najnovijih rada o određenom predmetnom području sa ciljem da se već publikovane informacije sažmu, analiziraju, evaluiraju ili sintetizuju, te donosi nove sinteze koje takođe obavezno uključuju rezultate sopstvenog istraživanja autora.

Kratko ili prethodno saopštenje je rad, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera, u kojem neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni, a radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog rada ili članka koji je u nastajanju (engl. Working Paper).

Naučna kritika, odnosno polemika ili osvrt je rasprava na određenu naučnu temu, zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, u kojoj autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma svog mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

Informativni prilog je uvodnik, komentar i slično.

Prikaz knjige, instrumenta, računarskog programa, slučaja, naučnog događaja i slično jeste prilog u kome autor procjenjuje pravilnost/nepravilnost nekog naučnog ili stručnog rada, kriterijuma, postavke ili polazišta, uz poseban naglasak na kvalitet ocjenjivanog rada.

OPŠTE NAPOMENE

Rad kucati na stranici formata B5(JIS), sa marginama od 2.5 cm (opcija *Normal*), tako što ćete izabrati odgovarajuću tastaturu i font. Radove pisati korišćenjem latiničnog pisma, font *Times New Roman*, veličina 12, prored (*Multiple*) 1, poravnati s obe strane (*Justified*). Napomene (fusnote) pisati korišćenjem latiničnog pisma, font *Times New Roman*, veličina 10, prored (*Multiple*) 1. Obim rada ne smije premašiti jedan autorski tabak.

Radovi treba da budu dostavljeni na elektronsku adresu redakcije: evropska.revija@eubd.edu.ba, u prilogu - kao otvoreni dokument (*Word*). Prije slanja redakciji rad sačuvati u verziji Word 1997–2003 (File - Save as type - *Word 1997-2003*) radi izbjegavanja tehničkih problema uslijed nekompatibilnosti različitih verzija Word programa na računarima.

STRUKTURA RADA

Članak u časopisu mora biti uređen na standardan način, sa navedenim osnovnim elementima članka kao što su: naslov, imena autora, elektronska adresa za korespondenciju, naziv ustanove, adresa.

1. Ime i prezime (svih) autora pisati u gornjem lijevom uglu. Ispred imena navesti naučno zvanje, a iza prezimena staviti znak za podložnu napomenu (fusnota). U napomeni navesti: naziv institucije (afilijacija) - navodi se pun naziv i sjedište institucije u kojoj je autor zaposlen; adresa elektronske pošte autora.

2. Naslov rada treba da što vjernije opiše sadržaj rada, prikladnim riječima za indeksiranje i pretraživanje. Piše se ispod imena autora s jednim redom razmaka, velikim slovima (*Times New Roman 14 Bold*), a podnaslovi treba da budu pisani malim slovima (*Times New Roman 12 Bold*). Naslov i podnaslovi treba da imaju centralno poravnanje.

3. Sažetak (apstrakt) rada je kratak informativni pregled sadržaja koji čitaocu omogućava da brzo i tačno ocijeni njegovu relevantnost i koje sadrži termine koji se često koriste za indeksiranje i pretragu članka. Treba da ima od 100 do 250 riječi. Piše se ispod naslova, s jednim redom razmaka, (*Times New Roman 11 Italic*), s oznakom *Apstrakt*.

4. Ključne riječi su termini ili fraze kojih ne može biti više od deset. Pišu se ispod sažetka, s jednim redom razmaka, (*Times New Roman 11 Italic*), sa oznakom *Ključne riječi* i tačkom iza posljednje riječi.

5. Tekst rada piše se ispod ključnih riječi, s dva reda razmaka.

6. Spisak izvora i citirane literature piše se na kraju teksta, nakon dva reda razmaka, (*Times New Roman 12*).

7. Rezime na engleskom jeziku, treba da stoji ispod spiska literature.

8. Ključne riječi na engleskom jeziku pišu se ispod rezimea, s jednim redom razmaka.

9. Prilozi (slike, tabele, grafikoni) mogu biti umetnuti u tekst. Veličinu treba prilagoditi da ne ometaju slanje rada. Prilozi se ne štampaju u boji.

CITIRANJE U TEKSTU RADA

Prilikom pisanja rada potrebno je da se pridržavate APA stila. APA stil je jedan od najbolje dokumentovanih sistema za pisanje, formatiranje i navođenje referenci, sa lako dostupnim priručnikom koje je prilagođeno savremenom akademskom izražavanju. Za razliku od onih stilova u kojima fusnota služi za identifikaciju izvora uz različite dodatne napomene, APA stilom je prostor unutar fusnota predviđen isključivo za dodatne napomene i pojašnjenja autora, dok se skraćena identifikacija izvora nalazi u samom tekstu odmah nakon rečenice koja se citira, a kompletna identifikacija korišćenog izvora nalazi se na kraju teksta u popisu referenci.

PRIMJERI NAJČEŠĆE KORIŠĆENIH IZVORA NAVEDENIH U APA STILU

1. KNJIGA (MONOGRAFIJA)

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. Mjesto: Izdavač.

1.1. Jedan autor knjige:

u tekstu: (Simić, 2001: 95)

na kraju rada: Simić, K. (2001). *Umjetnost življenja*. Brčko: SKPD Prosvjeta.

1.2. Više autora knjige:

u tekstu: (Keković i sar., 2011: 56)

na kraju rada: Keković, Z., Savić, S., Komazec, N., Milošević, M., i Jovanović, D. (2011). *Procjena rizika*. Beograd: Centar za analizu i upravljanje krizama.

1.3. Bez autora:

u tekstu: (American Psychological Association [APA], 2009), sve naredne reference mogu i kao (APA, 2009)

na kraju rada: *Publication Manual of the American Psychological Association (6th Edition)*. (2009). Washington, D.C.: American Psychological Association.

2. DIPLOMSKI, MASTER, MAGISTARSKI I DOKTORSKI RADOVI

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. Vrsta rada (diplomski, master, magistarski ili doktorski rad). Mjesto: Ustanova gdje je odbranjen rad.

2.1. Diplomski rad:

u tekstu: (Ivković, 2008: 8)

na kraju rada: Ivković, M. (2008). *Habermasova koncepcija sistemskekolonizacije svijeta života*. Diplomski rad. Beograd: Filozofski fakultet.

2.2. Master rad:

u tekstu: (Vučić, 2012: 26)

na kraju rada: Vučić, S. (2012). *Sekuritizacija kao analitički okvir nacionalne bezbjednosti*. Master rad. Beograd: Fakultet bezbjednosti.

2.3. Magistarski rad:

u tekstu: (Živojinović, 2008: 72)

na kraju rada: Živojinović, D. (2008). *Realizam nivoa analize u međunarodnim odnosima*. Magistarski rad. Beograd: Fakultet političkih nauka.

2.4. Doktorski rad:

u tekstu: (Ejduš, 2012: 145)

na kraju rada: Ejduš, F. (2012). *Uzajamno konstituisanje identiteta političke zajednice i njene bezbjednosti*. Doktorski rad. Beograd: Fakultet političkih nauka.

3. NAUČNI RAD (ČLANAK) U NAUČNOM ČASOPISU

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. Naziv časopisa, volumen (broj), prva strana članka-posljednja strana članka.

3.1. Jedan autor

u tekstu: (Dragišić, 2010: 225)

na kraju rada: Dragišić, Z. (2010). Nacionalna bezbjednost - alternative i perspektive. *Srpska politička misao*, 28(2), 217-232.

3.2. Više autora

u tekstu: (Gad & Petersen, 2011: 325)

na kraju rada: Gad, U. P. & Petersen, K. L. (2011). Concepts of politics in securitization studies. *Security Dialogue*, 42(4-5), 315-328.

u tekstu: (Stanarević i sar., 2012: 155)

na kraju rada: Stanarević, S., Gačić, J. i Jakovljević, V. (2012). Integriranje koncepta *safety* i *security* kulture u korporativnu bezbjednost. *Godišnjak Fakulteta bezbjednosti*, 147-163.

3.3. Više autora, onlajn naučni časopis

u tekstu: (Said & Funk, 2002)

na kraju rada: Said, A. A. & Funk, N. C. (2002). The Role of Faith in Cross-Cultural Conflict Resolution. *Peace and Conflict Studies*, 9(1). Preuzeto 14. novembra 2014. sa <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/ASNC83PCS.htm>

4. SAOPŠTENJE U ZBORNIKU SA NAUČNE KONFERENCIJE

ŠTAMPANO U CJELINI

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. U: *Naziv zbornika*. (prva strana članka-posljednja strana članka). Mjesto: Izdavač.

4.1. Jedan autor:

u tekstu: (Cvetković, 2002: 37)

na kraju rada: Cvetković, V. N. (2002). Institucije, država, identitet. U: *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji*. (str. 27-42). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

4.2. Više autora:

u tekstu: (Jovetić i Janković, 2011)

na kraju rada: Jovetić, S. i Janković, N. (2011). Značaj naučno-tehnološkog razvoja za društveno-ekonomski razvoj zemlje: statističko-ekonometrijski model. U: *Tehnologija, kultura i razvoj: tematski zbornik radova XVIII naučnog skupa međunarodnog značaja "Tehnologija, kultura i razvoj"*. (str. 142-151). Subotica: Udruženje "Tehnologija i društvo"

3.3. Više autora, onlajn naučni časopis

u tekstu: (Said & Funk, 2002)

na kraju rada: Said, A. A. & Funk, N. C. (2002). The Role of Faith in Cross-Cultural Conflict Resolution. *Peace and Conflict Studies*, 9(1). Preuzeto 14. novembra 2014. sa <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/ASNC83PCS.htm>

5. TEKST PREUZET SA INTERNETA

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. Preuzeto datum. sa Internet adrese

5.1. Jedan autor:

u tekstu: (Žižek, 2013)

na kraju rada: Žižek, S. (2013). *Die Krise des Westens betrifft sowohl Demokratie als auch Finanzwirtschaft*. Preuzeto 14. novembra, 2013., sa <http://www.egs.edu/faculty/slavoj-zizek/articles/die-krise-des-westens-betrifft-sowohl-demokratie-als-auch-finanzwirtschaft/>

5.2. Više autora:

u tekstu: (Cha & Friedhoff, 2013) ili (Cha & Friedhoff, 2013, 14. novembar)

na kraju rada: Cha, V. & Friedhoff, K. (2013). Ending a Feud Between Allies. *The New York Times* [onlajn], str. A1. Preuzeto 15. novembra 2013, sa <http://www.nytimes.com/2013/11/15/opinion/ending-a-feud-between-allies.html>

IZJAVA AUTORA

Autor teksta: _____

Naslov rada: _____

Afilijacija: _____

Kontakt (elektronska pošta i telefon): _____

Godište rođenja: _____

Pod punom moralnom i materijalnom odgovornošću, izjavljujem:

- da tekst dostavljen uredništvu radi objavljivanja u časopisu Evropska revija predstavlja rezultat sopstvenih istraživanja, i da ne krši autorska prava ili prava bilo koje treće strane,
- da su u tekstu poštovana sva pravila citiranja i referenciranja izvora i sekundarne literature (nema plagijarizma u bilo kom obliku),
- da tekst nije objavljen u bilo kojoj drugoj publikaciji pod bilo kojim drugim naslovom, niti u sličnom ili izmijenjenom obliku, te da nije objavljen na nekom drugom jeziku,
- da rad nije i neće biti ponuđen radi objavljivanja bilo kojoj publikaciji u zemlji ili inostranstvu, dok uredništvo časopisa Evropska revijane izvesti autora o krajnjoj odluci o publikovanju rada.

U _____,
___. ___. 2023. godine

Potpis autora
